T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YA‘KŪBÎ’NİN *KİTÂBÜ’L-BÜLDÂN*’I VE İSLÂM COĞRAFYA GELENEĞİNDEKİ YERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

EMRE ÇELİK

İstanbul, 2018

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YA‘KŪBÎ’NİN *KİTÂBÜ’L-BÜLDÂN*’I VE İSLÂM COĞRAFYA GELENEĞİNDEKİ YERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

EMRE ÇELİK

Danışman: DR. ÖĞR. ÜYESİ NİHAL ŞAHİN UTKU

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi EMRE ÇELİK'nın YA'KŪBÎ'NİN KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'I VE İSLÂM COĞRAFYA GELENEĞİNDEKİ YERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.11.2018 tarih ve 2018-32/33 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından ~~oy birliği /~~ oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 14/12/2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi NİHAL ŞAHİN UTKU	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. CASİM AVCI	
3.	Jüri Üyesi	Dr.Öğr.Üyesi HALİL İBRAHİM HANÇABAY	

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **i**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
KISALTMALAR ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **ix**
GİRİŞ **1**
I. Araştırmanın Konusu ve Metodu 1
II. Araştırmanın Kaynakları 3

BİRİNCİ BÖLÜM
YA'KŪBÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

I. Hayatı 12
II. Eserleri 15
A. *Kitâbü'l-Büldân* 16
B. *Târîhu'l Ya'kūbî* 21
C. *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim ve mâ yağlibu aleyhim fî külli asr* 23

İKİNCİ BÖLÜM
IRAK COĞRAFYA EKOLÜ

I. Oluşum Süreci 25
II. Metodu 35
A. Ekol Müelliflerini Eser Yazmaya Sevk Eden Temel Unsurlar 35
1. Tercüme Faaliyetleri 35
2. İslâm Fetihleri 38
3. Müelliflerin Resmî Vazifeleri 39
4. Hac ve İlmî Yolculuklar 43
5. Kur'ânî Atıflar 45
B. Ekol Müelliflerinin Kullandıkları Başlıca Yöntemler 47
1. Tasvir 47
2. Seyahat 48
3. Rivayet 49
III. Temsilciler 51
A. İbn Hurdâzbih 51

1. Hayatı 51
2. *el-Mesâlik ve'l-memâlik* 52
B. İbnü'l-Fakîh 54
1. Hayatı 54
2. *Kitâbü'l-Büldân* 55
C. Kudâme b. Ca'fer 57
1. Hayatı 57
2. *Kitâbü'l-Harâc* 59
D. Mes'ūdî 60
1. Hayatı 60
2. *Mürûcü'z-zeheb* 63
3. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* 64
E. İbn Rüste 65
1. Hayatı 65
2. *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse* 66
F. Hemdânî 67
1. Hayatı 67
2. *Sıfatü Cezîreti'l-Arab* 69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

***KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN*'A KONU OLAN BÖLGE ve ŞEHİRLER**

I. Abbâsî Devletinin Hilafet Merkezleri 71
A. Bağdat 71
1. Kuruluşu ve Genel Bilgiler 71
2. Fiziki Yapı 79
3. Ticaret Merkezi olarak Bağdat 83
4. Toplumsal Hayat ve Demografik Yapı 87
B. Sâmerrâ 90
1. Kuruluşu ve Genel Bilgiler 91
2. Fiziki Yapı 96
3. Ticaret Merkezi olarak Sâmerrâ 101
4. Toplumsal Hayat ve Demografik Yapı 104
II. Bağdat Esas Alınarak Yönlere Göre Tasnif Edilen Bölge ve Şehirler 106
A. Doğu Yönü 110

1. İsfahan 110
2. Nîsâbur 110
3. Merv 111
4. Belh 111
5. Semerkant 112
6. Şâş 113
B. Kıble / Güney Yönü 113
1. Rasûlullâh'ın Şehri (Medine) 113
2. Mekke 114
3. Kûfe 115
4. Yemen 115
C. Şimal / Kuzey Yönü 116
1. Medâin ve Vâsıt 116
2. Dımaşk 117
3. Mısır ve Yerleşim Merkezleri 117
4. Kayrevan 118
5. Endülüs Yarımadası ve Şehirleri 118
SONUÇ 120
BİBLİYOGRAFYA 125
EKLER 140

ÖZET

İslâm coğrafya geleneğinin teşekkül aşamasında telif edilmiş olan *el-Mesâlik ve'l-memâlik* ve *Büldân* isimlerindeki yol ve şehir kitapları, içerdikleri coğrafî malumat gereği daha sonra yazılmış coğrafya ve tarih eserlerine kaynaklık etmiştir. Öyle ki bu çalışmalar Müslümanlar nezdinde X. yüzyıldan itibaren coğrafya alanında üretilmiş eserleri etkileyerek sistematik çalışmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri de hem muhteva hem de daha sonraki çalışmalara tesir açısından İslâm coğrafya geleneğinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu tezde, Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri bağlı gösterildiği Irak merkezli ekol bağlamında incelenerek, İslâm coğrafya geleneğinin oluşum süreci ve bu süreçte *Kitâbü'l-Büldân*'ın yeri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ya'kūbî, Kitâbü'l-Büldân, Coğrafya, Tarihi coğrafya, Şehir.

ABSTRACT

The books of road and city by names of *al-Masālik wa'l-Mamālik*, and *Buldān*, which were compiled during the phase of formation concerning the Islamic way of geography tradition, constitute the basis for the subsequent studies on the disciplines of geography and history by nature of the datum they possess. Hence, these studies, in the eyes of the Muslims, laid the groundwork for the systematic labor by exercising effect on the works that had been being produced in the field of geography dating from the 10th century A.D. on. Al-Yaʿqūbī's work named *Kitāb al-Buldān* has a fundamental place concerning the Islamic tradition of geography, if one turns its rich content as well as its imprint on the works that followed to good account. In this thesis, the developmental process of the Islamic tradition of geography and the role *Kitāb al-Buldān* plays in due course of that period are to be considered in detail, analyzing Al-Yaʿqūbī's Kitāb al-Buldān within the context of the Iraq-based school which it is affiliated with.

Key Words: Al-Yaʿqūbī, Kitāb al-Buldān, Geography, Historical Geography, City.

KISALTMALAR

ACES	Arap Coğrafya Eserleri Serisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	İbn
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI	Encyclopaedia of Islam, First Edition.
EI²	Encyclopaedia of Islam, New Edition.
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İA	Milli Egitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İÜCE	İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
nşr.	Neşreden
red.	Redaksiyon
s.	Sayfa

sy.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkîk eden
trc.	Tercüme eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarihsiz
ö.	Ölümü
yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

Müslümanlar tarafından oluşturulan coğrafî ilim geleneği, teşekkül aşamasında Yunan ve İran kaynaklı teori modellerini temel almışsa da, zaman içinde bu temel üzerine kendi inanç ve geleneğini inşa ederek yeni bir form oluşturmuştur. Orta Çağ içerisinde Abbâsî devleti dönemine tekabül eden İslâm coğrafya yazıcılığı, Müslümanlar nezdinde oluşum, metot ve diğer özellikleriyle daha sonra ortaya çıkacak coğrafya literatürünün oluşmasını sağlamıştır.

Bahsedilen coğrafya literatürünün oluşum aşamasında öne çıkan "Ülkeler Kitabı"- "Yollar ve Ülkeler" tarzındaki eserler, siyasî ve idarî gelişimlerin de etkisiyle daha sonra bir ekol hareketi olarak tanımlanacak, ortak bir yöntem ve tarz çerçevesinde telif edilmeye başlanmıştır. Nitekim bu çalışmada, İslâm coğrafya geleneğinin teşekkülü esnasında tezahür eden Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri, mensup gösterildiği Irak menşeli coğrafî ekolü bünyesinde ele alınmıştır. Bu ekolün oluşmasını ortaya çıkaran dinamikler tetkik edilerek bu durumun başta *Kitâbü'l-Büldân* olmak üzere ekole bağlı gösterilen diğer çalışmalar ile ilişkisi mercek altına alınmıştır. Böyle bir çalışma, İslâm coğrafya geleneğinin teşekkül döneminin önemli bir eser üzerinden daha iyi anlaşılmasını sağlama düşüncesi ile hazırlanmıştır. *Kitâbü'l-Büldân*'ın çalışma konusu olarak tercih edilmesindeki temel gerekçe, İslâm şehirleri hakkında başta coğrafî ve tarihî malumat olmak üzere siyasî, kültürel ve ekonomik alanlarda halen ilk başvuru kaynaklarından birisi olması ve müellifinin eserini telif etmesindeki sâiklerdir.

Bu çalışmanın oluşmasında en başından itibaren tüm aşamalarında bana destek olan ve yardımlarını esirgemeyen başta değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Nihal Şahin Utku'ya, çalışma ile ilgili farklı konularda fikirlerinden oldukça istifade ettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Casim Avcı ile Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim Hançabay'a ve her zaman manevi desteklerini hissettiğim aileme ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi arz ederim.

EMRE ÇELİK

Çengelköy, 2018

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Metodu

Antik Çağ'da kullanılmaya başlanan "Geographika" kavramı, o dönemde dünyanın anlatıldığı eserlere verilen bir isimdi. Grekçe'de "Yeryüzünü anlatan yazı" anlamına gelen kavram daha sonra Müslümanlar tarafından "Sûretü'l-arz" (Yeryüzünün tasviri) ile "kât'u'l-arz" (Yeryüzünün incelenmesi) gibi anlamlar kazanmıştır. Antik ve Orta Çağ'da henüz oluşum ve gelişim aşamasında olan coğrafyanın ilmî bir disiplin olarak ortaya çıkışı, Orta Çağ'a tekabül etmektedir. Bu ilmin teşekkülünde İslâm coğrafyacılarının da önemli katkısı olmuştur.[1]

Yapılan araştırmalar sonucunda modern tarih ve coğrafya kaynakları ile şehir tarihçiliği çalışmalarının temel kaynaklarının *Büldân* ve *el-Mesâlik ve'l-memâlik* tarzı çalışmalar olduğu fark edilmiştir. Öyle ki bu kitaplar, İslâm coğrafya geleneğini oluşturan önemli yapı taşlarıdır. Bu durum bizi coğrafyanın teşekkülü olan Orta Çağ'a ve İslâm coğrafyacılarına götürmüştür. Bu çalışmada İslâm coğrafya geleneğinin temellerinin atıldığı dönemde Ya'kūbî tarafından yazılan *Kitâbü'l-Büldân* adlı eser ve eserin İslâm coğrafya geleneği içerisinde edindiği yer ele alınmıştır. Çalışma konusu olarak tercihimizdeki temel hedef, İslâm coğrafyacılarının ilk dönem çalışmalarına duyduğumuz merak ve coğrafî bilginin gelişim seyrini öğrenme arzumuzdur.

Bu çalışmanın temel amacı, coğrafya biliminin İslâm dünyasında ve İslâm coğrafyacıları arasındaki teşekkülünü, İslam coğrafya geleneğinde öne çıkan *Kitâbü'l-Büldân* ve bağlı gösterildiği Irak coğrafya ekolü üzerinden ortaya koymaktır. Nitekim bu çalışmada coğrafya tarihçiliği ve tenkide dayalı bir eser incelemesi yapılmıştır.

Ya'kūbî'nin Kitâbü'l-Büldân'ı ve İslâm Coğrafya Geleneğindeki Yeri başlıklı bu çalışmada giriş kısmının yanı sıra üç bölüm bulunmaktadır. *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserin incelenmesini kolaylaştırması ve anlamlı kılması adına öncelikle birinci bölümde müellifin hayatı ve eserleri tanıtılmıştır. Akabinde İslâm coğrafya geleneğinin oluştuğu ve *Kitâbü'l-Büldân*'ın İslâm coğrafya geleneği içerisindeki yerine vurgu yaptığımız "Irak coğrafya ekolü" olarak takdim edilen geleneğin müellifleri ve eserleri hakkında

[1] S. Maqbul Ahmed, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50.

ana hatlarıyla malumat verilmiştir. İlgili başlığın detaylı biçimde tetkik edilmesi çalışmanın bağlamını aşacağı için böyle bir tercih yapılmıştır. Bu kısım, oluşum, metot ve ekol mensupları ile çalışmalarının tanıtıldığı temsilciler alt başlıklarından oluşmuştur.

İslâm coğrafya geleneğinin, Irak coğrafya ekolü üzerinden anlatıldığı ikinci bölümün ardından çalışmanın ana öğesi olan *Kitâbü'l-Büldân* adlı eser incelenmiştir. Eserin incelenmesi, "*Kitâbü'l-Büldân*'a Konu olan Bölge ve Şehirler" bölümünde yapılmıştır. *Kitâbü'l-Büldân*'ın incelenmesi sadece muhtevası üzerinden yapılmayıp, bağlı gösterildiği Irak coğrafya ekolü bağlamında yapılmıştır. Bu minvalde, Irak coğrafya ekolü genel olarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde "Abbâsî Devletinin Hilafet Merkezleri" başlığında *Kitâbü'l-Büldân*'da kronolojik ve düzenli şekilde ele alınan Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerine ayrıntılı yer verilmiştir. Bağdat ve Sâmerrâ, Irak coğrafya ekolü mensuplarının eserleri ile klasik ve modern çalışmalarla birlikte karşılaştırılmıştır. Ancak *Kitâbü'l-Büldân*'daki bilgi malzemesi kaynak olarak kullanılmış ve müellifin kişisel görüşlerine yer verilmiştir.

"Bağdat Esas Alınarak Yönelere Göre Tasnif Edilen Bölge ve Şehirler" başlığı eserdeki muhtevanın düzensizliği nedeniyle öz bir şekilde ele alınmıştır. Başlığa neden neden bu ismin verildiği ve *Kitâbü'l-Büldân*'a etkisi gerekçeleriyle ortaya koyulmuştur. Ayrıca bahsedilen durumun Irak coğrafya ekolü içerisindeki yansımaları ve tesiri açıklanmıştır.

"*Kitâbü'l-Büldân*'a Konu olan Bölge ve Şehirler" başlıklı üçüncü bölüm, eserin değerlendirildiği bölümdür. Bu bölümde ana kaynak *Kitâbü'l-Büldân*'dır. Altı temsilcisinin olduğu belirtilen Irak coğrafya ekolü müelliflerinin hepsinin eserlerini ayrıntılı olarak ele alıp *Kitâbü'l-Büldân* ile karşılaştırmak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple genel olarak Irak coğrafya ekolü mensuplarının eserlerinden ve bu eserler hakkında yapılmış tezlerden yararlanılmış, coğrafya tarihine yönelik sınırlı bir araştırma yapılmıştır.

II. Araştırmanın Kaynakları

Orta Çağ'da gelişim aşamasında olan coğrafya ilmi, hicrî II. yüzyılda henüz bağımsız bir ilim olma yolunda ilerlemekteydi. Üretilen eserler, farklı ilim dallarıyla ortak mevzuları ele almaktaydı. İslâmî ilimlerin de gelişim aşamasında olduğu bu dönemde coğrafyanın, Müslüman ilim adamlarının ilgisini çekmesiyle ilk coğrafya çalışmaları ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada kullanılan kaynak türleri incelendiğinde coğrafya, tarih, şehir tarihi ve biyobibliyografik eserlerin kullanıldığı görülecektir. Bu minvalde kaynak tanıtımına coğrafya ve şehir tarihi eserleri ile başlanmış akabinde tarih ve biyobibliyografik eserlere yer verilmiştir.

İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]), Mes'ūdî (ö. 345/956), Hemdânî (ö. 360/971'den sonra) ve İbnü'l-Fakîh'in (ö. III-IV/IX-X. yüzyıl) eserleri, bu çalışmanın en önemli müracaat kaynakları arasında yer almaktadır. "Irak coğrafya ekolü" başta olmak üzere Bağdat ve Sâmerrâ ile diğer bölge ve şehirler hakkında bu müelliflerin eserlerinden ziyâdesiyle istifade edilmiştir. Çalışmanın İkinci bölümündeki "Temsilciler" başlığında zikredilen müellifler ve eserleri öz bir şekilde ele alındığı için burada detaylı bir anlatım yapılmamıştır.

X. yy. itibariyle Irak coğrafya ekolü sonrasında İranlı Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) kurucusu kabul edildiği Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Bu ekolün temsilcilerinden İstâhrî, İbn Havkal ve Mukaddesî eserleriyle İslâm coğrafya çalışmalarının ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bölgesel coğrafya incelemeleri, haritacılık faaliyetleri ve ilk sistematik coğrafya çalışmaları alanlarında ürettikleri, bu isimleri ve mensup oldukları ekolü öne çıkaran hususlardır. Bu çalışmada hem Irak ve Belh coğrafya ekolleri arasındaki farkları ifade etmek hem de iki ekol arasındaki coğrafî malumatın gelişimini göstermek adına İstâhrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*,[2] İbn Havkal'ın (IV/X. yüzyıl) *Sûretü'l-arz*[3] ve

[2] İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2015.
[3] İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2014.

Mukaddesî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-tekâsîm*[4] adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

Bağdat hakkındaki en önemli kaynaklardan birisi Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından yazılmış *Târîhu Bağdâd*'dır.[5] On dört cilt halinde basılan bu eser, 7831 kişi hakkında bilgi içermektedir.[6] Bu çalışmada, *Târîhu Bağdâd*'dan başta Bağdat'ın kuruluşu olmak üzere, Bağdat isminin menşei ve Bağdat şehrinin fiziki yapısı konularında faydalanılmıştır. Bağdat ile ilgili imar faaliyetleri ve kuruluşuna yönelik bazı hususlarda Hatîb el-Bağdâdî'nin Ya'kūbî ile aynı kanaatlere sahip olması ise kayda değerdir.

Bağdat ile ilgili önemli bir diğer kaynak da Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1201) *Menâkıbu Bağdâd*[7] adlı risale formundaki eseridir. *Menâkıbu Bağdâd*'dan Bağdat'ın kuruluşu ve fizikî yapısı ile Bağdat isminin kökeni konularında istifade edilmiştir.

İslâm tarihinde coğrafya alanında yazılmış en hacimli kaynaklardan olan *Mu'cemü'l-büldân*,[8] Yâkūt el-Hamevî (ö. 626/1229) tarafından 625/1228 yılında telif edilmiştir. Yaşadığı dönemde şehir adları alanında duyulan ihtiyaca binaen kaleme alınan eser, günümüz ansiklopedi eserleri hüviyetine sahip coğrafya ansiklopedisidir. Yâkūt el-Hamevî, yaptığı geziler, incelemeler ile birlikte bu çalışmanın ana öğesi olan Ya'kūbî, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, Mes'ūdî, İbnü'l-Fakîh, Hemdânî ve Kudâme b. Ca'fer gibi müellifler başta olmak üzere daha pek çok âlimin eserlerinden istifade ederek çalışmasını oluşturmuştur. *Mu'cemü'l-büldân*'da şehir, köy, kasaba, dağ, deniz, nehir vb. diğer tüm coğrafî malzeme hakkında bilgiler mevcuttur.[9] Bu sebeple özellikle çalışmamızın Bağdat ve Sâmerrâ kısımlarının ele alındığı bölümde *Mu'cemü'l-büldân*'dan oldukça faydalanılmıştır.

---

[4] Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.
[5] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbu'l-A'rabî, t.y.
[6] M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 458.
[7] İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, tsh. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdadî, Bağdad, Matbaatu Dârü's-Selam, 1342.
[8] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
[9] Casim Avcı, "Yâkūt el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-289.

Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*[10] adlı coğrafya eserinden özellikle Sâmerrâ şehrinin fizikî yapısı ve Sâmerrâ'da yaşayan Türkler konularında faydalanılmıştır. *Âsârü'l-bilâd* başta Yâkūt el-Hamevî ve Mes'ūdî olmak üzere çok sayıda kaynaktan istifade edilerek oluşturulmuş coğrafî bilginin yanı sıra kültür alanında da önemli malumat sunmaktadır.[11]

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-Mağrib[12] isimli anonim coğrafya eserinden istifade edilmiştir. Ülkeler ve bağlı oldukları şehirler hakkında önemli bir muhtevaya sahip olan eser, bu çalışma için şehirler hakkında önemli başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Zira özellikle Irak ülkesi ve şehirleri başlığından oldukça faydalanılmıştır.

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Ma'ârif*[13] adlı genel tarih eserinin İslâm'ın doğuşundan Halife Müstaîn-Billâh'ın (ö. 252/866) son dönemlerine kadar anlatıldığı kısımdan Abbâsî devleti halifelerinin uygulamaları ile Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerinin fiziksel yapıları hakkında bir takım özel bilgiler seçilerek farklı konu başlıklarında kullanılmıştır.

Ahmed b. Yahya el-Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-büldân*'ından[14] Abbâsî hilafet merkezleri Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerinin anlatımında istifade edilmiştir. Ya'kūbî'nin *Büldân*'ı başta olmak üzere söz konusu şehirler hakkında bilgi veren tarih ve coğrafya kaynakları *Fütûhu'l-büldân*'daki bilgiler ile karşılaştırılmıştır. Diğer kaynaklarda zikredilmeyen kısımlar *Fütûhu'l-büldân* ile ifade edilmiş, ortak noktalar ise teyit edilmiştir. Eserin beldeler hakkında bilgi veren bir muhtevaya sahip olması ve *Büldân* tarzında yazılması, Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ı ile ortak noktalarıdır.

Bu çalışmanın ana öğesi olan *Kitâbü'l-Büldân*'ın yazarı Ya'kūbî'nin (ö. 292/905[?]) kendi ismini taşıyan *Târîhu'l-Ya'kūbî*[15] adlı eserinden faydalanılmıştır. Ya'kūbî *Tarih*'ini *Büldân*'dan daha önce yazdığı için verilen bilgilerin karşılaştırılması

[10] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
[11] Cevat İzgi, "Kazvînî, Zekariya b. Muhammed", *DİA*, XXV, 160.
[12] Yayına hazırlayan: V. Minorsky, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
[13] İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* tsh. Muhammed İsmail Savi, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Baskı, Beyrut 1970.
[14] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
[15] Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

noktasında *Târîhu'l-Ya'kūbî*'ye yer yer başvurulmuştur. Bu durum, iki eser hakkında kıyaslama yapılmasını sağlamış ve verilen bilgilerin teyit edilmesini kolaylaştırmıştır.

Taberî olarak meşhur olan Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), İslâm tarihi alanında en önemli tarih kaynaklarından olan *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*'ün[16] yazarıdır. Yaşadığı dönem itibariyle ulaşabildiği tüm rivayetleri eserine alan Taberî'nin eseri, en kapsamlı ve en çok başvurulan İslâm tarihi kaynaklarından olmuştur. Bu çalışmada Taberî'nin *Tarih*'inden Abbâsîler dönemi siyasî, sosyal ve kültürel hayatı başta olmak üzere Beytül-hikme merkezli üretilen coğrafî çalışmalar, İslâm şehirleri ve tarihî olaylar için istifade edilmiştir.

Taberî'nin tarihinden sonra yazılmış ve bir nevi Taberî çizgisini sürdürmüş olan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1223) *el-Kâmîl fi't-Tarih*'inden[17] *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk* ile benzer konularda faydalanılmıştır. Özellikle Abbâsî devleti döneminde yaşanan tarihî hadiseler ile Bağdat ve Sâmerrâ başkentlerinde ikamet etmiş halifeler ile alakalı hususlarda istifade edilmiştir.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber* adlı dünya tarihinin giriş kısmı ile I. cildinin zamanla müstakil bir kitap olarak meczedildiği *Mukaddime*'sinden,[18] Yedi İklim Teorisi ve insan-mekân-iklim etkileşimi konularında yararlanılmıştır.

"Irak coğrafya ekolü" bölümünün "Temsilciler" başlığında anlatılan ekol mensuplarının hayatları, isimleri, kendilerine atfedilen nisbeler ve çalışmaları için İslâmî alanda çalışma yapanların referans kaynağı olan ve tür olarak biyobibliyografik bir eser olarak tanımlanan İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*[19] adlı eserine müracaat edilmiştir. *el-Fihrist,* kendi alanında yazılmış en eski kaynaklardan birisidir. Öyle ki İslâm dünyasında yazılmış eserler ve müellifleri hakkında ilk bilgiler *el-Fihrist*'ten elde edilmektedir. Bu sebeplerle bu çalışmada Irak coğrafya ekolü temsilcileri olarak nitelenen İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste, Mes'ūdî, Hemdânî ve Kudâme b. Ca'fer'in biyografileri konularında *el-Fihrist*'ten faydalanılmıştır.

[16] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut, Dâru Süveydan, 1967.
[17] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Abdullah Köşe, İstanbul, Bahar Yayınları, 1986.
[18] İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
[19] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. R. Teceddüd, Tahran, 1971.

Ya‘kūbî’nin hayatı ve eserlerinin ele alındığı birinci bölümünde Yâkūt el-Hamevî’nin (ö. 626/1229) *Mu‘cemü’l-üdebâ*[20] adlı eserinden istifade edilmiştir. *Mu‘cemü’l-üdebâ,* şairler ve ediplerin hayatlarının yanı sıra edebiyat ve tarih alanlarında eserleri olan kişiler ve çalışmalarından da bahseden bir kitaptır. Dört cilt olarak yazıldığı bilinen eserin tümü günümüze ulaşmamıştır.[21] *Mu‘cemü’l-üdebâ*’da ele alınan kişilerin hayatlarının yanı sıra çalışmalarından da bahsedilmesi ve şiirin bir yöntem olarak kullanılması dikkat çekici hususlardır. Ya‘kūbî’nin tarihçi ve coğrafyacı kimlikleri sebebiyle eserde yer aldığı tahmin edilmektedir.

Bu çalışmada kaynak eserler dışında araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir. *Kitâbü’l-Büldân*, pek çok şehir hakkında detaylı bilgi veren bir kaynak olduğu için bu çalışma sırasında şehirlerle ilgili olarak kullanılan araştırma eserleri de oldukça çeşitlilik göstermiştir.

Başta Ya‘kūbî olmak üzere diğer Irak ekolü mensuplarının hayatları ve Irak ekolü için, Hayrettin Zirikli’nin *Kamusu Terâcim*,[22] Ö. Rıza Kehhâle’nin *Mu‘cemü'l-mü’ellifîn*,[23] Yüsri Abdülganî Abdullah’ın *el-Mu‘cemü'l-mü’errîhini'l-müslimîn*,[24] Fuad Kandil’in *Edebü’r-rihle*,[25] Fikri Zeki Cezzar’ın *Medâhilu'l-mü’ellifîn*[26] ve Abdülhamîd Hamîde’nin *A‘lâmü'l-cogrâfiyyîn*[27] eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca bu konuda Krachkovski’nin *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-Arabî*[28] ve Ramazan Şeşen’in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*[29] çalışmaları da zikre değerdir.

---

[20] Yâkūt el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ,* thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ, Müessesetü’l-Maarif, Beyrut, 1999.
[21] Casim Avcı, “Yâkūt el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, 290.
[22] Hayrettin Ziriklî, *el-A’lâm: Kamusu Terâcim*, I-VIII, Beyrut, 1990.
[23] Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü'l-mü’ellîfîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1993.
[24] Yüsri Abdülganî Abdullah, *el-Mu‘cemü'l-mü’errîhine'l-müslimîn*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
[25] Fuad Kandil, *Edebü’r-rihle fi’t-türasi’l-Arabî*, Kahire, Mektebetü’d-Dâri’l-Arabiyye li’l-Kitâb, 2002.
[26] Fikri Zekî Cezzar, *Medâhilu'l-mü’ellifîn ve’l-a‘lâmü'l-Arab hattâ âm 1215 h /1800 m*, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1994.
[27] Abdülhamîd Hamîde, *A‘lâmü'l-cogrâfiyyîne’l-Arab ve muktetafât min âsârihim*, Dımaşk, Dârü’l-Fikr, Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1995.
[28] Ignati Julianovich Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-Arabî,* trc. Selâhaddin Osman Hâşim, I-II, Kahire, Dârü's-Sekâfe, 1963.
[29] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Murat Ağarı'nın doktora tezi olarak kaleme aldığı ve daha sonra yayımlanan *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*[30] adlı eser, araştırma konumuzun malzemesini ve çerçevesini başlangıç aşamasında görmemizi sağlamıştır. Bu bağlamda eser araştırmamızı hem yönlendirmiş hem de ufuk açıcı olmuştur. *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Müslümanların coğrafya ile olan ilişkisinin kökenlerini ve İslâm dünyasındaki yansımalarını detaylı olarak ele almaktadır. Eser, İslam öncesi dönemde coğrafya ilminin seyri ve coğrafya ile ilgili kavramların anlatımı ile başlamakta daha sonra Abbâsîler döneminde coğrafya ilminin ortaya çıkışını ve gelişimini incelemektedir. Son bölümde ise Müslüman coğrafyacılar tanıtılmaktadır. *Ya'kūbî'nin Kitâbü'l-Büldân'ı ve İslâm Coğrafya Geleneğindeki Yeri* başlıklı bu tezde Ağarı'nın *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar* adlı eserinden coğrafya ilminin gelişimi ve Müslüman coğrafyacılar hakkında oldukça yararlanılmıştır. Ancak bahsedilen çalışmadan farklı olarak Irak coğrafya ekolü temsilcilerinin eserlerine yönelik metot bilgisine de yer verilmiştir.

Kitâbü'l-Büldân, Murat Ağarı tarafından *Ülkeler Kitabı*[31] adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme dikkatli bir şekilde incelendiğinde bölge ve şehir isimleri, eserde zikredilen özel isimler ve tarihlerde hataların olduğu göze çarpmaktadır. Bu sebeple *Ülkeler Kitabı* isimli tercümeye ihtiyatlı yaklaşılmalı ve *Kitâbü'l-Büldân*'ın doğru bir şekilde tetkik edilmesi için orijinal metne başvurulmalıdır. *Ülkeler Kitabı*'nda yapılan hatalara örnek olarak Dicle Nehrinin Basra'ya döküldüğünün söylenmesi,[32] Serât Nehrinin adının Surât olarak aktarılması[33] Ezlâh bölgesinin adının Ezlâc olarak zikredilmesi gösterilebilir.[34] Ayrıca Horasan ve Sicistan valilelerinin anlatıldığı bölümde isimleri geçen Abdullah b. Âmir ve Abdurrahman b. Semüre'nin isimlerinin

[30] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman coğrafyacılar: Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri,* İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002.
[31] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2002.
[32] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, s. 18.
[33] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, s. 26.
[34] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, s. 45.

yanlış yazılması[35] ve Hz. Osman'ın hilafet döneminin sayısal olarak yanlış zikredilmesi[36] dikkate değer diğer örneklerdendir.

Alastair Northedge'in *Historical Topography of Samerra*[37] adlı eserinden Sâmerrâ'nın kuruluşu ve fiziki yapısı başta olmak üzere Sâmerrâ ile ilgili pek çok konuda faydalanılmıştır. Eserin en önemli özelliği, klasik kaynaklar ile araştırma eserlerinin çoğunluğunun kullanılması ve bu bilgilerin arkeolojik verilerle karşılaştırılmasıdır. Bu sebeple özellikle Sâmerrâ şehrinin ele alındığı kısımlarının tamamında bu çalışmadan olabildiğince istifade edilmiştir.

S. Maqbul Ahmad'in *A History of Arab-Islamic Geography*[38] adlı eseri coğrafya ilminin III/IX ile X/XVI. yüzyıllar arasındaki gelişimini incelemektedir. Coğrafyanın diğer disiplinlerle ilişkisinin anlaşılması ve coğrafya ilminin tarihi süreçteki yeri eserde ele alınan başlıca konulardır. Bu çalışmadan bilhassa Irak ve Belh coğrafya ekollerinin oluşum aşamaları ile ekol mensuplarının hayatları hakkında faydalanılmıştır.

Coğrafya ilminin tarihi süreçteki seyri ile Irak coğrafya ekolünün oluşum, metot ve temsilciler kısmını ele alırken, Hayati Doğanay'ın *Coğrafya'ya Giriş*,[39] Osman Gümüşçü'nün *Tarihi Coğrafya*[40] ve *Coğrafya'ya Davet*,[41] M. M. Şerif editörlüğünde bir kurul tarafından oluşturulan *İslam Düşünce Tarihi*,[42] Erol Tümertekin ile Nazmiye Özgüç tarafından hazırlanan *Beşeri Coğrafya*[43] çalışmalarından yararlanılmıştır. Ayrıca aynı konularda Fuat Sezgin'in *İslâm'da Bilim ve Teknik*,[44] S. Hüseyin Nasr'ın *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*,[45] Ramazan Şeşen'in *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*[46] ve

---

[35] Abdullah b. Mir ve Abdullah b. Sümera şeklinde yazılmıştır. Bkz. Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, s. 59, 60, 62, 71, 76.
[36] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, s. 119.
[37] A. Northedge, *The Historical Topography of Samarra,* Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007.
[38] S. Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography,* Amman: Al al-Bayt University, 1995.
[39] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, Konya, Çizgi Kitabevi, 1999.
[40] Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya: Kavramlar - Tarihçe - Kaynaklar - Mekân - Metod*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006.
[41] Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet,* İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2012.
[42] *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Kurul, ed. M. M. Şerif, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991.
[43] Erol Tümertekin - Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya, İnsan, Kültür, Mekân,* İstanbul, Çantay Kitabevi, 2002.
[44] Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul 2008.
[45] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

Houari Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat*[47] adlı eserleri hem yoğun olarak istifade ettiğimiz hem de ufkumuzu genişleten çalışmalar olmuştur.

Araştırmamız ile ilgili tarihî seyir içerisinde gerekli görülen bazı bölümlerde P. Hitti'nin *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi,*[48] Ignaz Goldziher'in *Klasik Arap Literatürü*[49] ve Andre Miquel'in *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*[50] çalışmaları kullanılmıştır.

Bağdat ve Sâmerrâ'nın ele alındığı üçüncü bölümde, Yakub Luis'in *Hıtatu Bağdâd,*[51] Kubeysî'nin *Esvâku Bağdâd,*[52] Tevfik Sultan Yüzbeki'nin *Târîhu ehli'z-zimme fi'l-Irak,*[53] Sâmerrâî'nin *Târîhu Sâmerrâ,*[54] Tâhir Muzaffer Amîd'in *Tahtîtü'l-müdüni'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*[55] ile Tâhir Muzaffer Umeyd'in *el-İmâretü'l-Abbâsiyye fî Sâmerrâ*[56] başlıklı eserlerine başvurulmuştur.

Adam J. Silverstein'in, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*,[57] Guy Le Strange'in *Baghdad During the Abbasid Caliphate*[58] ve *Doğu Hilafetinin Memleketleri*,[59] Walter Hınz'ın *İslâm'da Ölçü Sistemleri*[60] ve Creswell'in *A Short Account of Early Muslim Architecture*[61] adlı eserleri, Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerinin kuruluşu ve fizikî yapısı kısımlarında istifade edilerek atıf yapılan eserlerden bazılarıdır.

---

[46] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001.
[47] Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertkay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
[48] P. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.
[49] Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1993.
[50] Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, çev. Ali Berktay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
[51] Yakub Luis, *Hıtatu Bağdâd fi'l-uhûdi'l-Abbâsiyyeti'l-ûlâ*, trc. Salih Ahmed Ali, Bağdad, Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1984.
[52] Kubeysî, *Esvâku Bağdâd*, Vizaretü's-Sekafe ve'l-Fünun, Bağdat, 1979.
[53] Tevfik Sultan Yuzbeki, *Târîhu ehli'z-zimme fi'l-Irak* (12-247h.), Riyad, Dârü'l-Ulum, 1983.
[54] Refik Hamîd Tâhâ es-Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ ve'l-vâridîn aleyha,* Amman, Dârü'l-Feth, 2014.
[55] Tâhir Muzaffer Amîd, *Tahtitü'l-müdüni'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Bağdad, Câmiatu Bağdad, 1986.
[56] Tâhir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye fî Sâmerrâ' fî 'ahdeyi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil*, Vizaretü'l-İ'lam, 1976.
[57] Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
[58] Guy Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1993.
[59] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.
[60] Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.
[61] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex: Penguin Books, 1958.

Araştırmamızın bu bölümünde faydalandığımız diğer çalışmalar ise Yüksek Lisans ve Doktora tezleridir. Bu minvalde Kadir Kan'ın *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat,*[62] Ali Fuat Eker'in *İbn Rüsteh'in A'lâkî'n-nefîse Adlı Eseri,*[63] Hüseyin Avni Güllü'nün *İbnü'l-Fakîh ve Eseri Kitâbü'l-Büldân*[64] ve Mustafa Dağ'ın *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*[65] adlı çalışmalarına gerekli görülen kısımlarda müraacat edilmiştir.

Araştırmamız sırasında faydalandığımız bir başka kaynak türü de ansiklopedi maddeleridir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, *Encyclopaedia of Islam* (New Edition), *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam* ve *Dictionary of the Middle Ages*'de bulunan bazı maddelerden ihtiyaç duyulan noktalarda faydalanılmıştır.

[62] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
[63] Ali Fuat Eker, *İbn Rüsteh'in A'lâkî'n-nefîse Adlı Eseri,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010.
[64] Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakîh ve Eseri Kitabü'l-Büldân,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.
[65] Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.

BİRİNCİ BÖLÜM
YA‘KŪBÎ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

I. Hayatı

Ya‘kūbî, III/IX. yüzyılda yaşamış Arap tarihçi, coğrafyacı ve seyyahtır. Ya‘kūbî’nin tam adı kaynak ve araştırma eserlerinde ortak bir şekilde zikredilmemektedir. Yâkūt el-Hamevî'nin *Mu‘cemü'l-üdebâ* adlı eserinde “Ahmed b. Ebî Ya‘kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ahbârî el-Abbâsî el-Ya‘kūbî” olarak ifade edilmiştir.[66] I.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edebi’l-coğrâfiyyi’l-Arabî* adlı eserinde ise “Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya’kūbî” olarak dile getirmiştir.[67]

Ya‘kūbî, kaynaklarda büyük dedesinden dolayı “İbn Vâzıh”, dedesinin Abbâsî hilafetinde azat edilmesine işaret olarak “el-Abbâsî”, ailesinin ve müteakiben kendisinin hükümet içerisinde yürüttüğü göreve nispetle “el-Kâtib” veya “el-Kâtibü’l-Abbâsî” gibi farklı nisbelerle anılmıştır. Bazen babasına nispetle “İbn Ebî Ya‘kūb” olarak bazen de rivayet geleneği bağlamında verdiği haber ve kıssalara dayandırılarak verildiği düşünülen “el-Ahbârî” şeklinde zikredilmektedir. Mes‘ūdî ise *Mürûcü’z-zeheb ve Me‘âdinü'l-cevher* isimli eserinde ondan “el-Misrî” nisbesiyle bahsetmiştir.[68] Modern metinlere bakıldığında ise, ağırlıklı olarak “Ya‘kūbî” şeklinde tanınmış ve şöhret bulmuştur.[69]

Doğumu hakkında net bir tarih belirtilmemekle birlikte III/IX. yüzyılın başında Bağdat’ta doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.[70] Nesebi ile ilgili olarak Fars ve Ermeni asıllı olduğu yönünde rivayetler olsa da Fars asıllı olduğuna yönelik iddialar

---

[66] Yâkūt el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, II, 278.
[67] Ignati Julianovich Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 158.
[68] Mes‘ūdî, *Mürûcü’z-zeheb ve me‘âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964, I, 16.
[69] Ya‘kūbî, *Târîhu’l-Ya‘kūbî,* 3, 512; İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 158; Hayrettin Ziriklî, *Kamusu Terâcim*, I, 95; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cem,* I, 102; Yüsri Abdülganî Abdullah, *Mu‘cemü'l-mü’errîhini'l-müslimîn*, Beyrut, 1991, s. 190; Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü’errihûne’l-Arab ve’l-fîtnetü’l-kübra: el-karnü’l-evvel-el-karnü’r-râbi‘ el-hicrî*, Beyrut, 1998, s. 45-46; Fuad Kandil, *Edebü’r-rihle*, s. 117; Fikri Zekî Cezzar, *Medâhilü’l-mü’ellifîn*, IV, 1914; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 51.
[70] İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 158; Fuad Kandil, *Edebü’r-rihle*, s. 117; Lawrence I. Conrad, “Ya‘qubi”, *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1989, XII, 717.

yaygınlık göstermektedir.[71] Ya‘kūbî’nin büyük dedesi Vâzıh, Abbâsî Halifesi Mansûr’un azatlı kölelerindendir.[72] Vâzıh, azat edildikten sonra devlet kademelerinde önemli görevler elde etmiş, Mısır, Azerbaycan ve İrmîniye valiliği yapmıştır. Büyük dedesi Vâzıh’ın valiliğin yanı sıra posta (berîd) teşkilatında da önemli görevler üstlendiği İslâm tarihi kaynaklarından anlaşılmaktadır.[73]

Ya‘kūbî’nin büyük dedesi Vâzıh’ın yolundan giden dedesi Ca‘fer ve babası, posta ve haberleşme teşkilatında görev almışlardır. Yetiştiği aile göz önüne alındığında Ya‘kūbî’nin siyasî ve idarî hayatın içinde olduğu açık olarak fark edilmektedir.[74] Gerek aile ortamı gerekse aile fertlerinin devlet kademelerinde üstlendiği üst düzey görevler, Ya‘kūbî’nin yaşantısını doğrudan etkilemiş ve bu durum onun ilim hayatını da şekillendirmiştir.

Ya‘kūbî, Bağdat’ı genç yaşlarda terk ederek Ermenistan ve Horasan‘a gitmiştir. Bu yolculuk onun hayatı boyunca gerçekleştireceği seyahatlerin ilki olmuştur.[75] Horasan’da bulunduğu süre içerisinde uzun müddet Tâhirîlerin[76] hâkimiyeti altında önemli devlet görevleri yapmıştır.[77] Hangi görevlerde bulunduğu net olarak bilinmese de kâtiplik, posta ve haberleşme ile istihbarat alanlarında görev yaptığı tahmin edilmektedir. Bu vazifeler esnasında İran ve Horasan gibi doğu bölgelerine ziyaretlerde bulunduğu bilinmektedir.[78] Tâhirîlerin yıkılışının akabinde Horasan’dan ayrılan Ya‘kūbî, İran, Hindistan, Çin, Kuzey Afrika, Endülüs, Mağrib, Filistin, Suriye ve Arap ülkelerine seyahatler gerçekleştirmiştir.[79] Ya‘kūbî’nin devlet kademelerinde üstlendiği vazifeler, sonraki yıllar için kendisine önemli deneyimler kazandırmıştır. Daha sonra yaptığı diğer seyahatler ise tarih ve coğrafyaya duyduğu tutkuyu tetiklemiştir. Gerçekleştirdiği yoğun seyahatler sırasında birçok orijinal kaynaktan istifade ederek çok

---

[71] Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü’errihûne’l-Arab,* s. 46.
[72] Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, IV, 501; Yâkūt el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ,* II, 278.
[73] Ya‘kūbî, *Târîhü'l-Ya‘kūbî,* II, 372-373; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VII, 501-502; İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 158; Murat Ağarı, “Ya‘kūbî”, *DİA*, XLIII, 287; Salih Arı, “Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya‘kūbî”, İstanbul 2008, *İslâmi İlimler Dergisi*, c.: 3, sy: 2, s. 163-164.
[74] Murat Ağarı, “Ya‘kūbî”, *DİA*, XLIII, 287; Salih Arı, “Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya‘kūbî”, s. 164.
[75] Lawrence I. Conrad, “Ya’qubi”, *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 717-718.
[76] 206-260/821-873 yılları arasında Horasan ve Mâverâünnehir’de hüküm sürmüş bir hânedan. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kurt, “Tâhirîler”, *DİA,* XXXIX, 403-404.
[77] İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb,* I, 158; Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü’errihûne’l-Arab,* s. 46; C. Brockelmann, “Ya‘kūbî”, *İA*, XIII, 351; Salih Arı, “Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya‘kūbî”, s. 164.
[78] Lawrence I. Conrad, “Ya’qubi”, *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 717-718.
[79] İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb,* I, 158; Yüsri Abdülganî Abdullah, *Mu‘cem,* s. 190; C. Brockelmann, “Ya‘kūbî”, *İA*, XIII, 351.

çeşitli veriler toplamıştır. Yaptığı araştırmalar ve elde ettiği gözlemler, Ya'kūbî'nin eserlerine kaynaklık yapmıştır.[80]

Ya'kūbî hayatının son bölümünü Tolunoğulları[81] döneminde (868-905) Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirmiştir. Ya'kūbî'nin vefatıyla ilgili iki farklı rivayet görülmektedir. Yâkūt el-Hamevî'nin de içinde yer aldığı bazı müellifler, vefat tarihini 284/897 olarak nakletse de,[82] Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ında, Tolunoğulları devleti zamanındaki bayram şölenleri hakkında bilgiler vermesi ve bu kutlamalarda şiir okunduğunu söylemesi söz konusu tarihde yaşadığını göstermektedir.[83] İkinci rivayete göre ise vefatı, Tolunoğulları'nın yıkılış tarihi olan 292/905 yılında gerçekleşmiştir.[84] Vefat tarihiyle alakalı zikredilen ikinci tarihin de kesin verilere dayanmadığı bilinmekle birlikte ilk rivayete oranla daha muteber olduğu söylenebilir. Bütün bu bilgilere ilave olarak vefat ettiği yer ile alakalı olarak Mısır dışında başka bir iddia bulunmamaktadır.[85]

Ya'kūbî ve ailesinin Şiî olduğu noktasında farklı birtakım bilgiler mevcuttur.[86] Ya'kūbî ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğunda mutedil bir Şiî inancına sahip olduğu vurgulanmaktadır. Fakat bu husus hakkında bir görüş birliğinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ya'kūbî'nin Şiî inancına bağlı olması ve bunu eserlerinde açık olarak belli etmesi, ilim adamlığı noktasında farklı düşünce ve yorumların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bazı çevreler kendisini güvenilir olarak tanımlarken bazıları ise inancı üzerinden Ya'kūbî'yi eleştirmişlerdir.[87] Özellikle Hz. Peygamber ve

---

[80] Ya'kūbî, *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim,* thk. William C. Millward, Beyrut, 1980, s. 5; Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.

[81] Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Türk-İslâm hânedanı (868-905). Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 233-236.

[82] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* II, 82; Hayrettin Ziriklî, *Kamusu Terâcim*, I, 95.

[83] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 125-126.

[84] Ya'kūbî, *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim,* s. 5; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 82; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem,* I, 102; Hayrettin Ziriklî, *Kamusu Terâcim*, I, 95; Fikri Zekî Cezzar, *Medâhilü'l-mü'ellifîn*, IV, 1914; Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287.

[85] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* II, 82; Ahmed Ramazan Ahmed, *Rihle* s. 78; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem,* I, 102; Yüsri Abdülganî Abdullah, *Mu'cem,* s. 191; Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü'errihûne'l-Arab*, s. 47; Muhammed Qasım Zaman, "Ya'qubî", *EI*, XI, 257.

[86] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 158; Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett ve diğerleri, Leiden, Brill, 2010, II, s. 75; Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible : from Ibn Rabban to Ibn Hazm,* Leiden, E.J. Brill, 1996. s. 37; C.Brockelmann, "al-Ya'qubi", *First Encyclopaedia of Islam* (1913-1936) ed. M.T. Houtsma ve diğerleri, Leiden, 1987, VIII, 1152; Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, Sh. Muhammad Ashraf, Lahor 1972, s. 25.

[87] Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Sean W. Anthony, *Was Ibn Wāḍiḥ al-Yaʿqūbī a Shiʿite Historian? The State of the Question,* Al-ʿUsur al-Wusta: The Journal of Middle East Medievalists, 2016, c.24, s. 15-41; Elton L. Danıel, *Al-Ya'qûbî And Shi'ism Reconsidered*, Abbasid studies: Occasional

Müslümanlar arasında yaşanan ilk fitne hadisesi olaylarına yönelik yaklaşımı ve Hz. Ali yanlısı olduğu yönündeki ifadeleri eleştirilmiştir. Bu minvalde bazı çalışmalarda bu durumla ilgili çok özel tespitler vardır. Örnek olarak şu yorumu verebiliriz:

> *"Ya'kūbî'nin derlemeleri genellikle doğru ve bilgi vericidir, ancak İmamiyye şiasına özel bir teveccüh göstermektedir. Mutezile'ye karşı belli bir sempati, Emevîlere karşı antipati ve Abbâsîleri tartışırken karamsarlığa eğilim vardır."*[88]

Bu konu ile ilgili olarak *Kitâbü'l-Büldân*'a bakıldığında Ya'kūbî'nin Şiî inancına yakınlığına dair bazı işaretler bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ali'yi Emîrü'l-mü'minîn olarak isimlendirirken Hz. Osman'ın sadece adını kullanmakla yetinmiştir. Abbâsî devletini anlatırken bazen "Haşîmiyye'l-Mübâreke" gibi nitelemeler kullanması yanı sıra Emevîlerden bahsederken tahkir edici ifadeler tercih etmesi, ilgili konu için dikkat çekici örneklerden bazılarıdır. Özellikle *Tarih*'inde Şiî müellifler tarafından üzerinde oldukça durulan Gadîr-ı Hum ve Sakîfe hadiselerini Şiî bir bakış açısı üzerinden ele alması ve Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından hilâfete varis edildiği yönündeki rivayetleri kullanması çarpıcıdır. *Kitâbü'l-Büldân* ve *Tarih*'indeki bu hususlar, Ya'kūbî'nin yaşadığı dönem içerisindeki Şiî inancını benimsediğini göstermektedir.[89]

Ya'kūbî'nin en eski Şiî tarihçi olarak görüldüğü yönünde iddialar da mevcuttur. Şîa içerisindeki Ca'feriyye ve Mûseviyye mezheplerine müntesip olduğu şeklinde yorumlar yapılsa da Şîa inancının hangi koluna bağlı olduğuna yönelik kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[90]

II. Eserleri

Bu bölümde Ya'kūbî'nin günümüze intikal etmiş olan eserlerinden detaylı bir şekilde bahsetmeye çalışırken bugüne ulaşmayan eserleri ile ilgili ulaşabildiğimiz tüm bilgileri aktarmaya gayret göstereceğiz.

Papers of the School of Abbasid Studies (6-10 July 2002) ed. James E. Montgomery, 2004, Cambridge, s. 209-231.

[88] Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.

[89] Ya'kūbî, *Kitâbu'l-Büldân*, s. 81, 127, 137; Salih Arı, "Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya'kūbî", s. 170.

[90] Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible,* s. 37.

Ya‘kūbî’nin günümüze ulaşmış üç eseri bulunmaktadır. Bunlar, *Târîhu’l-Ya‘kūbî, Kitâbül-Büldân* ve *Müşâkeletü’n-nâs li zemânihim ve mâ yağlibu aleyhim fi külli asr*’dir. Bu telifleri dışında günümüze ulaşmamış ama Ya‘kūbî’ye ait olduğu tahmin edilen eserler de bulunmaktadır.[91] Bunlar: *el-Memâlik ve’l-Mesâlik, Fethu’l-İfrîkiyye, Ahbâru Ümemi’s-Salife*’dir. Öte yandan Tâhirîler üzerine özel bir eserinin olduğu, ayrıca bazı çalışmalarda, Bizans İmparatorluğu’nun tarihi coğrafyası hakkında da bir eser telif ettiği zikredilmektedir.[92]

A. *Kitâbü’l-Büldân*

İslâm literatüründe yazılmış ilk coğrafya kitaplarından biri olan eser, alanının en değerli ve en eski örneklerindendir. Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*’ı uzun süren seyahatlerinin yanı sıra devlet kademelerinde sürdürdüğü görevler neticesinde elde ettiği tecrübe ve bilgilere dayanarak 278/891 yılında Mısır’da yazmıştır.[93] Eserin oluşmasında müellifin daha genç yaşlarında başladığı seyahatlerin çok önemli katkısı vardır.

Kitâbü’l-Büldân, isminden de anlaşılacağı üzere şehirler/beldeler ile ilgili telif edilmiş bir kitaptır. Coğrafî bilgilerin yoğun olduğu eser, coğrafya kitabı olarak meşhur olmuş ve tanınmış olsa da eseri, yalnızca bir coğrafya kitabı olarak tanımlamak doğru olmayacaktır. Bu noktada Ya‘kūbî’nin eserini tanımlarken kullandığı “Beldelerin haberlerinden bahseden kitap”[94] ifadesi, bize eserin ismi ve muhtevası arasındaki ilişkiyi de göstermektedir.

Muhtevası incelendiğinde *Kitâbü’l-Büldân*, coğrafî, tarihî, ekonomik, sosyal ve kültürel birçok bilgiyi içerisinde barındırmaktadır.[95] Bu nedenle eser, güncel coğrafî anlayışın tanımladığı bir eser değildir. Bu şekilde bir yaklaşım, eseri tanımamızı ve idrak etmemizi zorlaştıracaktır. Zira yazıldığı dönem ve şartlar göz ardı edilerek

---

[91] Murat Ağarı, “Ya‘kūbî”, *DİA*, XLIII, 287; Salih Arı, “Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya‘kūbî”, s. 167.
[92] Yâkūt el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, II, 278; Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü’errihûne’l-Arab*, s. 47; Fuad Kandil, *Edebü’r-rihle*, s. 117; Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, s. 26; Lawrence I. Conrad, “Ya’qubi”, *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.
[93] Fuad Kandil, *Edebü’r-rihle*, s. 117; Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, s. 26; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52; Muhammed Qasım Zaman, “al-Ya’qubi”, *EI*, XI, 2002, 258; Murat Ağarı, “Ya‘kūbî”, *DİA*, XLIII, 287; Lawrence I. Conrad, “Ya’qubi”, *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.
[94] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 10.
[95] Murat Ağarı, “Ya‘kubî’nin Kitâbü’l-Büldân’ı”, *EKEV* Akademi Dergisi Yayınları, Erzurum, 2003, c.17, VII, s. 188.

yapılacak her türlü değerlendirme, anakronizm hatasıyla karşı karşıya kalmaya sebep olacaktır.

Kitâbü'l-Büldân'ı mutlak bir tür olarak ifade etmek muhtevası gereği doğru olmayacaktır. Ancak modern çalışmalarda *Büldân* ve *el-Mesâlik ve'l-memâlik* tarzlarında yazılmış eserler için bazı tanımlamalar yapılmıştır. Örneğin *Kitâbü'l-Büldân* için yapılan "Muhtemelen Arap coğrafyasındaki ilk Tarihi-Coğrafya kitabı olmasıyla ilginç ve önemli bir kitaptır"[96] şeklindeki tanım, eserin türüne yönelik bir tespit içermektedir. Bu minvalde XX. yüzyılın başlarından itibaren *Kitâbü'l-Büldân* tarzında yazılmış eserlere yapılan tanımları ele alırsak, tarihi coğrafya alanında yazılmış bir kitap olarak nitelenebilir.[97] Ancak yazıldığı zaman dilimi esas alındığında eser, kendi tarzında ilk olma özelliği göstermektedir. Müellifin de eserini net bir tür ayrımını gözeterek kaleme almadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle özellikle modern zamanda yapılan bu nitelemeleri kullanırken ihtiyatlı olmaya özen gösterilmelidir.

Ya'kūbî'nin, eserini yazma amacını ortaya koyan ifadeleri, eseri tanımada bize de kolaylık sağlayacaktır.

> *"Gençliğimde, ömrümün en verimli olduğu zaman diliminde ve zihnimin berrak olduğu dönemde aklım, şehirlerin haberleri ve aralarındaki mesafelerle uğraştı. Bu nedenle erken yaşlarda seyahatlere başladım, farklı şehirlerde kaldım. Karşılaştığım kişilere vatanını, şehrini sordum; yaşadığı bölgeyi haber verince, bu kez bu bölgenin tarımını, insanlarını, Arap mı, yoksa Acem mi olduklarını, yaşayışlarını, içme sularını hatta giyim tarzlarını, dinlerini ve dillerini sordum. Milletler ve kavimler hakkında duyduklarımı korudum. Toplum içerisinde âlim olarak tanınanlara doğu ve batı'yı sordum; bildirdiklerini yazdım, sözlerini aktardım. Şehir ve bölgeleri kimlerin fethettiğini, halife ve komutanlardan kimlerin seferler düzenlediğini, haracının miktarını ve hangi mallardan alındığını dile getirdim."*[98]

Bu ifadeler, yazarın amacını, vaktini ne ile geçirdiğini, neden seyahat yaptığını, hangi meseleleri merak ettiğini ve eserin oluşum sürecini özet olarak vermektedir.

Eser, Bağdat ve Sâmerrâ'nın geniş tasvirî anlatımıyla başlar, daha sonra diğer şehirler üzerinden konum, ulaşım, fetih, haraç, vergi, iktâ gibi farklı konular hakkında

---

[96] Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.
[97] Tarihi coğrafya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya: kavramlar-tarihçe-kaynaklar-mekan-metod*, İstanbul, 2006.
[98] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 9.

bilgiler verir. Ya'kūbî, malumat vereceği şehirleri Bağdat ve Sâmerra dışında üç yöne ayırarak tasnif etmiştir. Birinci yön: Cebel iskânı, Azerbaycan, Nihâvend, Rey, Merv, Belh, Semerkant, Buhara ve diğer yerleşimlerin anlatıldığı doğu bölge ve şehirleridir. İkinci yön: Kûfe, Mekke, Medine, Yemen, Yemen adaları ve sahillerinin anlatıldığı güney bölge ve şehirleridir. Üçüncü yön: Basra, Mısır, Dımaşk, Ürdün, Filistin, Mağrib, Veddân, Endülüs Yarımadası ve şehirleri, Kayrevan ve diğer yerleşimlerin ele alındığı kuzey bölge ve şehirleridir.[99] Ya'kūbî, *Büldân*'ında bölgelerin ardından ele aldığı konularla ilgili şu malumatı verir:

> *"Eserimde şehirlerin isimlerinden, ordulardan, köylerden, iklimlerden, kasabalardan, oturanlardan, oralara hâkim olan yöneticilerden ve idarecilerden, Arap kabilelerinden, Acem ırkından, iki bölge ve iki şehir arasındaki uzaklıklardan, İslâm ordu komutanlarından kimin fethettiğinden, fethin tarihinden ve zamanından, haracından, arazisinden, yüzölçümünden, kara ve denizlerinden, dağlarından, iklimin sıcaklığından ve soğukluğundan, sular ve içeceklerinden hepsinden bahsettim."*[100]

Ya'kūbî'nin şehirler hakkında bilgi vermeden önceki eserine yönelik tüm açıklamaları ve kitabının yazılma gerekçesini açık olarak dile getirmesi, kitaptan istifade edecekler için yönlendirici olmuştur.[101] "Çalışmamızda zikrettiklerimiz, zikretmediklerimiz yanında oldukça azdır"[102] diyen Ya'kūbî, eserinde verdiği bilgilerin, vermediklerinin yanında azlığını açık bir şekilde ifade etmiştir. "Hedefim hemen yanı başımda bulunan bilgiye ulaşmak değil bilakis onun neticesine ulaşmaktır."[103] İfadeleri ile de elde ettiği bilgilere ulaşma, muhafaza etme ve aktarmadaki kararlılık ve özverisini ortaya koymaktadır.

Kitâbü'l-Büldân, içerdiği yoğun coğrafî ve tarihî bilgiler yanında özellikle bölge ve şehirlerle ilgili ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasî verileri de ele almaktadır.[104] Bu hususların bir araya gelmesi ele alınan konuyu tüm dinamikleriyle işleme noktasında oldukça değerlidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus ise tüm şehir ve

---

[99] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 223-224; Abdülvehhâb Sâbûni, *Uyûnü'l-müellefât,* thk. Mahmûd Fahuri, Haleb, Câmiatu Haleb, 1992, I, 231; Murat Ağarı, "Ya'kubî'nin Kitâbü'l-Büldân'ı", s. 188-189.
[100] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 10.
[101] Bu durum, günümüz ilim geleneğinde ortaya konulacak bir çalışmada yer alması beklenen, kapsam, sınırlılık ve metodoloji başlıklarıyla adeta paralellik göstermektedir.
[102] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 10.
[103] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 10.
[104] Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718; Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287.

bölgeler için zikredilen özelliklerin tamamının aynı yoğunlukta işlenmemiş olmasıdır. Özellikle eserin ilk kısmında ele alınan hilafet merkezleri Bağdat ve Sâmerrâ, mezkûr niteliklerin hepsinin görüldüğü bölüm olarak fark edilecektir. Akabinde belirtmiş olduğumuz doğu, kuzey ve güney bölgeleri içerisinde incelenen şehirler nezdinde ilgili hususların, bazı kısımlarda yoğunlaştığı bazı kısımlarda ise oldukça azaldığı görülecektir.

Eserde verilen bilgilerin doğruluğu mevzu bahis olduğunda ise Ya'kūbî hakkında oluşmuş ortak bir "güvenilir" nitelemesinin var olduğu belirtilmelidir. *Kitâbü'l-Büldân*'da verdiği bilgilerle ilgili olarak bizzat kendisinin yaptığı şu açıklama oldukça önemlidir: "Bu haberlerin tamamını bildirdim ve uzun bir süre harcayarak bu eseri tamamladım. Beldelerle ilgili tüm bilgileri, şehirlerin güvenilir kişilerinden duyduklarımı eserime aldım."[105] Bu açıklama, Ya'kūbî'nin çalışmasına duyduğu her bilgiyi almadığının ve kendisine göre bir değerlendirmeden geçirdiğinin açık bir izahıdır. Ayrıca Ya'kūbî'nin yapmış olduğu iddia edilen seyahatler, (Hindistan, Çin, Mağrib, İran, Endülüs, Suriye, Arap Ülkeleri, Mısır ve Kuzey Afrika) bölge ve şehirler hakkında verdiği bilgilerin doğru olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kitâbü'l-Büldân, seyahatler sonucunda elde edilen birikimle yazılmış bir kitaptır. Sözü edilen bilgiler de ilk elden kaynak niteliğindedir. Bazı çalışmalarda, Fas'ın ötesindeki bölgeler ile birlikte Hindistan'dan sonraki şehirlerin kendisi tarafından bizzat ziyaret edilmediği bildirilmiş ve eser tenkit edilmiştir.[106] Bu bilgilerle birlikte Ya'kūbî'nin devlet kademelerinde üstlendiği belirtilen, posta, haberleşme, kâtiplik ve istihbarat görevleri düşünüldüğünde verilen bilgilere ulaşım ve doğruluk noktasında herhangi bir sıkıntı olmayacağı tahmin edilmektedir. Nitekim *Büldân*, yazıldığı tarihten sonra telif edilmiş kaynak ve araştırma eserlerinin çoğunluğunda güvenilirlik hususunda ortak bir kanaate sahiptir. Zira bu çalışmanın üçüncü bölümünde bazı kısımların yazılması sırasında günümüzde yapılan arkeolojik çalışmalardan istifade edilmiş ve bunlarla, *Kitâbü'l-Büldân*'da verilen bilgiler karşılaştırılmıştır. Bilgilerin çoğunluğunun doğruya yakın olduğu sonucuna varılmıştır.

Kitâbü'l-Büldân'ın, tüm özellikleriyle coğrafyaya yeni bir bakış açısı ve tarz kazandırdığı söylenebilir. Kendisini takip eden müelliflerin onun ve ondan öncekilerin

[105] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 9.
[106] Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible*, s. 37.

yolunu benimseyerek çalışmalar yapması daha sonra benzer tarzlara sahip eserlerin telif edilmesini sağlamıştır. Eserin çığır açıcı olarak gösterilmesinde Ya'kūbî'nin tarzı ve üslubu önemli bir faktör olarak görülmüştür. *Büldân*'ın öykü dilinden uzak, sade ve pratik bilgilere yönelik bir yapı göstermesi daha sonraki coğrafyacılar ve alan araştırmacıları tarafından takdir edilip, takip edilmesini sağlamıştır.[107]

Eserin günümüze intikali noktasında, Basra, Doğu Arabistan, Hindistan, Çin ve Bizans İmparatorluğu bölümleri ve Suriye ile ilgili bir kısmının kaybolduğu belirtilmektedir.[108] *Kitâbü'l-Büldân*'ın iki tane el yazma nüshasının bulunduğu bildirilmektedir. Bu nüshalardan ilki A. Mukhliniski'nin doğudan getirmiş olduğu nüshadır. İkincisi ise F. Kern'e ait olduğu bildirilen neşirdir. Yazma nüshalar ilk olarak 1861 yılından W. T. Juynboll tarafından Leiden'de neşredilmiştir. Akabinde M. J. de Goeje bu neşri, İbn Rüste'nin *Kitâbü'l-Alâki'n-nefise* adlı eseriyle birlikte *Bibliotheca geographorum arabicorum* serisinin VII. cildi olarak 1892 yılında Leiden'de tekrar yayımlamıştır.[109]

Kitâbü'l-Büldân, Muhammed Sadık Bahrulülüm tarafından 1952'de Necef'te ve Muhammed Emîn Dannâvî tarafından 2002'de Beyrut'ta tekrar neşredilmiştir. Gaston Wiet, eseri ekleme ve izahlarıyla *Les Pays*[110] adıyla 1937 yılında Fransızca'ya çevirmiştir. Muhammed İbrâhim Âyetî, *el-Büldân*[111] adıyla 1964 yılında Farsça'ya; Murat Ağarı ise *Ülkeler Kitabı*[112] adıyla 1992'de Türkçe'ye kazandırmıştır.[113] M. J. de Goeje ise kitabın Mağrib ile ilgili bölümü hakkında bir doktora tezi hazırlamıştır.[114] ("Specimen e literis orientalibus exhibens descriptionem al-Maghrebi, sumtame libro regionum al-Jaqubii", Leiden 1860) Bu çalışmada, Muhammed Emîn Dannâvî tarafından 2002 yılında yapılmış tahkikli baskı kullanılmıştır.

---

[107] Carl Brockelmann, "al-Ya'qubi", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, VIII, 1153.
[108] Muhammed Qasım Zaman, "al-Ya'qubi", *EI*, XI, 2002, 258; Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.
[109] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 13; Fuad Kandil, *Edebü'r-rihle*, s. 119.
[110] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ya'kūbî, *Les Pays*, trc. Gaston Wiet, ed. Fuat Sezgin, GAS, 1997. (Mısır: 1937'nin tıpkı basımı index ile beraber)
[111] Ya'kūbî, *el-Büldân*, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, Tahran, 1964.
[112] Ya'kūbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı kitapları, 2002.
[113] Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287.
[114] Davut Dursun, "Michael Jan de Goeje", *DİA*, XIV, 98-99; http://www.iranicaonline.org/articles/de-goeje

B. *Târîhu'l Ya'kūbî*

Ya'kūbî'nin meşhur olmasını sağlayan, günümüze intikal etmiş eserleri arasında en itibarlı ve popüler olan eseridir. Eserin önemli bir özelliği de kendi ismiyle anılmasıdır. Ramazan Şeşen'in eserle ilgili olarak yaptığı "Düzenli olarak kaleme alınan ilk dünya tarihidir"[115] tespiti isabetlidir. Ya'kūbî'den önce de dünya tarihi formunda eserler kaleme alınmışsa da gerek muhtevası ve işlenişi gerekse metodu bakımından onun eseri öncekilerden farklıdır. Öyle ki C.H. Pellat, Ya'kūbî'nin *Tarih'i* için "Evrensel bir tarih yazmaya kalkışan ilk yazar İbn Kuteybe'den sonra Ya'kūbî öne çıkmaktadır" ifadelerini kullanır.[116]

Eser, iki cilt halinde yazılmıştır. İlgili dönem ele alındığında genel tarih kitapları hüviyeti taşıyan eserlere, Müslüman tarihçiler yaradılış bahsini ele alan bir mukaddime ile başlamayı tercih etmişlerdir. Ya'kūbî de bu geleneğe riayet etmiş ve eserine yaradılış bahsi ile başlamıştır. Ancak günümüze ulaşan nüshalarda yaratılış bahsi bulunmamaktadır. Bunun yanında eserin orijinal ilk nüshasında yazıldığı tahmin edilen önsöz de günümüze intikal etmemiştir.[117]

Hz. Âdem'den başlayarak sırasıyla peygamberler tarihinin ele alındığı birinci ciltte, Benî İsrâil peygamberleri ve kralları, Hz. Âdem'den sonra gönderilen peygamberler, Hz. Îsâ ve havarileri, Âsur, Bâbil, Süryânî, Yunan, Rum, Hint, Çin, Fars kralları, Türkler, Mısırlılar, Habeşliler, Berberiler, İslâm öncesi Arap halkı ile kuzey kavimleri ve hükümdarları hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci cilt ise Hz. Peygamberin doğumundan başlayarak 259/872 yılına kadar süren İslâm tarihini kronolojik olarak anlatmaktadır.[118] İkinci cildin Emevîler ve erken dönem Abbâsîleri için yararlı bir kaynak olduğu, fakat yazıldığı dönem için önemli bilgiler içermediği yönünde yorumlar yapılmıştır.[119] Ayrıca ikinci ciltteki bölümün kendisinden önce yazılmış kaynakların özeti mahiyetinde olduğu dile getirilmiştir.[120]

---

[115] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52.
[116] Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible*, s. 39.
[117] Ya'kūbî, *Târîhü'l-Ya'kūbî,* I-II, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
[118] Abdülazîz Dûrî, *Bahsun fî neş'eti ilmi't-tarih inde'l-Arab*, Beyrut, Dârü'l-Meşrik, 1993, s. 51-54; Adnan Muhammed Milhim, *el-Mü'errihûne'l-Arab*, s. 47.
[119] Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1983, I, 250-251; Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.
[120] Lawrence I. Conrad, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 718.

Ya‘kūbî, eserin birinci bölümünde (İslâm öncesi dönem) verdiği bilgilerde hurafelerin olabileceğini açık olarak ifade etmiştir. Bunda kullandığı Ahd-i Atik[121] ve Hudâynâme[122] ile ilgili kaynaklara dair şüphelerini dile getirmesi etkili olmuştur. Birinci bölümün aksine ikinci bölümün (İslâm Tarihi dönemi) başında kendilerinden istifade ettiği müellifleri açık olarak vermiştir.[123] Tarih alanında İbn İshak (ö. 151/768), Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204/819[?]), Vâkıdî (ö. 207/823), Medâinî (ö. 228/843), Ebân b. Osman (ö. 105/723) ve Heysem b. Adî (ö. 207/822) astronomi ve astroloji konularında ise Mâşâallah b. Eserî (ö. 200/815) ve Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin (ö. 232/847'den sonra) adı geçmektedir.[124]

İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılması, devletler ve milletler üzerindeki etkisinin artması, daha sonraki ilmî çalışmaları müspet manada etkilemiştir. Yunan fikir hayatı ve edebiyatı ile Süryani yazarlarının eserlerini inceleme imkânı elde eden Müslümanlar, tercüme faaliyetleri ile Bizans ve Fars medeniyetlerine yönelik araştırmalar yapabilmişlerdir.[125] Bu gelişmeler klasik İslâmî literatürü doğrudan etkilemiş, tarih alanında siyer ve megāzî dışında medeniyet ve peygamberler tarihine yönelik eserlerin de hayata geçirilmesine zemin hazırlamıştır. Tüm bu bilgiler ışığında III/IX. yüzyıl İslâm tarihçiliği, inkişaf ve tekâmül çağı olarak da isimlendirilebilir. Tercüme hareketlerinin açtığı zengin birikimin Ya‘kūbî'nin *Tarih*'ine özellikle de birinci kısmına yansıdığı görülmektedir.[126]

Târihu'l-Ya‘kūbî, siyasî olayların yanında kültürel malumatın da çokça bulunduğu bir tarih eseridir. Dinler tarihi, astronomi, tıp, bilim tarihi, coğrafya, felsefe vb. konularında tedrici bir anlatıma ve üsluba sahiptir.[127] Zira ilgili alanlarda esere göz atıldığında farklı kaynaklardan mühim bilgilere ulaşmak mümkündür. Ya‘kūbî hakkında basılmamış bir tezi ve önemli çalışmaları olan William C. Millward, Ya‘kūbî'nin tarihin

[121] Yahudilerin kutsal kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Ahd-i Atîk", *DİA*, I, 494-501.
[122] Sâsânîler döneminde nesilden nesile ağızdan ağıza dolaşan efsanelerin anlatıldığı bir halk edebiyatı türüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Halk Edebiyatı", *DİA*, XV, 353.
[123] Murat Ağarı, "Ya‘kūbî", *DİA*, XLIII, 287.
[124] Ya‘kūbî, *Târîhü'l-Ya‘kūbî,* II, 6.
[125] Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1991, s. 70-71.
[126] Salih Arı, "Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya‘kūbî", s. 167.
[127] Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, I, 250-251.

kültürel yönlerine güçlü bir vurgu yaptığı bu eserini, "Müslüman Arapların evrensel tarihçilik yaklaşımının öncü örneği" olarak takdim eder.[128]

Tarihçi olarak Ya'kūbî, kendisinden önceki rivayet geleneğine tam anlamıyla bağlı kalmamıştır. Rivayetlerinde senet zincirini kullanmamış ayrıca ele aldığı konularda farklı görüşleri zikretmeyerek kendi benimsediği görüşü verme yoluna gitmiştir.[129] Bu durumun istisnası ise daha önce belirttiğimiz ikinci cildin başında faydalandığı kitapların listesini verdiği bölümdür. Genel olarak Ya'kūbî'nin birçok İslâm tarihçisi ile aynı çizgide olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılsa da başta Taberî olmak üzere bazı İslâm tarihçileri ile metot benzerliğine de dikkat çekilmiştir.[130] Ayrıca Ya'kūbî'nin Taberî'nin tarih çizgisini takip ettiği, *Tarih'i* ile Taberî'nin eserine bir nevi şerh oluşturduğu şeklinde yorumlar da yapılmıştır.[131]

Târîhu'l-Ya'kūbî, ilk olarak Martin Theodor Houtsma tarafından 1860 ve 1883 yıllarında dipnotlar ve içindekiler ilâvesiyle iki cilt halinde Leiden'de basılmıştır. Daha sonra bu ilk neşre dayanılarak Necef'te 1939 ve Beyrut'ta 1960 yıllarında tekrar yayımlanmıştır. Muhammed Sâdık Bahrülulûm Necef'te 1964 yılında ve Abdülemîr Mühennâ Beyrut'ta 1993 yılında kitabı yeniden neşretmişlerdir. Ayrıca eser, Târîh-i Ya'kūbî adıyla Muhammed İbrahim Ayeti tarafından 1964 yılında Farsçaya çevrilmiştir. R. Y. Ebied ve L. R. Wickham isimli iki akademisyen İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerin ve kralların ele alındığı kısmı İngilizceye tercüme ederek (Al-Ya'kūbî's Account of the Israilite Prophets and Kings)[132] yayımlamışlardır.[133]

C. *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim ve mâ yağlibu aleyhim fî külli asr*

Ya'kūbî'nin günümüze ulaşan bir diğer eseri ise "*Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim ve mâ yağlibu aleyhim fî külli asr*" adlı risalesidir. Ya'kūbî, eserinde ilk İslâm Halifesi Hz. Ebu Bekir'den başlayarak Abbâsî devleti Halifesi Mu'tazıd-

[128] Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible*, s. 39.
[129] Salih Arı, "Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya'kūbî", s. 168.
[130] Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, I, 253; C. Brockelmann, "al-Ya'qubi", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, VIII, 1152-1153.
[131] Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, I, 253; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52.
[132] Bkz. R. Y. Ebied - L. R. Wickham, "Al-Yaʿḳūbī's Account of the Israelite Prophets and Kings," Journal of Near Eastern Studies 29, no. 2, 1970 s. 80-98.
[133] Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, I, 250; Ahmed Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 71; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52; Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287.

Billâh'a[134] kadar (279/892-290/902) yaşamış halifeleri kronolojik olarak ele alarak belirli özelliklerini incelemiştir. Halifelerin yönetim ve yaşam şekillerini, kişilik ve ahlâkî özelliklerini, tebaalarına karşı tutumlarını, giyim tarzlarından özel hayatlarına ve yaptıkları tüm hal ve hareketlerin halk tarafından nasıl izlenip taklit edildiğine dair bilgilerin yer aldığı bir çalışma kaleme almıştır.[135]

Müşâkeletü'n-nâs, halkların, hâkimiyetleri altında oldukları idarecilerden etkilenerek onları nasıl rol-model aldıklarını ele alan, gözleme dayalı bir risaledir. Eser, "Evâil"[136] olarak isimlendirilecek makale formatında bir yapıya sahiptir.[137] Detaylı şekilde incelendiğinde, müellifin gözleme önem verişi ve bu yöndeki tasvirleri fark edilecektir. Tasvirî anlatım, çalışmamızın ana konusu olan *Kitâbü'l-Büldân* ve *Tarih* eserlerinde öne çıkan ve Ya'kūbî'yi anlayabilmemizi ve değerlendirmemizi sağlayan mühim bir husustur.

Müşâkeletü'n-nâs, Arapça El Yazmaları Enstitüsü tarafından neşredilmiştir. Ayrıca eserin bir el yazma nüshası da İstanbul-Fatih Murat Molla Kütüphanesinde bulunmaktadır.[138] William C. Millward tahkikini de yaptığı eseri, "The Adaptation of Men to Their Time: An Historical Essay by al-Ya'qubi" başlığıyla ingilizceye tercüme etmiştir.[139]

[134] Ali Aktan, "Mutazıd-Billâh", *DİA*, XXXI, 383-384.
[135] Ya'kūbî, *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim***,** thk. William C. Millward, Beyrut, 1980; Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287; Salih Arı, "Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya'kūbî", s. 169.
[136] Detaylı bilgi için bkz. Zeynep Orhan-Hüseyin Kahraman, "Evail Edebiyatı ve Hadis ilmiyle ilişkisi", Bursa, 2012, Ü.İ.F.D., c.21 sy.2 s. 230-234.
[137] Muhammed Qasım Zaman, "al-Ya'qubi", *EI*, XI, 258; Murat Ağarı, "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287.
[138] Bkz. Salih Arı, "Tarihçi ve coğrafyacı olarak Ya'kūbî", s. 169.
[139] Bkz. W. C. Millward, "The Adaptation of Men to Their Time: An Historical Essay by al-Ya'qubi", *JAOS*, LXXXIV/4, 1964, s. 329-342.

İKİNCİ BÖLÜM
IRAK COĞRAFYA EKOLÜ

I. Oluşum Süreci

Coğrafya, antik çağlar dâhil olmak üzere yeryüzündeki doğal oluşumları, siyasî, kültürel ve ekonomik gelişmeleri günümüz şartları itibariyle de ele alan dinamik ve ayrıntılı bir stratejik disiplindir.[140] İnsan olarak içinde bulunduğumuz mekân ile ilişki kurma yönündeki çaba ve eylemlerimizin hemen hepsi coğrafya açısından değerlidir. İnsanlığın ilk yıllarından itibaren mekân ile etkileşim hali, insanın mekânı tanıma, algılama, mekânı kullanma faaliyetlerinden elde etmiş olduğu tüm bilgi ve tecrübeler, coğrafya ilmine yönelik farklı yaklaşımların oluşmasını sağlamıştır.[141]

İnsan-mekân-zaman etkileşiminin bir sonucu olarak bilimsel alan çalışmaları ve bu konuya gösterilen ilgi, birçok gelişmenin ortaya çıkmasını sağlayarak coğrafyanın tarihsel süreç içerisindeki seyrini şekillendirmiştir.

Coğrafî düşünce, ilk zamanlarda basit olarak hayal edilen, bilinen dünyanın tanınmaya çalışılmasına ve bunun en ilkel tasvire dayalı çizimlerine dayanmaktaydı. Özellikle en eski yerleşim[142] ve kültür bölgelerinin bahsedilen çizim çalışmalarının yapılması için ana mekânlar olması ise ilgili dönemde kaçınılmaz bir hal almıştır.[143]

Eski Çağlarda coğrafyanın serüveni, günümüzün sistematik ve bağımsız çalışmalarının aksine, filozoflar,[144] ilim adamları ve seyyahların, tanımlama, betimleme ve aktarma esaslı tarih, matematik, astronomi ve coğrafya ile ilgili bilgileri bir araya getirerek telif etmeleriyle gelişmeye başlamıştır.[145]

Coğrafya biliminin teşekkülü, eski Yunan ve Roma uygarlıklarının gelişip yayıldığı döneme tekabül etmektedir. Mevcut coğrafya çalışmaları dünyanın belirli kısımlarını içeren matematiksel ve tasvirî bir yapı göstermekteydi. Bu dönemde

[140] Nurettin Özgen, "Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları", *Ege Coğrafya Dergisi*, c.19/2, İzmir 2012, s. 3.
[141] Nurettin Özgen, "Bilim Olarak Coğrafya", s. 5.
[142] Mısır, Mezopotamya, Fırat-Dicle Havzası, Akdeniz örnek olarak verilebilir.
[143] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 91.
[144] Antik Çağ filozoflarına örnek olarak; Herodotos, Tales, Aristo, Eratosthenes, Strabon ve Batlamyus, gösterilebilir.
[145] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 92.

yazılmış Strabo'nun[146] (M.Ö 60-M.S 21) on yedi ciltlik çalışması *Geographika-Coğrafya*,[147] kendi dönemi açısından önemli bilgiler vermenin yanında coğrafyanın ilim olarak kendi tarihî tasavvurunu oluşturmasında öncü bir rol oynamıştır.[148] Ayrıca *Geographika*'nın bir başka önemli özelliği, "Coğrafya" kavramının başlık olarak kullanıldığı, ulaşabildiğimiz en eski eser olmasıdır.[149] Strabo, bu nedenle "Eski Çağ Roma devrinin en büyük coğrafyacısı" ve "Eski Çağ'ın en verimli coğrafyacısı" gibi unvanlarla anılmaktadır.[150]

Mezkûr dönemin dünyasını tasvir eden önemli bir diğer çalışma ise Plinius'un (M.S 23-79) *Naturalis Historia*'sı (Doğal Tarihi) olup eserin 2000 cilt içinde ve 100 yazar tarafından oluşturulduğu belirtilmektedir.[151] İçerdiği bilgilerin çoğunun coğrafî bilgiden uzak oluşu ve doğruluğunun tartışılır nitelikte olması nedeniyle müteakip ilim adamları tarafından eleştirilmişse de dönemin Yunan coğrafyacılarının yöntem ve yaklaşımlarını anlamak açısından "klasik coğrafya"[152] anlayışının oluşumu bakımından esere önem atfedilmiştir.[153]

Ayrıca bu dönem için önemli bir diğer isim Ptolemaios, İslâm literatüründeki adıyla Batlamyus'dur.[154] Astronomi ve coğrafya alanında verdiği eserler, İslâm coğrafya geleneğini oldukça etkilemiştir.[155] Batlamyus'un *Geographika*[156] adlı eseri "klasik coğrafya" alanı için önemli bir role sahip olup, değerli bir çalışma olarak öne

---

[146] Ayrıntılı bilgi için bkz. *Encyclopaedia Britannica*, "Strabo", Chicago 1972, XI, 296-297.

[147] Ayrıntılı bilgi için bkz. Strabo, *The Geography of Strabo,* trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer, I-III, London 1854; Strabo, *Coğrafya* (Geographika), trc. Adnan Pekman, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1972.

[148] Ekrem Memiş, *Tarihî Coğrafyaya Giriş*, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990, 37-40; Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme,* İstanbul, İÜCE Yay., 1969, s. 17.

[149] Eratosthenes, yeryüzünün tasviri anlamında "coğrafya" kelimesini başlık olarak kullanan ilk kişidir. Ancak eseri günümüze ulaşmadığı için "coğrafya" kavramı ilk olarak Strabo'nun eserinde görülmektedir. Bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* s. 72.

[150] Ekrem Memiş, *Tarihî Coğrafya*, s. 37-40; Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 100-101; Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme,* s. 17.

[151] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 25.

[152] "Coğrafya'nın Antik çağdan başlayarak Ortaçağ ve yeniçağdaki oluşum faaliyetlerini içeren bir kavram olarak kullanılmaktadır." http://www.ekopangea.com/klasik-cografyanin-ortaya-cikisi/

[153] Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 63; Nazan Karakaş Özür, *Keşifler ve Coğrafya*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s. 34.

[154] M. Plessner, "Batlamyus", *EI²*, I, 1100-1102; Cengiz – Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, V, 196-199.

[155] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 101; Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, *Bilim Tarihi,* Ankara, Pegem Yayınları, 2009, s. 138.

[156] Batlamyus, *Geographika,* thk. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1987.

çıkmıştır. Müslüman coğrafyacılar Abbâsî Halifesi Me'mûn (198/813-218/833) dönemindeki tercüme faaliyetleri ile birlikte Batlamyus'un çalışmalarını kendi eserleri için kaynak olarak kullanmışlardır. Bunun yanı sıra Hint ve Fars kaynaklarındaki bilgilerden de istifade edilerek eserdeki bilgilere özgün yorumlar getirilmiş ve yeni bir yaklaşım oluşturulmuştur.[157] Hatta Müslümanlar tarafından Batlamyus'un eserlerine gösterilen teveccüh, neredeyse "Batlamyus coğrafya ekolü" meydana getirecek bir aşamaya ulaşmıştır.[158] Irak coğrafya ekolünün kurucusu kabul edilen İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Batlamyus'un coğrafyasını tercüme ettiğini şu sözlerle belirtmiştir:

> *"Batlamyus, sınırları açıklar ve arzın nitelikleri hakkında bazı açıklamalarda bulunur. Ben de bunların anlaşılabilmesi için çevirisini yaptım. Onun yanlışlarını görerek daha doğru tespitler yapmaya çalıştım. Sizlerin arzuladığı şekilde geniş ve uzakta olanın görünürmüş gibi yakın olmasını arzuladım. Bu nedenle bunları yaptım."*[159]

Ayrıca Batlamyus'un coğrafya eserini ilk tercüme edenin *Kitabu Sûreti'l-arz*'da[160] verdiği bilgilerden dolayı Muhammed b. Musâ el-Hârizmî[161] olduğu belirtilmektedir.[162]

Coğrafya ilmi ile ilgili çalışmalar, Antik Çağ'da daha çok ulaşılabilecek yakın bölgelerin öğrenilmesi ve tasvir edilmesi ile yaşanılan bölgelerin matematiksel coğrafya alanı ile alakalı araştırmalar[163] şeklinde gelişme göstermiştir.[164] Orta Çağ'da hükümdarların vazifelendirdiği seyyahlar, denizciler ve özel görevliler, uzak bölgeler ve şehirler hakkında elde ettiği askerî,[165] fizikî, sosyal, kültürel ve ekonomik verileri devlet

---

[157] Cengiz – Gülseren Aydın, "Batlamyus" , *DİA*, V, 197; Nazan Karakaş Özür, *Keşifler ve Coğrafya*, s. 34-35.
[158] J.H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, III, 204-205.
[159] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* çev. Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2008, s. 17-18.
[160] Bkz. Harizmî, Muhammed b. Musa, *Kitabu Sûreti'l-Arz*, nşr. Hans Von Mzik, Leipzig 1926.
[161] İslâm dünyasında cebir ilminin kurucusu kabul edilen kişi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Harizmî Muhammed b. Musâ", *DİA*, XVI, 224-227.
[162] Zeki Tez, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 1991, s. 137.
[163] Paralel ve Meridyen daireleri, coğrafi koordinatların hesaplanması ile dünyanın şekli ve boyutu örnek olarak gösterilebilir.
[164] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 94.
[165] Roma döneminin en önemli coğrafî kaynakları, ordusu tarafından hazırlanan yol haritalarıdır. Bu haritalar ile askerî organizasyon yapılacak güzergâhları, temel gıda takviyesi ve su ihtiyaçlarını giderecekleri konaklama merkezleri gösterilmekteydi. Bkz. Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 92.

yetkililerine rapor etmişlerdir. Devlet yöneticileri elde edilen bilgiler doğrultusunda yeni beldelere ulaşma, yerleşim alanlarını tanıma ve bu beldelerde kalıcı olma imkânlarına erişmişlerdir. Bu durum, coğrafya ilmine bakışı değiştirmiştir. Coğrafya, bu siyasî gelişim hamleleri neticesinde Orta Çağ'da Antik Çağ'dan farklı görevler üstlenmiştir.[166] Söz konusu farklılıklar, yeni yerlere olan merakı ve öğrenme isteğini tetikleyerek coğrafyanın gelişimini şekillendirmiştir.

Antik Çağ'da inşa edilmiş coğrafya çalışmalarının belirli ortak özellikler taşıdığına yönelik tespitler mevcuttur.[167] Bu ortak özellikler şöyle sıralanabilir:

1. Topografik veriler - Dünyanın ve üzerinde yaşayan insanların tasviri
2. Matematik ve astronomik veriler - Yeryüzünün belirli kısımlarının ölçümü
3. Dini veriler - İnsanın yeryüzündeki yaratılışı ve "kutsal" olan ile ilişki kurma hakkındaki hususlar

Zikredilen bu ortak özellikler, "klasik coğrafyanın" teşekkülünün ilk döneminden başlayarak gelişim süreci içerisinde yazılmış eserlerde ortaya çıkmıştır. İslâm coğrafya literatürüne bakıldığında aynı özelliklerin tercüme faaliyetleriyle birlikte Müslüman coğrafyacılar arasında da yayılarak daha sonra ortaya çıkacak özgün bir hüviyete bürünmüş klasik eserlerde de yer aldığı görülecektir.[168] Telif edilmiş kaynaklarda İslâmî bir yaklaşım kazanılmış olmakla birlikte, işlenen konular ve malzemeler, daha önce yazılmış eserlere benzerlik göstermiştir. Ancak tüm bu hususlar, ortak bir bilgi geleneği kapsamında, günümüzde ayrı ilmî disiplinler olan astronomi, matematik, tarih ve coğrafya ilim dalları etrafında seyir etmiştir.[169]

Orta Çağ boyunca gelişim süreci devam eden coğrafî bilgi, sahasını genişleterek birikimini zenginleştirmiş ve diğer ilimlerle olan münasebetini artırmıştır.[170] İçerisinde yaşanılan mekânın anlaşılması ve verilerle ifade edilebilmesi, bir bölgenin coğrafi konumunun tespitinin sayısal anlamda gösterilebilmesi, bölgeler arasındaki mesafelerin

[166] Nurettin Özgen, "Bilim Olarak Coğrafya", s. 4.
[167] Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç, *Beşeri coğrafya*, s. 5.
[168] Nefis Ahmed, "Coğrafya", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Kurul, ed. M. M Şerif, İstanbul, 1991, IV, 37.
[169] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 106.
[170] İsmail Raci Faruki-Lui Lamia Faruki, *İslâm kültür atlası,* çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu, İnkilap Yayınları, İstanbul, 1991, II, 364.

hesaplanabilmesi, diğer fizikî ve çevresel faktörlerin insanlarla olan ilişkisi, net bir şekilde coğrafya için bilimsel çalışma sahası haline gelmiştir.[171]

Orta Çağ'da coğrafyanın bir bilim olarak teşekkülünde "klasik coğrafya" olarak isimlendirilen dönemin, araştırmacılar tarafından Avrupa'da uzun süreli bir duraklama gösterdiği çalışmalar aracılığıyla dile getirilmiştir. Buna karşılık özellikle Abbâsî devletinin kurulmasıyla başlayan süreçte İslâm'ın hilafet merkezleri başta olmak üzere diğer İslâm ülkeleri, aktif olarak öne çıkarak önemli ilmî roller üstlenmişlerdir.[172]

III/IX. ile VIII/XIV. yüzyıllar arasında İslâm coğrafyacılığı önemli bir literatür kazanmıştır. Bu birikimin oluşmasında devlet görevlilerinin önemli katkısı olmuştur.[173] Her ne kadar filozoflar, edebiyatçılar, matematikçiler ve diğer disiplinlere mensup ilim adamları, mühim eserler ortaya koysa da devletlerin muteber hâkimiyeti, bahsedilen yüzyıllar arasında bilim olarak coğrafya ilmine şekil vermiştir.[174]

Orta Çağ'da İslâm'ın Arabistan merkezli ortaya çıkışı ve süratli yayılışı, I/VII. ve II/VIII. yüzyılda, coğrafya alanında yeni bir geleneğin oluşmasını sağlamıştır.[175] Bu gelenek umumiyetle İslâm ülkelerinde ve İslâm ülkelerinin hâkim olduğu coğrafî sahada gerçekleşmiştir. Bağdat, Şam, Sâmerrâ ve Gırnata şehirlerinin ilim merkezleri açısından ün kazanması bu şehirleri merkez haline getirmiştir.[176] Bu merkezlerde hem Antik Yunan hem de Çin-Hint ve İran coğrafya eserlerinden istifade edilerek, özgün çalışmalar verilmiştir. Özellikle III/IX. yüzyıldan sonraki İslâm coğrafyacıları, iyi birer seyyah, gözlemci ve araştırmacıdırlar. Ulaşamadıkları bilgiler için bölgeleri görmüş

---

[171] "Örneğin İskenderiye ve Asvan asarındaki uzunluktan (5000 stad-stadiyan) yararlanarak 1% 'lik meridyen yayının uzunluğu ve ondan da yararlanarak, dünyanın çevre uzunluğu hesaplanmıştır." Bkz. Murat Ağarı, *İslâm coğrafyacılığı*, s. 29. Ayrıca yeryüzünün yuvarlak bir tasvirini gösteren Tekerlek veya TO haritaları yapılmıştır.

[172] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 102.

[173] Yapılan araştırmalara göre Eski Çağ uygarlıkları döneminden itibaren günümüze intikal eden süreçte farklı isimlerle de olsa posta teşkilatlanmasının ve haberleşmenin varlığı açıklanmaktadır. İdareciler, otorite kurmak için haberleşmeye çok fazla önem vermişlerdir. Bilhassa Antik Çağ ve Orta Çağ dönemlerindeki devlet yöneticileri oluşturdukları posta ve haberleşme ağının sağlıklı bir şekilde işlemesi için kara ve deniz yolu ulaşımlarına ehemmiyet göstermişlerdir. Bu minvalde, devlet kurumları içerisinde Posta (Berîd), İstihbarat ve haberleşme teşkilatları oluşturmuşlardır. Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 2.

[174] J. H. Kramers, *Coğrafya ve Ticaret,* çev. Murat Ağarı, *İslâmi Araştırmalar Dergisi,* c.16 sy.4, 2003, s. 679.

[175] Nefis Ahmed, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, IV, 37-38.

[176] Nurettin Özgen, "Bilim Olarak Coğrafya", s. 10-11; Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 52; Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafî Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul, İ.Ü.E.F. yayınları, 1990, s. 4.

asker, tacir, denizci ve devlet adamlarından rivayet esaslı bilgiler edinmeye çalışmışlardır.[177] Bu hususları kendi eserlerinde dile getirmekten çekinmemişler aksine eserlerinin oluşumunda bir yöntem olarak kullanmışlardır.[178]

II/VIII. yüzyılda Abbâsî devletinin kurulmasıyla birlikte başta Yunan, Çin, Hint ve İran kaynaklı astronomi, matematiksel coğrafya ve coğrafya eserlerinin İslâm literatürüne kazandırılmasıyla coğrafya, bilim olarak İslâm dünyasında büyük bir sıçrama yapmıştır. Bu noktada Beytü'l-hikme,[179] kritik bir öneme sahiptir. Abbâsî Halifesi Me'mûn (198/813-218/833) zamanında kurulduğu söylenen ancak Halife Mansûr döneminde (137/754-159/775) kurulduğuna yönelik güçlü iddiaların mevcut olduğu Beytü'l-hikme, Orta Çağ'da ilmî araştırmaların ve tercüme faaliyetlerinin yapıldığı bir müessese halini almıştır.[180] Beytü'l-hikme'nin konumuz açısından önemi, Yunanca, Farsça, Hintçe, Aramice ve Süryanice başta olmak üzere coğrafya alanında yazılmış birçok kaynağın incelenerek tercüme edildiği bir kurum olmasındandır.[181]

Tercüme faaliyetleri, dönemin ilim seviyesini yükseltmenin yanında önemli eserlerin İslâm dünyasına kazandırılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bu büyük tercüme hareketinin 133/750 yılından 287/900'e kadar sürdüğü bilinmektedir. İslâm literatürüne kazandırılan kaynaklar, İslâm dünyasındaki bakış açısını değiştirmiş, bu sayede İslâmî ilimlerde büyük çaplı bir ilerleme gerçekleşmiştir. Coğrafya ilmi temelinde ise daha III/IX. yüzyılın başlarında sonradan bir ekol yapılanması oluşturacak gelişmeler yaşanmıştır.[182]

Abbâsîler döneminde III/IX. yüzyıl ortalarında Irak merkezli Irak coğrafya ekolü, IV/X. yüzyılda da Orta Asya merkezli Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır.[183] Zikredilen ekollere bağlı coğrafyacılar, yol gösterici klasik eserler vermişlerdir. "Temsilciler" bölümünde genel hatlarıyla bahsedilecek olan bu klasik eserlerle birlikte III/IX-VI/XII. yüzyıllar, İslâm coğrafyacılığının klasik dönemini oluşturmuştur.[184]

---

[177] Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 52.
[178] Nefis Ahmed, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, IV, 37-38.
[179] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme; Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
[180] Mahmut Kaya, "Beytü'l-hikme", *DİA*, VI, 88-89.
[181] P. Hitti, *İslam Tarihi*, II, 471.
[182] Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme*, s. 27.
[183] S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 51; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI*[2] II, 579.
[184] S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI*[2] II, 578.

Ayrıca bu yüzyıllar dâhilinde üretilen eserlerin çeşitlilik göstererek artması İslâm coğrafyacılığının V/XI. ve VI/XII. yüzyıllar için zirveye ulaşmasını sağlamıştır.[185]

Irak coğrafya ekolü "tasvirî", Belh coğrafya ekolü ise "bölgesel" olarak tavsif edilmişlerdir. Irak ekolü temsilcileri içerisinde yaşanılan tüm dünyanın gözlem neticesinde tasvir edilmesini temel almışlardır. Belh ekolü temsilcileri ise daha çok İslâm beldelerinin tasvirini hedef almış ve haritacılık alanında ilk örnekleri vermişlerdir. Bu hususlar, ekol mensuplarının vermiş oldukları eserler üzerinde oldukça etkili olmuştur.[186] Her ne kadar V/XI. ve VI/XII. yüzyıllar İslâm coğrafyacılığı için gelişim ve olgunlaşma açısından oldukça yüksek bir noktaya ulaşmış olsa da müteakip dönemlerde bu ihtişamını koruyamamıştır.[187]

Irak coğrafya ekolünün temsilcileri, Ya'kūbî (ö.292/905[?]), İbn Hurdâzbih (ö.300/912), Kudâme b. Ca'fer (ö.337/948), Hemdânî (ö.344/945), Mes'ūdî (ö.345/958), İbnü'l-Fakîh (ö. III-IV/IX-X. yüzyıl) ve İbn Rüste [?]'dir. Irak coğrafya ekolü müellifleri, çalışmalarını ağırlıklı olarak genel ve tasvirî coğrafya mevzularına ayırmışlardır.[188]

Irak coğrafya ekolünün ilk iki temsilcisinin Bağdatlı olmaları ve ekolün temellerini oluşturacak çalışmaların burada yapılması, ekolün bu isimle anılmasına neden olmuştur.[189] Ayrıca ekolün kurucusu ve ilk temsilcisi sayılan İbn Hurdâzbih bazı kaynaklarda "İslâm coğrafyacılarının babası" olarak anılmıştır.[190] İbn Hurdâzbih, mensubu olduğu Irak coğrafya ekolünün ilk eserini veren müelliftir.[191] Günümüze de ulaşan eseri *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, başta ekol içerisindeki diğer isimler olmak

---

[185] Osman Gümüşçü, *Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi,* Ankara, 1999, s. 335; Osman Gümüşçü, *Tarihi coğrafya*, s. 80.
[186] Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 59-60.
[187] Osman Gümüşçü, *Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi,* s. 335; Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî ve İstahrî", *A.Ü. TADED*, Erzurum 2007, c. XIV, sy. 34, s. 169.
[188] S. Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, s. 58; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI*[2] II, 579; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 52; Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", Ankara, 2006, *A.Ü.İ.F.D.*, XLVII, 2.sayı, s. 199.
[189] Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî ve İstahrî", s. 170.
[190] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 255; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI*[2] II, 579; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 52.
[191] Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.

üzere kendisinden sonraki dönemlerde tasvirî coğrafya alanında çalışan pek çok coğrafyacıya kaynaklık etmiştir.[192]

Irak coğrafya ekolünün öne çıkan özelliklerinden birisi de genel bir dünya tasvirinin eserlerde işlenmesidir. Ekol müelliflerinin eserlerinde sadece İslâm ülkelerinin değil, ulaşılabilen tüm dünyanın genel ve kapsayıcı bir tasvirini yapma gayreti görülmektedir.[193] Diğer taraftan Belh coğrafya ekolü müellifleri, İslâm ülkelerini tafsilatlı ve detaylı bir şekilde incelerken İslâm coğrafyası dışındaki bölgeleri eserlerinde yoğun olarak işlememişlerdir.[194] Bu bilgiler doğrultusunda Irak coğrafya ekolünden, Belh coğrafya ekolüne geçişte coğrafya ilmi açısından, içerik bağlamında en temel ayrım, "bölgesel coğrafyaya geçiş" olarak isimlendirebileceğimiz bir dönüşümdür.[195]

III/IX. ve IV/X. yüzyıllarda İslâm coğrafya eserlerinde tasvirî coğrafya ile bölgesel coğrafya özellikleri birlikte görülmektedir. Bu eserlerin çoğunluğunda dünya kavramı ve yeryüzü şekilleri, Yedi İklim Teorisi[196] ile açıklanmıştır.[197] Dünya, coğrafya âlimleri tarafından "İklim" adı verilen farklı bölgelere ayrılmıştır. Yedi göğe karşılık gelen yedi iklim, Grekler, Babiller ve İranlılar tarafından da bilinmekteydi.[198] İklimler, gezegen ve astrolojiye bağlı olarak astronomik öğelerle açıklanmaya çalışılmıştır.[199] Zira yedi kat gök ve yedi kat yer bilgisi Kur'an-ı Kerim'de de yer almaktadır.[200] Müslüman coğrafyacılar, Kur'an'daki bilgileri referans alarak eski İran, Grek ve Babil merkezli, Yedi İklim Teorisi geleneğini yorumlayıp çeşitli bölgelerle ilgili ayrıntılı

[192] Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* s. 81; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 52; S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.
[193] Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet,* s. 62.
[194] S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 53.
[195] Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri", s. 170.
[196] İklim, Grekçe meyil anlamına gelen klima sözcüğünden türemiş olup, Arapça'da "bölge" anlamına gelmektedir. Yeryüzünün yedi iklime ayrılması fikri Batlamyus'a nispet edilmekle birlikte bu fikrin İranlılara ait olduğu da söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, s. 28.
[197] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,* s. 98.
[198] Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik,* I-II, thk. A. P. Van Leeuwen, A. Ferre. Kartaca, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.
[199] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,* s. 98-99.
[200] Talak 65/12. "Yedi gök" ifadesi Kur'an'da yedi defa tekrarlanmıştır. Bkz. Bakara, 2/29; İsra, 17/44; Muminûn, 23/86; Fussilet, 41/2; Talak, 65/12; Mülk, 67/3; Nuh, 71/15.

çalışmalarını, bu teori esaslı sürdürmüşlerdir.[201] Özellikle kaynaklarını kullandıkları isimler arasında Batlamyus, Duritus, Eratoshanes ve Marinos öne çıkmaktadır.[202]

Dünyanın yedi iklime ayrılması düşüncesi, Batlamyus'a atfedilse de esasında eski İranlılara dayandığı belirtilmektedir.[203] Bu noktada İslâm coğrafyacılarının ilk bilgilerinin, doğu kökenli olduğuna yönelik yaygın kanaatler mevcuttur. Öyle ki Halife Mansur döneminde (745-775) saraya getirilen bazı eserler buna işaret etmektedir. Sanskritçe *Brahmasidhanta*'nın tercümesiyle yeryüzünün sınırları, hareketi, şekli ile enlem ve boylam ölçümlerinin öğrenilmesi bu duruma örnek olarak gösterilir.[204] İranlılar, yaşanılan dünyayı, enlem ve boylam ölçülerini dikkate almaksızın, İran merkezde kalacak şekilde "Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum (Bizans, Anadolu) olmak üzere yedi iklime (Kişver)[205] ayırmışlardır."[206]

Genel tasvirî coğrafya eserleri, Irak coğrafya ekolü mensupları tarafından telif edilmiştir. Yedi İklim/Kişver Teorisi'nin coğrafî bölümünün merkezinde yer alan dördüncü iklim, tüm özellikler bakımından en verimli, en yaşanılabilir bölge olarak tanımlanmıştır.[207] Hatta dördüncü bölgeden uzaklaştıkça mükemmellik özelliklerinin mesafeye bağlı olarak kaybedildiği iddia edilmektedir.[208] Tasvirî ekolün ilk iki temsilcisi İbn Hurdâzbih ve Ya'kūbî, söz konusu Yedi İklim Teorisi'ndeki merkez şehir uygulamasını (İranlılarda burası "İranşehr"[209] veya "dil-i Îranşehr"dir.[210]) birbirinden

---

[201] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,* s. 98-99.
[202] Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", s. 214.
[203] Hemdânî eserinde Batlamyus'un Yedi İklim Teorisi'ne yaklaşımını bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hemdânî, *Sıfatü Cezireti'l-Arab,* thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivali, Riyad, Dârü'l-Yemame, 1977, s. 11-15.
[204] Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, s. 8.
[205] Eski İran kaynaklarında Yedi İklim Teorisine verilen isim. Bkz. Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, s. 28.
[206] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 28.
[207] İbnü'l-Fâkih, *Kitâbü'l-Büldân*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1988, s. 7.
[208] İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 309-316.
[209] Sâsânîlerin İmparatorluk sınırları için kullandıkları İranlıların şehri. İbn Hurdâzbih ise İranşehr adını Irak toprakları için kullanmıştır. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* s. 30; Mes'ūdî, *Mürûc ez-Zeheb,* çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 123.
[210] Orta Çağ İslâm coğrafyacıları Fırat ve Dicle arasındaki bölgeyi genelde ikiye ayırmış, Bağdat'ın kuzeyinde kalan ve merkezi Musul yakınlarındaki Ninevâ şehri olan, tarihte Asurlular'ın yayıldığı alana karşılık gelen yere el-Cezîre, güneyde kalan ve Akad, Bâbil ve Sümer bölgesine karşılık gelen Mezopotamya'ya Sevâd demişlerdir. Sâsânîler buraya "Dil-i İranşehr" (ülkenin kalbi), Abbâsîler "Sevâdü'l-ayn" (göz bebeğinin siyah kısmı) adını vermişlerdir. Mustafa Demirci, "Sevâd", *DİA*, XXXVI, 576-578; Ayrıntılı bilgi için bkz. H. H. Schaeder, "Sevâd", *İA*, X, 522-523. İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserinde Irak'ı vücudumuzda bulunan göğse Sevâd şehrini ise kalbe benzetmiştir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise,* trc. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 122.

farklı olarak ele almışlardır. Ya'kūbî, Abbâsî hilafetinin bulunduğu Bağdat'ı merkez yaparken, İbn Hurdâzbih, yönlere ayırdığı şehir tasnifinde merkez olarak Mekke, Medine ve Kâbe'yi içine alan Hicaz bölgesini tercih etmiştir.[211]

Genel bir kabul olarak Müslüman coğrafyacıların Yedi İklim Teorisi'ni bildikleri varsayılmaktadır. Lâkin her birinin zikredilen teoriyi eserlerinde kullanım şekilleri farklılık göstermiştir. Bazıları bu teoriyi hiç kullanmamayı tercih ederken, bir kısmı ise eserlerini bu teoriye göre oluşturmuştur. Örneğin Irak coğrafya ekolünün ilk temsilcileri olan İbn Hurdâzbih ve Ya'kūbî, eserlerini oluştururken klasik olarak Yedi İklim Teorisi'nin merkez şehir uygulamasını tercih etmişlerdir.[212] Ekolün diğer temsilcileri İbn Rüste, Kudâme b. Ca'fer, İbnü'l-Fakîh ve Mes'ūdî eserlerinde Yedi İklim Teorisi'ni ele almışlardır.[213] Öte yandan Belh coğrafya ekolü temsilcilerinden İstâhrî'nin[214] *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde verdiği bilgiler Yedi İklim Teorisi'ni bildiğini açık olarak göstermekle beraber kendisi kitabında net bir iklim teorisi anlatımında bulunmamıştır.[215] Bu değerlendirmeler, Yedi İklim Teorisi'nin kullanımı noktasında ekoller ve ekollere bağlı müellifler içerisinde sistematik bir ahengin olmadığına işaret etmektedir. Ortak kanaat ise çoğu İslâm coğrafyacısı tarafından teorinin bilinmesidir.[216] Öte yandan "Kişver" tanımlamasının etkisinin Endülüs'te dahi etkin olduğu görülmektedir. Ahmed b. Muhammed er-Râzî[217] eserinde Kurtuba şehrini dördüncü iklimdeki merkez şehir olarak ifade etmiştir.[218] Bütün bu bilgiler, Fars/İran etkisinin coğrafya eserlerimize tesirinin kuvvetli ve açık örnekleridir.

Belh coğrafya ekolü müellifleri de Yedi İklim Teorisi'nden etkilenmiş ancak teoriyi farklı bir yaklaşımla ele almışlarıdır. Ekol müellifleri, sadece İslâm coğrafyasını kuşatan yeni bir tasnif yaparak, Mekke ve Medine şehirlerinin bulunduğu Arap yarımadasını dünyanın merkezî iklimi/bölgesi kabul etmişlerdir. Bu hususlar da yazmış

---

[211] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 28-29.
[212] Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri," s. 177-178.
[213] S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI²* II, 579.
[214] Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik adlı eseriyle tanınan coğrafyacı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.
[215] Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı," s. 198.
[216] Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı," s. 214.
[217] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXXIV, 478-479.
[218] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 29.

oldukları eserleri şekillendirmiştir.[219] Belh coğrafya ekolünün kurucusu sayılan İranlı Ebu Zeyd El-Belhî (850-934) *Suverü'l-ekalim* adlı eserinde "ilk defa İslâm ülkelerinin bölgesel haritalarını çizmiştir."[220] Daha sonra İstahrî ve İbn Havkal bu bağlamda ilk iklim haritaları hakkında çalışmalar yaparak örneklerini eserlerinde sunmuşlardır.[221] Mekke ve Kâbe merkezli Yedi İklim Anlayışı, Irak coğrafya ekolünde bulunan Hemdânî, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer gibi isimlerle de benzerlik göstermektedir.[222]

II. Metodu

A. Ekol Müelliflerini Eser Yazmaya Sevk Eden Temel Unsurlar

1. Tercüme Faaliyetleri

İslâm öncesi dönemde gerçekleştirilen Yunan, Fars ve Hint menşeli coğrafî çalışmalar, zamanla Müslümanların ilgisini çekmeye başlamıştı. Özellikle İslâm'ın fetihler vasıtasıyla yayılması ve İslâm devletlerinin kurularak hâkimiyet alanlarını genişletmesi, Müslümanları bir takım ilmî ve kültürel faaliyet alanlarına yönlendirmiştir.[223]

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları, kendilerinden önce kaleme alınmış eserlere ilgi duymuş ve kendi çalışmalarını oluştururken, bahsedilen Yunan, Hint ve Fars tesirinden tabii olarak etkilenmiştir.[224] Bu etki, Irak coğrafya ekolü bölümünün "Oluşum Süreci" kısmında da değindiğimiz bazı gelişmelere sebep olmuştur.

Antik Yunan filozoflarından Strabo, Batlamyus ve Plinius gibi isimler, Müslüman coğrafyacıları etkilemiş ve bu isimlerin eserleri, Müslüman coğrafyacılar tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bahsedilen etkilenme tercüme çalışmaları ile kalmamış, Müslüman coğrafyacıların kendi eserlerini oluşturma aşamasındaki metodolojik yaklaşımlarına tesir etmiştir. Öyle ki bu duruma Antik Çağ'ın en dikkat

---

[219] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 29.
[220] Asena Taşkın, *İbn Haldûn ve Coğrafyacılığı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 31. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karen C. Pinto, *Medieval Islamic Maps*, University of Chicago Press, Chicago 2016, s. 56-57.
[221] Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* s. 81; Zeki Tez, *Bilim ve Teknik*, s. 139; Karen C. Pinto, *Medieval Islamic Maps*, s. 56.
[222] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 29; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 54.
[223] Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I, 10.
[224] Zeki Tez, *Bilim ve Teknik*, s. 33-37; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul, İSAM yay., 2014, s. 218.

çekici eserlerinden biri olan *Geographika* adlı kitabın tercümesinin, İslâm dünyasındaki coğrafya bilgisinin hem muhtevasını hem de yöntem arayışını büyük ölçüde etkilemesi örnek olarak gösterilebilir.[225]

İslâm coğrafyacıları, özellikle Orta Çağ'da Avrupa'da oluşmuş ve duraklama dönemine girmiş olan coğrafî bilgi ile ilgili mirası, bünyesinde bulundukları devletlerin siyasî alandaki fonksiyonel yapısını bir kenara bırakmadan bilimsel anlamda geliştirme ve üretme yoluna girmiştir.[226] Akabinde telif edilen çalışmalar özgün bazı özellikler taşısa da yöntem açısından kendilerinden önce yazılan eserleri örnek almışlardır.[227] Özellikle Yunan ilim adamlarının kaleme aldıkları eserlerdeki matematik, astronomi, enlem-boylam ve felsefî bilgiler, Müslüman müelliflerin eserlerinde materyal ve yöntem olarak yer almıştır. Ayrıca Roma imparatorluğunda yapılmış TO haritaları,[228] İslâm dünyasında ortaya çıkan dairevî dünya haritalarının oluşmasını tetiklemiş, İslâm dünyasındaki ilk haritalar, TO haritaları[229] ile form olarak benzerlik göstermiştir.[230]

Orta Çağ'da genel dünya haritaları, dairevî, yuvarlak ve dikdörtgen biçimde tasarlanmış, felsefî düşüncelerle uyumlu teorik bilgi ile üretilmiştir.[231] Öte yandan çizilen haritaların bahsedilen dönem içerisinde siyasî ve ticarî hedefler doğrultusunda daha çok pratik amaçlar için kullanıldığı bildirilmektedir.[232]

Batlamyus'un İslâm coğrafya çalışmalarına ve Beytü'l-hikme merkezli tercüme hareketlerine doğrudan etkisi olmuştur. Özellikle kartografya, yer küre üzerinde yapılan ölçme faaliyetleri, coğrafî koordinatlara ulaşma ve astronomi konularında Batlamyus'un Müslüman coğrafyacılar üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Bu minvalde Müslümanlar arasında cebir ilminin kurucusu olarak zikredilen Ebu Mûsâ el-Hârizmî

---

[225] Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 28; Cengiz - Gülseren Aydın, "Batlamyus" , *DİA*, V, 197.
[226] Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafî Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache,* s. 4.
[227] Osman Gümüşcü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 59.
[228] "TO haritaları, erken Orta Çağ Hristiyanlık dünyasındaki haritalar, enlem-boylam belirtmeksizin ve coğrafi doğruluk aramaksızın teolojik düşünceleri topografik gerçeklermiş gibi göstermeye yönelik haritalardır. En yaygın olanı ise 'tekerlek harita' veya 'TO harita' adı verilenleridir." Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 56.
[229] "Orta Çağ'a ait olan TO haritaları, coğrafî bilgiler yanı sıra dönemin dünya görüşü, bilime bakışı ve dini inançlarını da göstermesi bakımından ilginçtir." Turgut Bilgin, *Genel Kartografya I,* s. 28-30.
[230] Turgut Bilgin, *Genel Kartografya I,* 28; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik,* I, 12.
[231] Turgut Bilgin, *Genel Kartografya I,* 28; Donald Matthew, *Ortaçağ Avrupası, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul, İletişim Yay., 1988, c.VI, s. 220; *Sosyoloji ve Coğrafya*, yayına haz., Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2006, s. 339.
[232] S. Maqbul Ahmed, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 51.

coğrafi koordinat hesaplarını yaparken, Batlamyus'un çalışmalarını dikkate almıştır.[233] Zikredilen bütün bu bilgiler bize, İslâm dünyasındaki ilk dönem coğrafî çalışmaların yöntem açısından kendilerinden önceki mirastan etkilenseler de, mevcut bilgi ve materyallerin gelişmesine yönelik bilgi üretiminde de aktif olarak yer aldıklarını göstermektedir.[234]

Orta Çağ'da üretilmiş coğrafî çalışmalar, Irak ekolü müelliflerinin (İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî, Kudâme b. Ca'fer, İbnü'l-Fâkih, Mes'ūdî, Hemdânî ve İbn Rüste) eserlerini Beytü'l-hikme'nin de etkisiyle yöntem açısından bazı hususlarda etkilemiştir.[235] Bu etkiyi maddeler halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Tarih, astronomi, matematik, kozmografya ve felsefî bilgilerin hepsinin karışık olarak coğrafî bilgiden ayırt edilmeden bir metin içerisinde bütün olarak yer alması[236]
2. Yunan, Hint ve Fars kaynaklı tercüme edilen eserlerin, ilk dönem İslâm coğrafya eserlerine ait bilgileri, konu ayrımına gitmeden tasvirî ve gözlem yöntemiyle ele alması[237]
3. Yunan, Hint ve Fars kaynaklı tercüme edilen eserlerin dünyayı bir bütün olarak ele alan bakış açısının, İlk dönem Müslüman müelliflerinin eserlerini, muhteva ve yöntem açısından etkilemesi örnek olarak verilebilir.[238]

Müslümanlar, coğrafya çalışmalarında özellikle Irak ekolü temsilcileri tarafından III/IX. yüzyıldan sonra ortaya koyulan eserler neticesinde ilerlemesini ve gelişimini zaman içerisinde sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle VI/XII. yüzyıldan itibaren ilk dönem coğrafya eserlerinden farklı bir yöntem ve coğrafî bilgi üretimine geçildiği bilinmektedir.[239] Çünkü daha sonraki senelerde ortaya çıkan eserlerde daha çok bölge esaslı (bölgesel) ve harita kullanımının yaygın olduğu bir coğrafî yaklaşımın

[233] Zeki Tez, *Bilim ve Teknik*, s. 137.
[234] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 106.
[235] Mahmut Kaya, "Beytü'l-hikme" *DİA*, VI, 88.
[236] J. H. Kramers, *Coğrafya ve Ticaret,* çev. Murat Ağarı, s. 679.
[237] Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, s. 62.
[238] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 106.
[239] Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache,* s. 4.

Müslüman coğrafyacıların eserlerinde yer aldığı görülmektedir. Örneğin İbn Havkal, İstâhrî ve Mukaddesî bu yöntemi temel almış coğrafyacılardır.[240]

2. İslâm Fetihleri

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinin ardından İslâm dinini yaymak için yapılan fetihlerin artması ve Müslümanlara ait toprakların genişlemesi, Müslümanları başta siyasî, idarî ve sosyal olmak üzere pek çok açıdan etkilemiştir. Fetihler sonucunda elde edilen toprakları tanıma, mekân bilgisine sahip olma, halklar hakkında bilgiler edinme gibi sebeplerden dolayı, Müslümanlar açısından seyahat ve iletişim kültürünün siyasî, ticarî ve ilmî seyri değişmiştir.[241]

Seyyahlar ve ilim adamları hedefleri doğrultusunda İslâm topraklarına ve diğer mekânlara yolculuklar yapmışlardır. Yapılan bu yolculuklar bazı bilgi ve gözlemleri de beraberinde getirmiştir. Bu husus, seyahatnamelerin kaleme alınmasını sağlamıştır. İlk dönem müelliflerin kaleme aldıkları seyahatname türü eserler, gözleme dayalı olarak bizzat gidip görülen veya rivayet metodunun kullanıldığı bilgilerin yer aldığı çalışmalar hüviyetine sahiptir. Bu çalışmalar, günümüz coğrafya eserlerine göre daha çok gezi ve seyahat kitapları olarak tanımlanabilir. Seyahat hâli, (yolda olma) coğrafî bilgi ile her zaman yakın bir ilişki içinde olmuştur. Öyle ki II/VIII. asırda bağımsız bir bilim olmayan coğrafya, III/IX. asırda gezi ve gözleme dayalı, içerisinde tarihî, coğrafî, sosyal ve kültürel bilgilerin olduğu eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[242] Bu eserlere örnek olarak çalışmamızın konusu olan *Kitâbü'l-Büldân'ı* verebiliriz. Zira Ya'kūbî, gezip gördüğü şehirler ve farklı mekânlarla ilgili bilgileri eserine almış, bu bilgileri tasvirî bir anlatımla kaleme almıştır.

İslâm'ın kısa bir süre içerisinde çok geniş bir alana yayılması, hilâfet merkezi ile diğer İslâm şehirleri arasındaki irtibatın önemini arttırmıştır. Merkez ile hızlı bir iletişim halinde olma, hâkimiyet altındaki şehirlerin tutum ve davranışlarını öğrenme, yeni fethedilecek bölge ve arazilere yönelik bilgilerin hemen hepsi fetihlerin devam ettiği bu zaman diliminde, önemli bir sorun haline gelebilirdi. Bu hususların İslâm devletleri açısından istenilen düzeyde olması ve herhangi bir sıkıntının merkeze doğrudan

[240] Osman Gümüşçü, *Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi,* s. 335.
[241] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *DİA*, XXXVII, 9.
[242] Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, 3.

bildirilmesi için posta ve haberleşmenin önemi ortaya çıkmıştır. Öyle ki posta, haberleşme ve istihbarat birimlerinin üstlendiği vazifeler, İslâm fetihleri ile birlikte bir güncellenme mecburiyeti doğurmuştur.[243]

İslâm devletlerinin kuruluşunun ardından yolların, yolculuk mesafelerinin, şehirlerin konum ve koşullarının bu görevi yapacak postacı veya haberleşme görevlileri tarafından devlet merkezine bildirilmesi gerekli hale gelmişti. Daha sonra bu vazifeyi yapan devlet görevlilerinin elde ettikleri bilgilerden oluşan eserler kaleme aldıkları bilinmektedir. İslâm dünyasındaki ilk coğrafyacı olarak kabul edilen İbn Hurdâzbih'in Sâhibu'l-berîd[244] vazifesi yapmış olması da bunun en dikkat çekici göstergesidir.[245] Bahsedilen görev alanlarının daha öncekinden farklı bir misyon üstlenmesinde İslâm fetihlerinin rolünün etkili olduğu ise aşikârdır.

3. Müelliflerin Resmî Vazifeleri

Irak coğrafya ekolü mensuplarının çoğunluğunun hayatları incelendiğinde yaşadıkları dönem içerisinde devlet kademelerinde benzer görevler üstlendikleri görülmektedir. Bu vazifeler, posta, haberleşme, istihbarat, kâtiplik ve malî işlerle ilgili görevler olmuştur. Öncelikle mezkûr ekol mensuplarının çoğunluğunun devlet kademesinde yer almış olması dikkate değer bir olaydır. Zira devlet adına yapılan vazifelerin siyasî ve idarî yönlerinin ön plana çıkacak olması ilgili başlık açısından mühimdir.

İlk İslâm coğrafyacıları arasında yer alan İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî ve İbn Rüste'nin devlet kademesinde posta ve haberleşme bölümlerinde önemli ve stratejik görevler üstlendikleri bilinmektedir. Öyle ki, İbn Hurdâzbih'in posta işleri müdürü veya berîd sorumlusu olarak çalıştığı bildirilmektedir.[246] Ya'kūbî de İbn Hurdâzbih gibi Abbâsî devletinde ve Tahirîlerin hizmetinde posta, haberleşme, istihbarat ve kâtiplik

[243] Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, s. 4.
[244] Posta (Berîd) teşkilatı sorumlusuna verilen isim.
[245] S. Maqbul Ahmad, *A history of Arab-Islamic* Geography, s. 58-59; S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.
[246] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 12; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s. 422.

gibi alanlarda çalışmıştır.[247] İbn Rüste de zikredilen iki isim gibi devlet idaresinde görevler alarak Abbâsî devleti içerisinde Sâhibu'l-berîd olarak görev yapmıştır.[248]

İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî ve İbn Rüste gibi önemli müelliflerin üstlendikleri vazifeleri anlamak ve eserlerine tesirini açıklamak için içerisinde yaşadıkları dönem bilinmelidir. Ayrıca üstlendikleri vazifelerin günümüzdeki karşılıklarından ziyâde yaşadıkları dönemde neler ifade ettiğinin ortaya koyulması gerekmektedir. Aksi takdirde belirtilen vazifelerin, müelliflerin eserlerindeki yöntemlerine yansımalarını ifade etmek, tarafımızca anlamlı olmayacaktır.

Abbâsî devletinde posta ve haberleşme işlerini yürüten teşkilâta "Dîvânü'l-berîd" denilirdi. Ve berîd divanı büyük divanlar arasında yer almaktaydı.[249] Divanın vazifeleri; merkezin (Bağdat) vilâyetlerle haberleşmesini en doğru ve düzgün şekilde yapmak, devlet bünyesindeki resmi görevlilerin ülke içerisinde seyahatlerini organize etmek, postacılık ve istihbarat yani gizli haberleşmeyi yürütmektir.[250]

Hâlid Casim, berîd teşkilatının görevlerini, yollar ve geçişler hakkında eksiksiz bir bilgiye sahip olmak, düşmanın takip edebileceği yolların giriş ve çıkışlarını kontrol etmek, düşmanların istihbaratını yapmak ve gelen berîd haberlerini berîd sorumlusuna ileterek halifeye ulaşmasını sağlamak olarak tanımlamıştır.[251]

Halife Ebû Câfer el-Mansûr, Abbâsî halifelerinin berîd teşkilâtına verdiği önemi şu ifadeleriyle anlatmıştır:

> *"Devletin muntazam idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadı; ikincisi, zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet âmiri üçüncüsü mâliye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harâc reisi ve bu üç memurun her halini bana doğru olacak iletecek berîd reisidir."*[252]

---

[247] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 158; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 266.
[248] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 164.
[249] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 499.
[250] İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, V, 499.
[251] Hâlid Casim, "el-Berîdü'l-askerî fi'l-asri'l-Abbâsî", *Müerrihu'l-Arabî*, Bağdat, 1988, sy. 35, s. 153; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53.
[252] Nesimi Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile ilgili Mülahazalar" *A.Ü.İ.F.D.*, XXIX, 1987, s. 381; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, Ankara, TTK yayınları, 1997, s. 52.

İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî ve İbn Rüste'nin berîd teşkilâtında görev yapmış olmaları, onlara devlet ile ilgili pek çok konuda bilgiye ulaşma kolaylığı sağlamıştır. Bu durumun en çarpıcı göstergesi ise zikredilen üç ismin eserlerinde sadece coğrafya ile ilgili bilgiler vermeyip tarihî, coğrafî, kültürel, dinî, istatistikî, sosyal ve kültürel detaylara dair birçok konudan bahsetmeleridir. İlave olarak eserlerini tasnif etmeden, düzensiz olarak ve pratik amaçlara hizmet için kaleme almaları da görev merkezli birer çalışma olduklarını göstermektedir. Öyle ki mezkûr müelliflerin eserleri detaylı olarak incelendiğinde şehirlerin coğrafî yapısından, şehirlere giden yolların isimlerinden, halkların beslenme alışkanlıklarından, nüfus sayımına, iki bölge arasındaki uzaklık mesafesine, iklim sıcaklık ve soğukluk oranlarına, dağlar, denizler, ordu komutanlarına kadar çeşitli konulara ait bilgiler bulunmaktadır. Dönemin devlet yapısı gereğince bu bilgilere ancak belirli vazifelerdeki kişilerin ulaşabileceği ve telif edebileceği ortadadır.[253]

Irak coğrafya ekolü müelliflerinin ortak görevlerde bulunmalarının değerli ve irdelenmesi gereken bir husus olmasında, müelliflerin resmî görevlerinin kendilerine sağlamış olduğu imkânları eserlerine aktarabilmeleri oldukça önemlidir. Öyle ki, devlet kademelerinde üstlendikleri vazifeler, doğrudan ve dolaylı olarak eserlerinin kapsam ve metodunu etkilemiştir. Biz de burada yöntem olarak bir ortaklığın ve etkinin varlığına vurgu yapmak istedik. Çünkü çok farklı mevzularda detaylı bilgilere sahip olmalarında dönemin posta, haberleşme ve istihbarat servislerinde aktif olmalarının ve yöneticilik yapmalarının katkısı kaçınılmaz olmuştur.[254] Bütün bu bilgilere ilave olarak bahsedilen müelliflerin ailesinden pek çok ismin de devlet geleneğini bilmeleri ve kendilerinden önce benzer vazifeleri üstlenmeleri, onlar için bir kazanım olmuştur.

Örneğin Kudâme b. Ca'fer, Abbâsî Halifesi Müktefî döneminde (531/1136-555/1160) Bağdat merkezli olarak devlet kademesinde malî işlerden sorumlu olmuştur. Kudâme b. Ca'fer, üstlendiği görev neticesinde Abbâsî devleti sınırları içerisinde pek

[253] S. Maqbul Ahmad, *A history of Arab-Islamic Geography*, s. 59-68; M.A. Tolmacheva, "Ibn Khurdadhbih", *Dictionary of Middle Ages*, New York 1989, VIII, 243-244; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 278.
[254] Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, s. 9.

çok bölgeyi gezmiş ve *Kitâbü'l-Harâc*[255] isimli eserinde iktisadî ve coğrafî bilgiler vermiştir. Bu duruma, memuriyetinin sağlamış olduğu imkânlar etkili olmuştur. Bundan dolayı eserini, görevi sırasında yazdığı tahmin edilmektedir. Bu nedenle *Kitâbü'l-Harâc*'ın konu olarak coğrafya ve iktisat tarihi alanında bir eser olarak gösterilmesinde ve yönteminin bu tarzda teşekkül etmesinde Kudâme b. Ca'fer'in malî işlerle ilgili vazifesi belirleyici olmuştur.[256]

II/VIII. yüzyılın ortalarından başlayarak III/IX. yüzyılda örnekleri görülen ilk İslâm coğrafya eserleri, devlet merkezli siyasî ve idarî görevler neticesinde zamanla yol kitaplarının (el-Mesâlik ve'l-memâlik) oluşmasını sağladı. İdarî bir bakış açısına sahip olarak ortaya çıkan bu çalışmalar ise gelişerek kısa bir süre içerisinde coğrafya araştırma eserlerine dönüştü. Bu minvaldeki eserler ise daha sonra sistematik olmayan ekolleşmeleri doğurarak, ortak bir metodolojinin oluşmasına neden oldu. Yol kitaplarıyla ilişkili olan, aynı tarz ve yönteme sahip, ülkeler kitapları, coğrafya sözlükleri ve coğrafya kitapları, bilinçli olmayan bu gelişim faaliyeti içerisindeki yerlerini aldı.[257] Bu sebeplerle ilk dönem Arapça coğrafya literatürünün oluşumu daha çok siyasî ve idarî nedenlere bağlıdır.[258]

Irak coğrafya ekolü müelliflerinin eserleri, bahsedilen yol kitapları ve ülkeler kitapları tasniflerine daha çok uygunluk göstermektir. Bununla birlikte metot olarak en çarpıcı özellikleri ise somut, detaylı ve tespit (gözlem) içeren bilgilere dayanmalarıdır.[259]

Posta yöntemi, coğrafî bilginin kayıt altına alınmasının ilk sebebidir. Posta işleri ile görevli olanlar, yolların, yolculuk mesafelerinin ve istasyonların konumlarının detaylı kayıtları olmaksızın işlemlerini yapamazlardı. Öyle ki Bağdat'ta bulunan posta merkezlerinde Abbâsî devletinin sınırları içerisindeki tüm yollara ait seyahat arşivinin

---

[255] Kudâme b. Ca'fer, *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve sınâ'ati'l-kitâbe,* thk. Talâl Cemil Rifâî, Mekke, Mektebetu Talibi'l-Câmii, 1987.
[256] S. Maqbul Ahmad, *A history of Arab-Islamic Geography*, s.68-69; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104; Paul L. Heck, *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudama b. Ja'far and his Kitab al-Kharaj wa-sina'at al-kitaba,* Leiden, Brill, 2002, 183-185.
[257] Nefis Ahmed, *İslam Düşüncesi Tarihi*, VI, 42.
[258] Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1993, s. 125-126.
[259] Nefis Ahmed, *İslam Düşüncesi Tarihi*, VI, 42.

olduğu bildirilmektedir.[260] Bu minvalde İbn Hurdâzbih *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde ülkelerin posta ile ilgili istasyon menzillerine ait bir başlığa yer vermiş ve dünyadaki posta istasyon merkezinin sayısını 930 olarak bildirmiştir.[261] Ulaşım temelli coğrafî bilginin başlangıcı olarak nitelendirilebilecek bu kayıt malzemesi, zaman içerisinde fizikî ve oluşan coğrafî malumatın eklenmesiyle genişletilmiştir. Bu bilgilerin yanında, tümüyle idarî düşünceler dışında, mekân ve yolları gerçek anlamda anlatan coğrafya literatürü geliştirilmiştir.[262]

4. Hac ve İlmî Yolculuklar

"Kutsal kabul edilen mekânları dinî amaçlarla ziyaret etmek anlamına gelen" hac, İslâmiyet öncesi dönemde farklı inançlarda da yapılmaktaydı. İslâm'ın temel beş şartından biri olması, Müslümanlar tarafından da önem verilmesini sağlamıştır.[263] "Kutsal Mekân" kavramı ve bu yerlerin ziyaret edilmesi, tarih içerisinde bütün inançlarda görülmüştür. İnanç mensuplarını kutsal kabul edilen mekânlara götüren ise o mekândan elde edilecek olan maddi ve manevi faydayı kazanma isteğidir.[264]

Hızlı bir şekilde yayılan fetihler neticesinde İslâm, çok geniş alanlara yayılmıştır. Bu yayılma, İslâm ülkelerinin birbirlerine ulaşımını sağlayan yolları bilme ihtiyacını zarurî hale getirmiştir. Ayrıca siyasî ve ticarî sebepler dışında İslâm ülkelerindeki Müslümanların ilmî yolculuklar ve hac vazifelerini ifa etme isteği, seyahat kültürünün İslâm dünyasında gelişmesini sağlamıştır.[265]

Müslümanlar, kutsal kabul ettikleri Mekke ve Medine şehrine farklı bir önem vermişlerdir. Öyle ki yaşadıkları şehirlerden Mekke ve Medine'ye gidebilecek yolların güzergâhlarını araştırmış ve alternatif yollar üzerine bilgi sahibi olmaya çalışmışlardır. Hicrî II. yüzyıl itibariyle müstakil olmayıp tarihî, coğrafî ve farklı bir hayli konuda malumat içeren eserler içerisinde seyahat kültürüne ait bilgilerin de olduğu bilinmektedir.[266]

---

[260] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 497.
[261] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 130.
[262] Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 126.
[263] Ömer Faruk Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 382.
[264] Ömer Faruk Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 382.
[265] Ahmet Özel, "Hac", *DİA*, XIV, 413.
[266] Ahmet Özel, "Hac", *DİA*, XIV, 413.

Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*’da Mekke ve Medine şehirleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Medine şehrindeki su kanalları ve vadileri belirtmiş ayrıca şehrin geçim kaynakları ve Mescid-i Harâm bölgesiyle ilgili bilgiler vermiştir.[267] Mekke ile ilgili olarak şehre giriş yerlerinden, şehrin fizikî yapısından ve su ihtiyacından bahsetmiştir.[268] Öte yandan *Kitâbü’l-Büldân*’da Kûfe ve Mısır başta olmak üzere birçok şehirden Mekke’ye gidiş yolları ve konaklama mekânları hakkında bilgiler verilmiştir.[269] Örnek olarak Ya‘kūbî eserinde hacca gitmek için Mısır’dan Mekke’ye yola çıkan bir kişinin sırasıyla Cubbe Amira – Karkara – Acrud – Cisr-i Kulzum – Eyle – Şerefü’l-Ba’l – Medyen – İgra – Kalîs – Şagb – Bedâ – Sukya – Zî’l-Merve – Zî Haşeb – Medine güzergâhlarını takip etmesi gerektiğini ifade etmiştir.[270]

İbn Hurdâzbih *el-Mesâlik ve’l-memâlik*’te ve Kudâme b. Ca‘fer *Kitâbü’l-Harâc*’ta bazı şehirlerle Mekke ve Medine arasındaki konak yerlerini kısa bir şekilde dile getirmiştir.[271] İbn Hurdâzbih eserinde Basra-Mekke yolu, Yemâme-Mekke yolu, sahilden Amman-Mekke yolu ve Dımaşk-Mekke yolu gibi başlıklar atarak Mekke’ye ulaşım yollarını bildirmiştir.[272] Dımaşk-Mekke yol güzergâhını ise şöyle açıklamıştır:

> *“Dımaşk’dan sonra Menzil’e varılır. Oradan yine Menzil adlı bir başka yere, oradan Zâtü’l-Menâzil’e, oradan Serg’e, oradan Tebük’e oradan Muhadese’ye, oradan Akra’a, oradan Cuneyne’ye, oradan Hıcr’a ve oradan Vâdi’l-Kurâ’ya, oradan Ruhaybe’ye, oradan Zi’l-Merve’ye, oradan Merra’ya, oradan Süveydâ’ya oradan Zî Huşub’a oradan Medine’ye, oradan da Mekke’ye varılmaktadır.”*[273]

İbn Rüste *el-A’lâku’n-nefise* adlı eserinde Mekke ve Medine ile ilgili en detaylı bilgi veren Irak coğrafya ekolü müellifi sayılabilir. Öyle ki bu duruma eserine aldığı şu başlıklar örnek olarak gösterilebilir: Kâbe’nin genişliği ve yüksekliği, Mescid-i Harâm’daki kapıların ve sütunların sayısı, uzunlukları ve özellikleri ve Medine şehri ile ilgili ayrıntılı rivayetler.[274] Ayrıca İbn Rüste, Mekke ve Medine’ye ulaşım noktasında

[267] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 151-152.
[268] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 152-153.
[269] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 150, 178.
[270] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 178-180.
[271] Ahmet Özel, “Hac”, *DİA*, XIV, 414.
[272] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 125, 126, 127.
[273] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 127-128.
[274] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, trc. Ali Fuat Eker, s. 46, 62, 65, 76.

farklı şehirlerden konum ve güzergâhları da eserine almıştır. Bağdat'tan Mekke'ye[275] ve Medine'den Mekke'ye giden yolları zikretmesi bu duruma örnektir.[276]

Hac ibadeti ve bağlı olduğu şehirlerle ilgili bilgiler, ana hedefi sadece coğrafî bilgi vermek olmayan seyyahlar ile posta, haberleşme ve istihbarat gibi devlet birimlerinde çalışanların eserlerinde esas bir faktör olarak görülmüştür.[277] Özellikle yeni fethedilen yerlerden ve batı dünyasından doğuya yapılan gezi ve yolculukların en önemli sebeplerinden birisi de hac ibadeti ve ilim tahsili olmuştur. Bu husus da ilk dönem eserlerindeki malumat ve yöntemden doğmuştur.[278]

Merkeziyet anlayışı, mekânın kutsallığı ile ilgilidir. Öyle ki kıble ve Kâbe olgusu İslâm ile ortaya çıkmış bir durum değildir. Fakat İslâm ile birlikte bütün Müslümanları birleştiren tek bir yön (Kıble) ve merkez şehir (Mekke) anlayışını meydana getirmiştir. Müslümanların daha önce bahsedilen "Kişver" (Dünyanın merkezi) anlayışından büyük ölçüde etkilemesinin temelinde kutsal mekân anlayışı yatmaktadır.[279]

5. Kur'ânî Atıflar

Kur'an-ı Kerîm, dünya düzeninin sağlanması hususunda temel etkenleri ve ayrıntıları belirleyen böylelikle uyulması gereken kuralları içeren vahiy kaynaklı ilahî bir kitaptır. Kur'an-ı Kerîm'de vahiy kaynaklı ayetlerle ifade edilen emirler ve yasaklar kapsamında var olan ilmî gerçekler, içerisinde yaşadığımız evrenin sırlarına vâkıf olmaya ve bizleri yaratan yaratıcıyı tanımaya teşvik etmektedir.[280]

Coğrafya ise isminden de anlaşıldığı (Geo/Yer - Graphe/Tasvir etmek) gibi "yeryüzünün tasviri", terim olarak ise "yeryüzünü tasvir eden bilim dalı" olarak ifade edilebilir. İnsan, içerisinde yaşadığı ortamı anlamlandırma faaliyetine giriştiğinde ilk karşılaştığı şey fiziksel öğeler olacaktır. Fizikî çevre ile insan münasebeti de birtakım

[275] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nefise*, VIII, 174-178.
[276] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nefise*, VIII, 178-180.
[277] Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç, *Beşeri coğrafya*, s. 8.
[278] Ahmet Özel, "Hac", *DİA*, XIV, 414.
[279] Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı,* s. 141-142.
[280] Ali Selçuk Biricik, "Kur'an ve Coğrafya", *Kuran ve Tefsir Araştırmaları*, II, ed. Bedrettin Çetiner, İstanbul, Ensar neşriyat, 2000, c. 2, s. 191-192.

beşerî, sosyal, siyasal ve askerî alanlarda bazı gelişmelerin meydana gelmesini sağlayacaktır. Özetle insan ile doğa bir etkileşim haline geçecektir.[281]

Kur'an-Kerîm bir bilim kitabı değil, aksine vahye dayalı ilahî bir kitaptır. Bu sebeple Kur'an'ın coğrafya ilmine doğrudan bilimsel bir katkısını beklemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Ancak Kur'an'ın coğrafya ilmine dolaylı olarak birtakım katkıları bulunmuştur. Dünya'nın yaratılışı, yer ve göğün yaratılışı, tabiat, düzen gibi konularda verdiği bilgiler Müslümanları ilmî alanlara yönlendirmiştir. Güneş, ay ve yıldız, denizler, hayvanlar, dağlar, yollar, rüzgârlar ve bulutlarla ilgili ayetlerin hemen hepsi bilim sahasındaki çalışmalara kılavuzluk yapmıştır. Zira İslâm gelmeden önce Arapların coğrafya alanı ile ilgili herhangi bir çalışmasının olmaması, İslâm ile birlikte Kur'an'ın önemini ve ilmî çalışmaları yönlendirici özelliğini ortaya koymaktadır.[282]

Müslümanlar İslâm ile birlikte Kur'an'ın rehberliğinde hem kendilerinden önceki hem de sonraki dönemde yapılan coğrafî çalışmaları takip etmiş ve bazı alanlarda ilmî mirasa, özel, ilk buluş ve çalışmaları armağan etmiştir. Dünyanın çapı, dünyanın aya ve güneşe olan uzaklıkları ilk olarak Müslümanlar tarafından hesaplanmıştır. Bu hususun oluşmasında Kur'an ayetlerinin bilimsel çalışmaları teşvik edici önemli bir rolü olmuştur.[283]

Bu çalışmada oluşum ve metot alt başlıklarının içerisinde Irak coğrafya ekolüne mensup müelliflerin eserlerini oluştururken kendilerinden önceki eserlerden istifade ettikleri belirtilmiştir. Ancak eserlerin özgün ve yeni bazı bilgiler içerdiğinden de bahsedilmiştir. Tüm bu bilgiler içerisinde özgün ve yeni coğrafî bilgilerin tekevvün etmesinde Kur'an'ın Müslüman coğrafyacılara yol göstericiliği veya etkisi önemli bir yer tutmaktadır.

[281] Ali Selçuk Biricik, "Kur'an ve Coğrafya", s. 192.
[282] Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı,* s. 104.
[283] Afzalurrahman, *Siret Ansiklopedisi*, trc. Hakan Bayrak, İstanbul, İnkilap Yayınları, 1988, I, 256.

B. Ekol Müelliflerinin Kullandıkları Başlıca Yöntemler

1. Tasvir

Coğrafî bilgi, Eski Çağ geleneğinde, ifade açısından metodolojik yaklaşım olarak başlıca iki şekilde verilmiştir. Birincisi, anlatım yoluyla tasvir, ikincisi ise harita sayılamayacak tasarımlar yöntemiyle çizerek tasvirdir.[284]

Tasvir yönteminin ise temelinde gözlem yatmaktadır. Gözlem ise çağdaş coğrafya ilminin dahi en önemli ve en esaslı araştırma metodudur.[285] Gözleme dayalı, gezilen ve görülen yerlerle ilgili tasvirî anlatım, Irak coğrafya müelliflerinin eserlerinin temel metodolojik öğesi olmuştur. Öyle ki çağdaş coğrafya ilminde hâlâ bu yöntemin kullanılması ve asla terk edilemeyecek olması gözleme dayalı anlatım yönteminin, yeni bir mekânı tanıma, anlatma ve nakil açısından önemini, açık olarak göstermektedir.

Orta Çağ İslâm dünyasında coğrafyacılar, matematiksel coğrafya ile bağlantılı olarak dünyanın fiziksel ve beşeri özelliklerini betimlemeyi amaçlamışlardır. Bununla birlikte tasvirî coğrafyanın gelişimi için bir takım çalışmalarda bulunmuşlar ve tasvirî coğrafya sahasında önemli örnekler vermişlerdir.[286]

Orta Çağ'daki İslâm coğrafyacılarının çoğunlukla tasvirî anlatıma dayalı eserler verdikleri belirtilmiştir. Ancak bu durumu, sadece bilimsel gerekçelerle izah etmek doğru olmayacaktır. Bu hususun bilimsel sebepleri olduğu gibi siyasî, idarî, dinî ve ticarî sebepleri de vardır. Bu sebepler içerisinde, Abbâsî devletinin hâkimiyeti altındaki ülkeleri, istediği gibi yönetmek istemesi, düzenli vergi akışını sağlamaya çalışması, hac güzergâhlarını tespit etmek ve ticaret yollarını canlı bir şekilde kullanmak istemesi de yer almaktadır.[287] Öte yandan belirtilen biçimde eserlerin oluşmasındaki etkenlerden birisi de diplomatik ve ticarî nedenlerden dolayı farklı ülkelere giden görevlilerin gözlemlerini, notlar halinde devlet kademelerindeki sorumlu kişilere bildirmesi, örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca çok geniş alana yayılmış Abbâsî devletinin merkez ile

[284] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 94.
[285] Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 94.
[286] *Bilim Tarihi*, Haz. Sevim Tekeli, Esin Kahya, Melek Dosay, H. Gazi Topdemir, Yavuz Unat, Ankara, Doruk Yayınları, 1997, s. 75.
[287] Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013, s. 28.

doğrudan bağlantı kurmak istemesi üzerine haberleşme ve iletişimin önemli görülmesi de etkili olmuştur.[288]

Günümüzde bilimsel olarak kabul edilen "tasvirî ve nitelik temelli coğrafya" esas itibariyle Abbâsî devleti devrinde (750-1258) Grek, Hint ve İran coğrafî eserlerinin tercümesiyle başlamıştır.[289] Fakat tasvirî yöntem anlayışı köklü etkisini her zaman sürdürmüştür.

2. Seyahat

Abbâsîlerin birinci asrı ile III/IX. asrın sonlarında telif edilmiş eserlerde coğrafî bilgiye yönelik belirli metodolojik özellikler görülmektedir. Bu dönemde coğrafî bilginin bir yönteme sahip olmasında tercüme edilen yabancı kaynaklar ve yapılan seyahatler etkili olmuştur.[290]

Coğrafya ile ilgili bilgi edinmenin ve aktarmanın en eski ve doğal yolu seyahattir. İslâm fetihleri vasıtasıyla genişleyen sınırlarla birlikte Müslümanlar, seyahati teşvik etmişlerdir. Siyasî, ilmî ve ticarî sebeplerin yanında hac ve merak gibi hususlar Müslümanların başka coğrafyalara seyahat etmelerini sağlamıştır. Bu durum, İslâm seyahat yazıcılığı, seyahat günlükleri ve seyahat tasvirleri başta olmak üzere önemli bir coğrafî literatür oluşturmuştur.[291]

Ya'kūbî eseri *Kitâbü'l-Büldân*'ı yaptığı seyahatler sonucunda yazmıştır. Touati'ye göre Ya'kūbî, bizzat yaptığı seyahatler neticesinde doğrudan bilgiler verme gayreti nedeniyle, IV/X. yüzyıl coğrafyacılarının yöntemini oluşturan en önemli unsurlardan birini uygulamış ancak tam olarak geliştirememiştir.[292]

Touati, coğrafya eserlerinin oluşmasındaki temel öğelerden birini seyahat olarak göstermiştir. Ona göre seyahat geleneği tabii olarak zamanla oluşsa da, zaman içerisinde beşerî coğrafya için hayati bir ilke halini almıştır. Touati'nin vurguladığı bir başka

---

[288] *Bilim Tarihi,* s. 77.
[289] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Bilim*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006, s. 38.
[290] Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* s. 267.
[291] Nefis Ahmed, *İslam Düşüncesi Tarihi,* VI, 43.
[292] Houari Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertkay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 124.

husus ise bu geleneğin Ya‘kūbî ile başlamış olmasıdır. Daha sonra Belh ekolü müellifleri İstahrî ve İbn Havkal da bu yöntemi geliştirerek sürdürmüşlerdir.[293]

Irak coğrafya ekolünün önemli müelliflerinden birisi olan Mes‘ūdî, İslâm coğrafyasındaki pek çok yerin yanı sıra Hindistan ve Çin gibi yaşadığı dönemde yolculuğun ve ulaşımın çok zor olduğu bölgelere seyahatler yaparak gittiği yerlerle ilgili izlenim ve tespitlerini eserlerinde zikretmiştir.[294] Yaptığı bu seyahatler ve telif ettiği eserler Mes‘ūdî'nin dünya tarihçisi olarak anılmasına sebep olmuştur.

Irak coğrafya ekolü müelliflerinin tamamının bilgi elde etmek amacıyla seyahat metodunun uygulandığını söyleyemeyiz. Müelliflerden bazıları seyahat etmeyerek rivayet metodunu bazıları ise kendilerinden önce yazılan eserlerdeki malzemeyi referans alarak aynı bilgileri kullanmışlardır. Bu sebeplerle ekol içerisinde sadece bazı isimler "Seyyah" olarak zikredilebilir. Ya‘kūbî ve Mes‘ūdî bu isimlerdendir.

Seyahat kültürü coğrafî bilginin dolaşımını sağlayan en önemli faktörlerden birisi olmuştur.[295] Öyle ki İslâm coğrafyacılarının seyahat tutkusu bir gelenek veya inanç değil bilakis metodolojik bir argüman haline gelmiştir. Bu minvalde Müslümanlar için ilk dönem coğrafya çalışmalarını içeren Irak ve Belh coğrafya ekollerinden sonra müstakil olarak seyahatname türü ortaya çıkmıştır.

3. Rivayet

İslâm ilim ve kültür tarihinin oluşmasında en önemli öğelerden olan rivayet metodu, hadis, tefsir, fıkıh gibi temel İslâmî ilimlerde etkili olduğu gibi tarih ve coğrafya gibi ilim dallarının tekevvün aşamasında da öne çıkmıştır.

Orta Çağ'da üretilen ilk dönem genel coğrafya eserlerinde müellifler rivayet metodunu kullanmışlardır. Ya‘kūbî ve müntesibi olduğu Irak coğrafya ekolü müellifleri, rivayet metodunu eserlerinde farklı şekillerde uygulamışlardır. Örneğin rivayetler aktarılırken ravi isimlerini zikredenler olduğu gibi zikretmeyenler de olmuştur. Bu durum bize rivayet metodunun ortak bir tarzda kullanılmadığını göstermektedir.

---

[293] Houari Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, s. 114, 133.
[294] S. Maqbul Ahmad, *Arab- Islamıc Geography*, s. 62.
[295] Nefis Ahmed, *İslam Düşüncesi Tarihi*, VI, 44.

Irak coğrafya ekolü müelliflerinin rivayet metodunu bir yöntem olarak kullanmalarında daha önce bahsedilen devlet kademelerinde posta, haberleşme ve kâtiplik gibi önemli vazifeler üstlenmeleri son derece etkili olmuştur. Ayrıca bahsedilen isimlerin önemli ve soylu ailelere mensup olmaları onları birçok konuda daha kolay bilgi edinmeye götürmüştür. İlave olarak Arapların sözlü edebiyat kültürünün İslâm öncesi ve sonrası dönemde bir hayli önemli olduğu ve bu durumun ilim ve kültür hayatını da etkilediği bilinen bir gerçektir.

Örneğin Ya'kūbî, "İnsanlar ve kavimler ile ilgili işittiklerimi not aldım. Âlim olarak meşhur olmuş kişilere Doğu ve Batı ile insanlarını sordum. Sözlerini kaydettim, bildirdiklerini aktardım."[296] Diyerek rivayet yöntemini kullandığını *Kitâbü'l-Büldân*'da bildirmiştir. *Kitâbü'l*-Büldân'a genel olarak bakıldığında Ya'kūbî'nin râvi isimlerini bazen verdiği bazen ise vermediği görülmektedir.

İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse* adlı eserinde bilgileri aktarırken rivayet metodunu kullanmıştır. Öyle ki verdiği bilgilerden sonra bazen tek râviyi bazen de râvi zincirinin tamamını nakletmiştir.[297] Örneğin eserinde İstanbul ve Bizans hakkındaki bilgileri Harun b. Yahya isimli bir esirden aldığını bildirirken Mekke, Medine, Harem, İranşehr ve Zemzem suyu hakkında bilgiler verirken râvi zincirini kullanmıştır.[298]

İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde verdiği bilgilerle ilgili çoğunluğu kendi döneminde yaşamış pek çok isimden kaynak göstererek, bu isimleri eserinde zikretmiştir.[299] Bu isimlerden bazıları İbn Hurdâzbih (ö. 300/912), Vakıdî (ö. 207/823), Medâinî (ö. 228/843), Muhammed b. Yusuf el-Kindî (ö. 350/961) ve Hişam b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204/819 [?])'dir.

---

[296] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 9.
[297] Ali Fuat Eker, *İbn Rüsteh'in A'lâki'n-nefîse adlı eseri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s. 31.
[298] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 40, 41, 77, 78, 123, 138.
[299] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, Beyrut, Dar-ü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1988, s. 113, 115, 178, 204.

III. Temsilciler

A. İbn Hurdâzbih

1. Hayatı

Günümüze intikal eden *el-Mesâlik ve'l-memâlik* eseriyle İslâm coğrafya geleneğinin ilk temsilcisi ve daha sonra ekol olarak isimlendirilecek coğrafî çalışmaların öncüsü olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, kendisine "İslâm coğrafyacılarının babası" da denilmektedir.[300] Tam adı, "Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'dir." Kaynaklarda "Bağdâdî" ve "Fârisî" nisbeleri ile de anılmıştır.[301]

İbn Hurdâzbih'in köken olarak İranlı olduğuna dair önemli bilgiler mevcuttur. Kendisine atfedilen "Fârisî" nisbesi de bu durumu izah etmektedir. Ailesinin Mecûsî olduğu ve daha sonra İbn Hurdâzbih'in dedesinin Abbâsîler döneminde Müslüman olduğu belirtilmektedir.[302] Babası ise Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde (198/813-218/833) Taberîstan valiliği yapmıştır. Bu sebeple İbn Hurdâzbih'in Horasan'da doğduğu belirtilmiştir.[303] Doğum tarihi hakkında ise net bir bilgi bulunmamaktadır.[304]

Dedesi ve babasının Abbâsî devletinde önemli vazifelerde bulunmaları İbn Hurdâzbih'in iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. İbn Hurdâzbih, doğumundan sonra Bağdat'a yerleşmiş ve eğitimini burada sürdürmüştür. Bağdat'ta mûsiki dâhil olmakla birlikte önemli bir eğitim süreci geçiren İbn Hurdâzbih, devlet erkânı ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Özellikle Halife Mu'temid ile olan yakınlığıyla bilinen İbn Hurdâzbih onun döneminde (256-272/869-885) öncelikle Cibâl yerleşimlerinde posta

---

[300] S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.
[301] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 255; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 106; C. V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V/2, 755; S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 253.
[302] İbnü'n-Nedîm, Abbâsî devleti döneminde meşhur olan Bermekî ailesi vasıtasıyla Müslüman olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165.
[303] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 255; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 106; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih - Coğrafya Yazıcılığı*, s. 97.
[304] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 97; C. V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V/2, 755.

teşkilatı başkanlığını üstlenmiş daha sonra Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerinde aynı görevi yapmıştır.[305]

İbn Hurdâzbih, Sâhibu'l-berîd olarak gösterdiği başarılar yanında mûsiki, tarih ve edebiyat alanında yazdığı eserlerle devlet yöneticilerinin dikkatini çekmiştir.[306] Bağdat ve Sâmerrâ gibi önemli iki başkent için kendisine verilen Sâhibu'l-berîd makamı, İbn Hurdâzbih'e gösterilen teveccühün bir örneğidir. Çünkü ilgili dönemdeki posta teşkilatı başkanlığı daha önce bahsedildiği gibi günümüz istihbarat başkanlığını da içermektedir. İbn Hurdâzbih'in vefat tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, milâdî 880 sonrası ve 912 tarihleri öne çıkmaktadır.[307]

el-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eseriyle meşhur olan İbn Hurdâzbih'e ait olduğu belirtilen farklı alanlarda pek çok kaynak zikredilmektedir. Bahsedilen kaynaklar şunlardır: *Kitâbü'l-Lehv ve'l-Melâhî, Kitâbü Edebü's-Semâ, Kitâbü'ş-Şarâb, Kitâbû Cemhereti'l-Ensâbi'l-Fürs ve'n-Nevâfil, Kitâbü'l-Enva', Kitâbü't-Tabîh* ve *Kitâbü'n-Nüdemâ ve'l-Cülesâ*.[308]

2. el-Mesâlik ve'l-memâlik

İbn Hurdâzbih'in coğrafya ile ilgili yazdığı günümüze ulaşan müstakil en önemli eseridir. Bu eser, İbn Hurdâzbih'in ilk İslâm coğrafyacısı olarak anılmasını sağlamış ve kendisinden sonra coğrafya alanı ile ilgili çalışmalar yapan müellifleri de etkilemiştir. Hatta eser, daha sonra Irak merkezli oluşacak coğrafya ekolüne kılavuzluk yapmıştır.[309]

el-Mesâlik ve'l-memâlik'in oluşmasında İbn Hurdâzbih'in Abbâsî devleti döneminde yaptığı Sâhibu'l-berîd görevi son derece mühimdir. Zira İbn Hurdâzbih'in eserini saraydan bir kişinin isteği üzerine, eski İran ve Abbâsî devletine ait arşivlerdeki bilgilere dayanarak oluşturduğu belirtilmektedir.[310] Devlet içerindeki vazifesi ile kendisi

[305] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 255; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 106; P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 588; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 254; C. V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V/2, 755; S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.
[306] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 255; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 254.
[307] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 106; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 97; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 12.
[308] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165.
[309] S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.
[310] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 588; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 254.

ve ailesinin saray eşrafıyla yakınlığı düşünüldüğünde iddiaların doğruluk ihtimali oldukça yüksektir.

el-Mesâlik ve'l-memâlik, ulaşım esaslı bir metotla ülkeler ve ulaşım güzergâhları hakkında yazılmış bir çalışmadır. İbn Hurdâzbih eserini şöyle tanıtmıştır:

> *"Bu kitap, Emîrü'l-mü'minîn'in mevlası Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih tarafından yazılmıştır. Yeryüzünün niteliği, yaratışının yapısı ve üzerinde bulunan dünyanın değişik yerlerinde olan bütün yolların ve ülkelerin, memleketlerin, halkların kıbleleri hakkında olan bir kitaptır."*[311]

Ayrıca İbn Hurdâzbih eserinde ülkelere ait posta merkezlerinden, hükümdarların lakaplarından ve dünyanın garipliklerinden de bahsetmiştir. Ancak eser incelendiğinde ana temanın ulaşım yolları olduğu net bir şekilde fark edilmektedir.

İbn Hurdâzbih, verilen bilgilere göre eserini önce 232/846-847 senesinde yazmış 272/885-886 senesinde ise ikinci bir nüshasını ilave olarak kaleme almıştır.[312] *el-Mesâlik ve'l-memâlik* muhteva olarak sadece coğrafî bilgiye sahip bir kitap değildir. İçerisinde astronomi, tarih, topografya ve iktisadî bilgiler de bulunmaktadır. İbn Hurdâzbih kendisinin de bildirdiği gibi Batlamyus'un coğrafya eserinin tercümesini yapmış ve bunu eserinin baş kısmına eklediğini söylemiştir. Fakat elimize ulaşan nüshalarda Batlamyus'un eserinin çevirisi bulunmamaktadır. Günümüze ulaşan *el-Mesâlik ve'l-memâlik* nüshaları eserin muhtasarıdır.[313]

İbn Hurdâzbih, eserinde verdiği bilgiler, uyguladığı Mekke merkezli şehir yaklaşımı ve ülkeler hakkında kullandığı ıstılahlar sebebiyle İran etkisinde kalmakla itham edilmiştir.[314] Kendisinin Fars kökenli olması, genel coğrafî malumatın Fars kültüründen etkilenmesi ve Farslıların siyasî ve kültürel motiflerinin Müslümanlar üzerinde etkilerinin yaşanılan dönemde hala canlı olması nedeniyle bahsi geçen durumun doğal olarak karşılanması gerekir.

---

[311] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 19.

[312] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 98; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 12; C. V. Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V/2, 755 S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.

[313] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* s. 12; S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.

[314] S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 79.

B. İbnü'l-Fakîh

1. Hayatı

Adı, "Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî"[315] şeklinde kaynaklarda yer almaktadır.[316] "Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrahim el-Hemadânî"[317] olarak da zikredilmekle birlikte, III/IX. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış, önemli Müslüman coğrafyacılardan birisidir ve "İbnü'l-Fakîh" olarak tanınmıştır.[318]

Nisbesi ve kitabında verdiği Hemedân ile ilgili detaylı bilgiler sebebiyle, kesin olmamakla birlikte, Hemedân'da doğduğu fikri kabul görmektedir.[319] Doğum ve ölüm tarihleri de dâhil olmak kaydıyla hayatına dair ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.[320] Ancak eserinde kendisinden rivayette bulunduğu kişiler incelendiğinde İbn Eyyûb er-Râzi (ö.294/907), Taberî (ö.310/923) ve İbn Abdûs el-Cehşiyarî (ö. 331/942-43)[321] 255-330/869-942 veya 230-318/845-930 yılları arasında yaşamış olabileceği tahmin edilmektedir.[322] Bu bilgilere ilave olarak Sâmânîlerin veziri Ceyhanî'den kaynak olarak faydalandığı düşüncesiyle IV/X. yüzyılın ilk döneminde yaşadığı ve Halife Mu'tezid'in vefatından sonra (289/902) öldüğü yönünde görüşler de mevcuttur.[323]

İbnü'l-Fakîh'in çalışmamızı ilgilendiren eseri, verdiği bilgiler doğrultusunda incelendiğinde, müellifin iyi bir eğitim aldığı ve zengin bir bilgi birikimine sahip olduğu fark edilebilecektir. Yaşadığı dönemde devlet yönetimi ile olan ilişkisi esas alındığında soylu bir aileye mensup olabileceği güçlü bir ihtimaldir. İbnü'l-Fakîh'in Abbâsî

---

[315] Yâkūt Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 63; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 162; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 131.
[316] İbnü'n-Nedîm, "Ahmed b. Muhammed" olarak bildirmiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.
[317] Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853; Cengiz Tomar, " İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38.
[318] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 131; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 85; Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853.
[319] Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38; H. Masse, "Ibn al-Fakîh", *EI*^{2}, III, 761.
[320] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.
[321] Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Büldan*, s. 25-37.
[322] Cengiz Tomar, " İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38.
[323] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 131; Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 291.

devletinin saray sohbetlerini eserinde aktarabilmesi dile getirilen hususun önemli bir delilidir.[324]

İbnü'l-Fakîh'in çalışmamızla ilgili eserleri, *Kitâbü'l-Büldân* başta olmak üzere *Kitâbü zikri'ş-şuarâ'i'l-muhdesîn ve'l-bülegâi minhüm ve'l-müfhamîn*[325] ve *Kitâbü'1-'Acâ'ib* isimli kitaplarıdır.[326] Ancak bunlardan yalnızca *Büldân* günümüze ulaşmıştır.

2. Kitâbü'l-Büldân

İbnü'l-Fakîh'in günümüze ulaşan ve çalışmamızı ilgilendiren eseri, *Kitâbü'l-Büldân*'dır. "Eserin ismi bazı yazma nüshalarda *Ahbârü'l-Büldân* olarak da geçmektedir."[327] Eser, ilk zamanlarda Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer eş-Şeyzeri'ye ait muhtasar ile bilinmiş ve bu muhtasar nüsha esas olarak kabul görmüştür. M. J. de Goeje ilgili muhtasar nüshayı 1885 yılında ACES'nin beşinci kitabı olarak neşretmiştir.[328] Daha sonra Zeki Velidi Togan, 1923 yılında Meşhed Asitane-i Kuds-i Rezevi Kütüphanesi'nde iki yüz varaklı yeni bir nüsha bulmuştur.[329] Bulanan nüsha, özellikle Irak bölgesi ve Türkler ile ilgili önemli bilgiler içermektedir.[330] Fakat bulunan nüshanın da eserin ilk telif halini oluşturmayıp sadece bir bölümünü teşkil ettiği hakkında güçlü değerlendirmeler yapılmıştır.[331] X. asırda isimleri tespit edilemeyen iki kardeş, Zeki Velidi Togan'ın bulduğu nüshayı, Ebû Dülef ile İbn Fadlân'ın seyahatnamelerini kapsayan bir şekilde düzenleyerek yayımlamıştır.[332]

İbnü'n-Nedîm, eserin orijinalinin 1000 yaprak olduğunu bildirirken, Mukaddesî ise eseri beş cilt halinde bizzat gördüğünü dile getirmiştir.[333] Var olan nüshayı muhtasar nüsha ile birleştirip derleyen Yusuf el-Hâdi ise *Muhtasar* olarak isimlendirilen metnin

---

[324] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 3, 45.
[325] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171.
[326] Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.
[327] Otar Tskitishvili, "Concerning the Tashkent MS of a Geographial Treatise by Ibn al-Faqih al-Hamadani", *JESHO*, XXIII/3, 1980, s. 304-308; Cengiz Tomar, " İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.
[328] İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitâbü'l-Büldân*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1885; Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", İA, V/2, 853; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 292.
[329] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* s. 13; Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853; Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.
[330] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* s. 193-196.
[331] Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39; H. Masse, "Ibn al-Fakîh", *EI*^{2}, III, 761.
Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh'in Türklere Ait haberleri", Belleten TTK, 1948, XII, 11-16.
[332] Zeki Velidi Togan, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853.
[333] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171; Mukkadesî, *Ahsenü't-tekâsim*, çev. Ahsen Batur, s. 22.

aslında eserin birinci bölümünün muhtasarı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın bulduğu nüshanın eserin ikinci bölümü olduğunu iddia etmiştir.[334]

İbnü'l-Fakîh, eserini oluştururken İbn Hurdâzbih ve Ceyhâni gibi önemli İslâm coğrafyacılarının eserlerinden aktarımlar yapmıştır. Özellikle İbn Hurdâzbih'in eserinin günümüze ulaşmayan kısmından ve Belâzürî'nin[335] kayıp bir eserinden bilgiler vermesi çalışmanın önemine işaret etmektedir. İbnü'l-Fakîh, zikredilen isimlerin yanında İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr* ve Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân*'ından önemli bölümler aktarmıştır. Bu bilgilerle birlikte kitapta kaynağı belli olmayan şifahi geleneğe ait bilgilerin azımsanmayacak yoğunlukta olduğu bilinmelidir.[336]

İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*'ın başında eserini yazma amacını şöyle ifade etmiştir:

> *"Kitabım şehirlerin haberlerinden, yeryüzünün ve içerisindeki yapıların garipliklerinden, insanların ahlak ve üstün özelliklerinden bahseder. Kitabıma hıfz ettiklerimi, hatırladıklarımı, şairlerden ve şehirler hakkında bahsedenlerden işittiklerimi aldım."*[337]

Bu ifadeler eserin tarihî, kültürel, ekonomik ve sosyal, bilgiler içerdiğini de göstermektedir. Bu minvalde *Kitâbü'l-Büldân*, bünyesinde yer aldığı Irak coğrafya ekolü eserleriyle, içerik açısından benzerlik göstermektedir. Öte yandan kanaatimizce İbnü'l-Fakîh, eserini Irak coğrafya ekolü müelliflerinin tertip ve yöntemine benzer biçimde oluşturmuştur.

Kitâbü'l-Büldân, muhtevası bakımından incelendiğinde, öncelikle dünyanın yaratılması ve yerçekimi mevzuları ile başlar, Yedi İklim Teorisi ile devam eder. İklim teorisi bağlamında detaylı açıklamalar verilerek, insanların yaşadıkları şehirlerin hangi iklimde yer aldığı anlatılır.[338]

Genel bir tasvirî anlatımdan sonra bölgeler üzerinden şehir anlatımlarına geçilir. Hindistan ve Çin bölgesi Serendip'e kadar anlatılır. Akabinde Mekke, Medine, Şam ve

---

[334] Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.
[335] Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, V, 392-393.
[336] Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 39.
[337] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 1.
[338] Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri*, s. 23.

Dımaşk bölgeleri hakkında bilgiler verilir.[339] Bu minvalde Endülüs, Mağrib, Mısır, Antakya, Filistin ile Türk ve Ermeni şehirleri, müellif tarafından incelenir.[340]

C. Kudâme b. Ca'fer

1. Hayatı

Kitâbü'l-Harâc isimli coğrafya ve iktisat kaynaklı eserin müellifidir. Tam adı, "Kudâme b. Ca'fer Ebu'l-Ferec Kâtib el-Bağdâdî'dir."[341] Adı, kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Örneğin; "Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Bağdâdî Ebu'l-Ferec" olarak da geçmektedir.[342]

Hristiyan bir aileye mensup olan Kudâme b. Ca'fer'in Bağdat'ta doğduğu belirtilmektedir.[343] Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, İbn Kuteybe'nin öğrencisi olduğu bilgisi düşünüldüğünde doğum tarihi olarak 260/873-874 senesinin doğru olabileceği yönünde görüşler bulunmaktadır.[344] Aslen Basralı olan müellif, ömrünün ilerleyen dönemlerinde Bağdat'a gitmiş ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir.[345]

Kudâme b. Ca'fer, önemli bir dil bilimci, tarihçi, coğrafyacı, edip ve maliye alanlarında uzman bir kişi olarak tanınmıştır.[346] Dedesi ve babası, Abbâsî devleti idaresinde kâtiplik gibi önemli görevler icra etmişlerdir. İslâm Tarihi kaynaklarında dedesi[347] ile tutuklanmasının ardından Abbâsî Halifesi Muktefî döneminde (902-908/289-295) Müslüman olduğu belirtilmiştir.[348] Müslüman olduktan sonra devlet

---

[339] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 258; Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri*, s. 23.
[340] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 193.
[341] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Fikri Zekî Cezzar, *Medâhilü'l-müellifîn*, s. 46; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 162; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148;
[342] Abdülvehhâb Sâbûni, *Uyûnü'l-Müellefât*, thk. Mahmûd Fahûrî, Câmiatu Haleb, Haleb 1992, I, 336.
[343] Abdülhamîd Hamîde, *A'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[344] C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.
[345] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148.
[346] S. A. Bonebakker, "Kudama b. Dj'far", *EI*, V, 318; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[347] "Kudâme b. Ziyâd en-Nasrânî" olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.
[348] Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 169; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.

kademesinde önemli vazifelere yükseldiği bilinmektedir.[349] Öyle ki, Vezir Ebu'l-Hasan b. Furat döneminde kâtibü'z-zimâm[350] vazifesine getirilmiş ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür.[351]

Kudâme b. Ca'fer'in ölüm tarihi hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Kaynaklarda ölüm tarihi ile ilgili farklı bilgiler zikredilmiştir.[352] Ancak kesin olarak bilinen Ebu Said Sirafî ile mantık âlimi Matta arasında yapılmış münazaraya katılmış olmasıdır.[353] Bu ilmî münazaranın 320/931 tarihinde yapıldığı bilgisinin mevcudiyeti,[354] ölümünün bu tarihten sonra gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan bazı âlimler, 337-338/948-949 tarihinde öldüğünü tahmini olarak dile getirmişlerdir.[355] Ancak bu bilgiye genel olarak itibar edilmektedir.

Kudâme b. Ca'fer'in çalışmamızı ilgilendiren *Kitâbü'l-Harâc'ı* dışında edebiyat ile ilgili *Nakdü'n-nesr*, *Nakdü'ş-şi'r* ve *Cevâhirü'1-elfâz* isimlerinde eserleri vardır.[356] Kudâme b. Ca'fer'e ait olduğu noktasında kaynaklarda zikri geçen ya da kendisine ithaf edilen çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalar şunlardır: *Nüzhetü'l-kulûb ve zâdü'l-müsâfir*, *er-Red 'alâ ibni'l-Mutez fimâ'âbe bih Ebâ Temmâm, Sarfü'l-hem*, *Diryâku'l-fikr*, *Haşvu hişâ'i'l-celîs*, *Sâbûnü'l-gam*, *Sınâ'atü'l-cedel*, *Zehrü'r-rebî*, *Cilâ'ü'l-hüzn*, *er-Risâle fi Ebi'Alî b. Mukle ve yağrifu bi'n-necmi's-sâkıb ve Kitâbü's-Siyâse*.[357]

---

[349] A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 63; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[350] Devlet yönetimindeki malî hususlarının değerlendirildiği bölümdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, IX, 377-381.
[351] A. Ramazan Ahmed, *Rıhle*, s. 63; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 13; C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951; S. A. Bonebakker, "Kudama b. Dj'far", *EI*, V, 318.
[352] C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951.
[353] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 304; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[354] C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951.
[355] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[356] C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.
[357] Kudâme b. Ca'fer, *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve sınâ'ati'l-kitâbe*, thk. Talâl Cemil Rifâî, Mekke, Mektebetu Talibi'l-Câmii, 1987, (neşredenin girişi) s. 41-42. Cengiz Kallek, *Kitâbü'l-Büldân ve Kitâbü's-Siyâse* eserlerinin *Kitâbü'l-Harâc*'ın bölümleri olabileceğini bildirmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 312.

2. Kitâbü'l-Harâc

Kudâme b. Ca'fer'in en meşhur eseri olup bu çalışmayı ilgilendiren iktisat ve coğrafya merkezli, İslâm coğrafya eseridir. Müellifin devlet kademesinde uzun yıllar yürüttüğü idarî vazifeler, Abbâsî devleti sınırları içerisinde oldukça fazla seyahatler yapmasını sağlamıştır. Kudâme b. Ca'fer'in yapmış olduğu bu seyahatler eserinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.[358]

Kitâbü'l-Harâc, içerdiği ekonomik malumat, haberleşme verileri ve kendi türünde daha önceden yazılmış eserlerde görülmeyen teknik detaylar ile birlikte klasik dönem İslâm coğrafya yazıcılığında öne çıkan bir eser olmuştur.[359] Eserin yazıldığı tarih olarak 320/932 yılı belirtilmekle birlikte farklı bilgiler de mevcuttur.[360] Örneğin A. Ramazan Ahmed *Rihle* adlı kitabında eserin yazılış tarihini 316/928 olarak bildirmektedir.[361]

Eser, muhteva bakımından coğrafya ve iktisat ağırlıklı olmakla beraber tarih, kamu maliyesi, posta teşkilatı ve kâtiplik hakkında da malumat içermektedir. *Kitâbü'l-Harâc*, Posta teşkilatı biriminin çalışma usul ve yöntemi hakkındaki hususlarla başlamakta, yollar-mesafeler ile ilgili bilgiler de içermektedir. Irak coğrafya ekolü temsilcilerinden İbn Rüste ve Hemdânî'nin metodu gibi Mekke ve Medine merkezli olarak ele alınmıştır. Bu mevzuların akabinde iklim bölgeleri, altı bölge üzerinden ele alınmış, dağlar ve nehirler ile ilgili veriler, iklim bölgelerindeki tasnif temel alınarak aktarılmıştır. Eserin içeriği, vergiler, İslâm fetihleri ve sınır bilgileri ile devam etmiştir.[362]

Kitâbü'l-Harâc'ın, içerik ve usul açısından İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserine benzediği ve aynı tarzda yazıldıkları yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[363] Devlet kademelerinde üstlendikleri posta ve kâtiplik görevleri temel alındığında ve Abbâsî devletinin ilgili kurumlara biçmiş olduğu misyon

---

[358] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.
[359] Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.
[360] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311.
[361] A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 63.
[362] Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Talâl Cemil Rifâî, s. 101-106; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148-149; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 305.
[363] A. Ramazan Ahmed, *Rıhle*, s. 64; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 148.

düşünüldüğünde, Kudâme b. Ca‘fer ve İbn Hurdâzbih’in benzer tarzlarda eserler telif etmeleri makul karşılanmalıdır. Öte yandan iki ismin aynı coğrafya ekolü (Irak coğrafya ekolü) içerisinde yer alması, yapılan benzerlik ve etkilenme hususundaki görüşleri daha iyi açıklamaktadır.

Kitâbü’l-Harâc, içerdiği bilgiler, kapsam ve yöntemi açısından III/IX. ve IV/X. yüzyıllar içerisindeki müstakil tarzı ile önemli bir İslâm coğrafya klasiği özelliği taşımaktadır. Yazıldığı tarih itibariyle ve daha sonraki neşir çalışmaları esas alındığında önemli bir kaynaklık değerine sahip olduğu aşikârdır.

D. Mes‘ūdî

1. Hayatı

Mürûcü’z-zeheb ve *et-Tenbîh ve’l işrâf* adlı eserleri ile IV/X. yüzyılda İslâm tarihinde yer edinmiş önemli bir tarih ve coğrafya âlimidir.[364] Asıl adı, “Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali’dir.”[365] Müslümanlarca tanınan meşhur sahâbî Abdullah b. Mes’ûd’un soyundan geldiği için “Mes‘ūdî” olarak anıldığı belirtilmiştir.[366] Ancak, Ahsen Batur, Mes‘ūdî’nin *Mürûcü’z-zeheb* adlı eserinin çevirisinde Bağdat’ta bulunan “el-Mesude” adında iki mahallenin varlığından bahsetmiş ve “Mes‘ūdî” nisbesiyle anılmasının sebebi olarak, burada doğmasını göstermiştir.[367] Hüzeyl kabilesine mensubiyeti dolayısıyla “Hüzelî” nisbesi ile de tanınmaktadır.[368] İbnü’n-Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde Mes‘ūdî’yi “Mağribî” nisbesiyle zikretmiş, lakin hayatı hakkındaki veriler bu bilgiyi doğrulamamıştır.[369] Bağdat’ta dünyaya geldiği belirtilmekle beraber,

---

[364] İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 181; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60.

[365] İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171; Mes‘ūdî, *Mürûcü’z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 9; Yâkūt Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ*, V, 57; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî*, trc.: M.F. Hicazî, Kahire, 1983, I, 177; İ.U. Krachkovski, *Târîhu’l-edeb*, I, 178; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 101; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60; C. H. Pellat, “Mas’udi”, *EI*[2], VI, 784; C. Brockelmann, “Mes‘ūdî”, *İA*, VIII, 144; Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353.

[366] İbn Hacer el-Askalânî, *İsâbe fî Temyîzi’s-sahâbe*, trc. Naim Erdoğan, ilmî red. Mehmet Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, III, 256-261; C.H. Pellat, “Mas’udi”, *EI*[2],VI, 784; Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353.

[367] Mes‘ūdî, *Mürûcü’z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 9.

[368] Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353.

[369] İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 171; Yâkūt el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ*, V, 57.

hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.[370] Eserlerinde kendisinin kullandığı bazı ifadeler, hicrî 275-280 yılları arasında doğduğuna yönelik çıkarımların yapılmasına sebep olmuştur.[371]

Mes'ūdî, küçük yaşlarda ilim tahsil etmeye başlamış ve Bağdat'ta önemli âlimlerden dersler alarak onların ders halkalarına katılmıştır.[372] Mes'ūdî'nin ilim merakı ve ilgisi, onu uzun yıllar süren seyahatlere sürüklemiştir.[373] Seyahat haritası, İslâm coğrafyasının büyük bir kısmını kapsamakla birlikte onun dışına da çıkmıştır.[374] Mes'ūdî, İran ile başlayan seyahatlerinde öncelikle Fâris ve Kirman'a uğrayıp daha sonra İstahr'da kalmıştır. Akabinde daha doğuya yönelerek önce Horasan'a gitmiş ardından Hindistan'ı ziyaret etmiştir. Çin ile devam eden yolculuğu Madagaskar ve Zengibar'ı da içine alarak sona ermiştir. Bu yol haritası, Mes'ūdî'nin ilk seyahat güzergâhını oluşturmaktadır. İkinci yolculuğunda Bağdat'a geri dönüp bir süre burada kaldıktan sonra Musul, Azerbaycan, Cürcân, Şam ve civarı, Kuzey Afrika ve Fustat şehirlerini dolaşmıştır. Fustat'ta bir süre ikamet eden Mes'ūdî, 345-346/956-957 yılında burada vefat etmiştir.[375] Bahsedilen seyahatlerin 304-305/916-917 tarihlerinde başlayıp vefatından (346-957) birkaç sene öncesine kadar sürdüğü bilinmektedir.[376]

Kara ve deniz yoluyla yaptığı seyahatlerinde gittiği ülke ve şehirlerde kendi tespit ve gözlemlerinin yanı sıra devlet adamları, tacirler, denizciler ve farklı dinlere mensup olan birçok kişiyle de görüşerek onlardan bilgiler almıştır.[377] Bu minvalde oluşturduğu eserler, kendisini İslâm tarih ve coğrafya alanında en önemli isimlerden biri yapmıştır. Öte yandan Mes'ūdî, dünya tarihçisi olarak da ün kazanmış bir âlimdir. Öyle

---

[370] S. Maqbul Ahmad, *Arab-Islamic Geography*, s. 61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984, XV, 549; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 101.
[371] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 9.
[372] Mes'ūdî'nin Bağdat ve Basra'da istifade ettiği âlimler şunlardır: "Vekî, Hasan b. Musâ en-Nevbahtî, Ebu Ali el-Cübbaî, Kâsım b. Muhammed el-Enbarî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Zeccac, İbn Düreyd, Ebü'l Hasan el-Eş'arî, Ebu Halife Fazl b. Hubab el-Cumahî ve Ebu Bekir es-Sûl'i'dir." C.H. Pellat, "Mas'udi", *EI*^{2},VI, 784.
[373] A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 102.
[374] S. Maqbul Ahmad, *Arab- Islamıc Geography*, s. 61.
[375] S. Maqbul Ahmad, *Arab-Islamıc Geography*, s. 62; Fuad Kandil, *Edebü'r-rıhle*, s. 213-214; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 102; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfîyyîne'l-Arab*, s. 309.
[376] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 10; S. Maqbul Ahmad, *Arab-Islamıc Geography*, s. 61.
[377] S. Maqbul Ahmad, *Arab- Islamıc Geography*, s. 61; Casim Avcı, "Mes'ūdî", *DİA*, XIX, 353.

ki İbn Haldûn, Mes‘ūdî’nin tarihçilerin önderi/imamı olarak kabul edildiğini belirtmiştir.[378]

Mes‘ūdî’nin coğrafya ile ilgili bir değerlendirme yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerinin, bölge insanı başta olmak üzere içerisinde bulunan hayvan, bitki ve iklimi etkilediğini belirtmesi, değerli bir yaklaşım olarak öne çıkmıştır. İbn Hurdâzbih, Ya‘kūbî ve Kudâme b. Ca‘fer gibi Irak coğrafya ekolüne mensup olduğu bilinmektedir.[379] Ya‘kūbî ile Mes‘ūdî’nin birçok ortak noktaları bulunmaktadır. Her iki isim de tarih ve coğrafya alanlarında eserler vererek ön plana çıkmış kişilerdir. Özellikle coğrafya eserlerini yazmadan önce yapmış oldukları seyahatler Ya‘kūbî ve Mes‘ūdî’nin birbirlerine benzediklerini göstermektedir. Ya‘kūbî ve Mes‘ūdî, Şîa’ya mensup olma noktasında mezhepsel bakımdan hemen hemen aynı süreci yaşamışlardır. Ya‘kūbî ve Mes‘ūdî hakkında yapılan “İslâm tarih anlayışına ilim için ilim üretme” metodunu kazandırmışlardır yorumu da kayda değerdir.[380]

Mes‘ūdî’nin eserlerini oluştururken kullandığı yöntem ve eserlerin içeriğinde verdiği bazı bilgiler daha sonradan tenkite uğramıştır. Özellikle metot bağlamında sistematik bir düzene sahip olmayıp, konu bütünlüğünden uzak oluşunun eserlerinin takibini ve istifadesini zorlaştırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca eserlerinde efsanevî bilgilere çok yer vermesi, sarih bilgileri bu tarz rivayetlerle desteklemesi ve sayısal verilerde oldukça abartılı rakamlar zikretmesi, kendisinin ve eserlerinin eleştirilmesine yol açan diğer hususlardır.[381]

Mes‘ūdî’ye mezhepsel anlamda atfedilen farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler Şîa etrafında şekillenmektedir. Öyle ki, Mes‘ūdî’nin İmâmiyye Şîasına bağlı olduğu belirtilmekle birlikte Mu‘tezilî olduğu da söylenmektedir. Mes‘ūdî hakkındaki genel kabulse, Şiî inancına meyilli Mu‘tezilî bir âlim olduğudur.[382]

Mes‘ūdî’nin hayatını ele alırken birçok yer gezdiğini zikretmiştik. Bu seyahatler sonucunda Mes‘ūdî, pek çok eser telif etmiştir. Telif ettiği eserlerin sayısı noktasında

[378] İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 248.
[379] Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353.
[380] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 61.
[381] İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 209, 256; Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353.
[382] Casim Avcı, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353-354.

bir mutabakat olmamakla birlikte 17-34[383] sayısı civarında olduğu tahmin edilmektedir.[384] Fakat bu eserlerden sadece iki tanesi tam olarak günümüze intikal etmiştir. Bunlar, *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l işrâf* 'tır.[385]

2. Mürûcü'z-zeheb

Coğrafya alanında müellifin meşhur olmasını sağlayan eseridir. *Mürûcü'z-zeheb*, içeriği bağlamında müntesibi gösterildiği Irak coğrafya ekolüne bağlı eserler gibi coğrafî ve tarihî malumat ağırlıklı bir muhtevaya sahiptir.[386] Eserin 336/947 yılında yazıldığı belirtilmektedir.[387]

Mes'ūdî eserinde ele aldığı konuları şöyle bildirmektedir:

> *"Kitabımızda zamanın âlimlerinden, dünyanın konumundan, beldelerden, denizlerden, dağlardan, nehirlerden, kıymetli madenlerden, su kaynaklarından, ormanlardan, adalardan, göllerden ve peygamberlerin hayatlarından bahsettik. Ayrıca kâinatın oluşumunu, insanı, seneler içerisinde dönüşüm yaşayan kara, deniz ve nehirleri, bunların doğal ve astronomik nedenlerini, iklimleri, geçmiş milletlerin yaşantılarını, problemlerini, Hindistan'da irtidat edenleri ve onların kutsal kitaplarına değindik. Bunların yanında krallardan, hükümdarlardan, peygamberlerden ve Hz. Peygamberin hayatından Abbâsî halifesi Müttaki-Lillâh'a kadar yaşananları (332/944) anlattık."*[388]

Mes'ūdî'nin bu sarih ifadeleri, eserin muhtevası hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Mes'ūdî, eserinde kullandığı bilgiler hususunda ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Zikrettiği bilgileri hangi kaynaktan aldığını belirtmeyişi ve özellikle çoğunluğunun Tevrat'a dayandığı efsanevî, ilmî değeri olmayan verileri bilgi olarak kullanması öne çıkan noktalardır. Ayrıca seyahat güzergâhında olmayan, bizzat kendisinin gezip görmediği bölge ve şehirler hakkında bilgiler aktardığı tespit

[383] Mes'ūdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, nşr. M.J. Goeje, Dar ve Mektbetü'l-Hilal Beyrut, 1981, s. 8-9; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 180-184.
[384] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 196.
[385] Casim Avcı, "Mes'ūdî", *DİA*, XIX, 354.
[386] A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 104.
[387] Fuad Kandil, *Edebü'r-rıhle*, s. 216; Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab*, s. 310.
[388] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 19-20.

edilmiştir. Üslup noktasında konu bütünlüğünden uzak bir dil ile aktarım yapması ve çok az tarih kullanması da eleştirilen diğer bazı noktalardır.[389]

Mürûcü'z-zeheb özelinde yapılan bu tespit ve değerlendirmelerle birlikte başta İslâm dünyası olmak üzere çok kıymetli bilgilere bu eser sayesinde ulaşıldığı belirtilmelidir. İslâm ülkeleri dışında kendisinin bizzat seyahat ettiği, Çin ve Hindistan hakkındaki bilgiler, daha sonra Müslümanlar ve diğer yabancı âlimler tarafından da kullanılmıştır.[390]

3. et-Tenbîh ve'l-İşrâf

Mes'ūdî'nin son eseri olarak bilinen çalışma, 344-345/955-956 yıllarında yazılmış olup,[391] muhtevasıyla genel bir tarih ve coğrafya kitabı hüviyetindedir.[392] *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* eserinin ilk sayfalarında Mes'ūdî, eserinin yazılış amacını açık olarak şöyle belirtmiştir:

> *"Kitabımızda âlemin yaratılışına başlangıçtan, dünyanın bölünerek krallıklara ayrılmasından, kaybolan milletlerden, Hint, Çin, Arap, Fars, Rum gibi milletlerden, peygamberlerden, kıssalardan, milletlerin yaşadıkları şehirlerden, denizlerden, nehirlerden, dünyanın yapısından, şeklinden ve bu konu hakkında filozofların söylediklerinden, yerin hareketi ile ilgili münakaşalardan, Yedi İklim Teorisi'nden ve yıldızların hareketlerinden bahsettik."*[393]

Mes'ūdî'nin eseri hakkındaki bu ifadeler incelediğinde bahsettiğimiz ilk eseri olan Mürûcü'z-zeheb adlı eseriyle muhteva bakımından büyük oranda aynı konuların ele alındığı görülecektir. Bu hususta *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*'ın yazılış tarihiyle ilgili vermiş olduğumuz bilgi referans alındığında, ömrünün sonuna kadar elde ettiği bilgileri tekrardan bir değerlendirmeye tabi tutmuş olan Mes'ūdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*'ı bu sayede kaleme almış olabilir.

---

[389] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 13.
[390] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 14.
[391] Abdülhamîd Hamîde, *Â'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab,* s. 309; Casim Avcı, "Mes'ūdî", *DİA*, XIX, 354.
[392] Mes'ūdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, nşr. M.J. Goeje, s. 10.
[393] Mes'ūdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, nşr. M.J. Goeje, s. 1-2.

E. İbn Rüste

1. Hayatı

Tam Adı, "Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste'dir."[394] "İbn Rüste" adıyla meşhur olup, günümüzde de bu isimle tanınmaktadır. III/IX-X asrının ikinci yarısında yaşamıştır. İran asıllı olup İsfahan'da yaşadığı ve kendi ifadelerinden oralı olduğu bilinmekle beraber[395] hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.[396] 290/903 yılında İsfahan'dan Hicaz'a gittiği, aynı yıl içerisinde hac amacıyla Medine'yi ziyaret ettiğine dair bilgiler, onun hakkındaki nadir malumat arasındadır.[397]

İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse* adlı eserin müellifidir. Eserin her ne kadar hac ziyareti esnasında yazıldığı yönünde iddialar bulunsa da tam olarak hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir. Fakat eserin müellifinin yapmış olduğu Hicaz ziyareti nedeniyle 290-300/903-913 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilmektedir.[398] Arapça olarak yazılan eserin yalnızca VII. cildi günümüze ulaşmıştır. Ancak elimizde bulunan bu tek cilt eserin orijinali hakkında fikir yürütmemizi sağlamaktadır.[399]

Klasik İslâm coğrafyacıları arasında önemli bir yer edinmiş olan İbn Rüste, İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî, İbnü'l-Fakîh, Mes'ūdî ve Kudâme b. Ca'fer gibi Irak coğrafya ekolüne mensup olarak gösterilen önemli bir İslâm coğrafyacısıdır.[400]

İbn Rüste, devlet kademesinde önemli idarî görevler üstlenmiş Hristiyan bir aileden gelmektedir.[401] Kendisi de Halife Muktefî[402] (902-908/289-295) döneminde devlet bünyesinde çeşitli vazifeler üstlenmiştir. Posta teşkilatı müdürlüğü yaptığı

---

[394] H. Ziriklî, *Kamusu Terâcim*, I, 185; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem*, II, 31; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 88; C.V. Arendonk, "İbn Rüste", *İA*, V/2, 781; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", DİA, XX, 253; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 98.

[395] "İsfahanlı olduğumdan dolayı bana İsfahan'ı, havasını, suyunu, tabiatını, faziletlerini ve hakkında bilgi verdiğimiz diğer şehirlerden farklı olarak tanımladığımız yönlerini soruyorsunuz." İbn Rüste, *Kitâbü'l-Â'lâki'n-nefîse*, s. 151; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 170.

[396] H. Ziriklî, *Kamusu Terâcim*, I, 185; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem*, II, 31; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rusta", *EI*^{2}, III, 920; C. V. Arendonk, "İbn Rüste", *İA*, V/2, 781; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253.

[397] A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 88; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem*, II, 31; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rusta", *EI*^{2}, III, 920; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253.

[398] S. Maqbul Ahmad, "İbn Rusta", *EI*^{2}, III, 920; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253.

[399] S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 278.

[400] S. Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, s. 58; S. Maqbul Ahmad, "Djughrafiya" *EI*^{2} II, 579; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya" *DİA*, VIII, 52.

[401] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 13.

[402] Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, " Muktefî-Liemrillâh", *DİA*, XXXI, 145-146.

yönünde bilgiler mevcuttur.[403] İbn Rüste'nin ölüm tarihi, net olarak bilinmemekle birlikte tahmini olarak 922-948/310-337 tarihleri arasında vefat ettiği bazı eserlerde yer almaktadır.[404]

2. Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse

İbn Rüste'nin bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-A'lâki'n-nefîse*'dir. Daha önce belirttiğimiz gibi eserin hangi tarihte yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. *el-A'lâku'n-nefîse* için yazıldığı dönemin tarih ve coğrafya ansiklopedisi olarak tanımlanabilecek bir eser olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[405]

el-A'lâku'n-nefîse adı, tercüme edildiğinde "Kıymetli Takılar/Eşyalar" olarak ifade edilebilir. Ancak eserin muhtevasına genel olarak bakıldığında müellifin toplumu ilgilendiren pek çok konuya değindiği görülecektir. Öte yandan müellif eserini oluştururken faydalandığı bilgilerin kaynaklarına da atıflar yaparak onları zikretmiştir. Tam olarak bu hususta da S. Maqbul Ahmad, bazı münferit özellikleri ifade eden şu tespiti yapmıştır: "Yerkürenin kendi ekseni etrafında dönmesi konusunu anlatırken eski Hint astronomlarından bahseden tek İslâm coğrafyacısı olarak görünür."[406] Öte yandan eserdeki gök cisimleri hakkındaki bölüm,[407] gökyüzü konusunda aktardığı hususlar,[408] dünyanın yer aldığı konum ve şekline yönelik bilgiler[409] İbn Rüste'nin astronomi alanında ciddi bilgilere sahip olduğuna işaret etmektedir.

İçerik bağlamında esere bakıldığında, aktarılan bilgiler, konu bütünlüğü ve eserin işlenişi bir özgünlük göstermektedir.[410] Müntesibi olduğu coğrafya ekolü bünyesindeki diğer eserlerle yapılacak bir kıyaslama, eserin astronomi, dünyanın yuvarlaklığı teorisi, Yedi iklim ile Mekke ve Medine şehirlerine ait özel bilgiler

---

[403] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse,* trc. Ali Fuat Eker, s. 13; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 164; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 278.
[404] İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 164; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 278.
[405] Ali Fuat Eker, *"İbn Rüsteh'in Â'lâki'n-nefîse adlı eseri*, s. 25; S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA,* XX, 254.
[406] S. Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 254.
[407] İbn Rüste*, Kitâbü'l- Â'lâki'n-nefîse*, s. 3.
[408] İbn Rüste*, Kitâbü'l- Â'lâki'n-nefîse*, s. 6.
[409] İbn Rüste*, Kitâbü'l- Â'lâki'n-nefîse*, s. 8.
[410] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 279-280.

noktasında ayırt edici özellikleri olarak ortaya çıkarılabilir.[411] Fakat genel olarak muhteva temel alındığında, yöntem ve verileri kullanma biçimi bakımından Irak coğrafya ekolüne dâhil olduğu yönündeki kanaatin yaygınlık gösterdiği ifade edilebilir.

İbn Rüste'ye yöneltilen bazı eleştiriler, onun "Zındıklık" ithamından korkarak eserini oluşturduğu ve sıkça ayetler kullandığı yönündedir.[412] Ancak eser incelendiğinde kullanılan Kur'an ayetleri ve anlatılan konulara getirilen ayet delilleri, kanaatimizce yapılan eleştirilere dikkatli yaklaşılmasını gerektirmektedir. Öte yandan ayetleri delil olarak getirme ve yapılan her türlü izahta destekleyici olarak kullanma tarzı, İslâmî ilimler açısından bir geleneği göstermektedir.

F. Hemdânî

1. Hayatı

Nesep âlimi, tarihçi, coğrafyacı ve edip olarak meşhur olmuş, önemli bir bilgindir. Tam adı, "Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud b. Süleyman Zü'd-Dumayna b. Amr b. Haris b. Ebî Ceyş b. Munkız'dır."[413] Bazı kaynaklarda nisbesi farklı şekillerde de verilmiştir.[414] 280/893'te San'a'da doğmuştur.[415] Yemen'in saygın kabilelerinden Hemdân'a mensuptur.[416] Dedesi Yakub'tan dolayıyla "İbn Yakub"[417] şair ve hakîm olan büyük dedelerinden dolayı "İbnü'l-Hâik"[418] veya "İbn Zi'd-Dimne"[419] olarak anılmıştır. Lakabı, "Lisanü'l-Yemen"dir.[420] Mensup olduğu kabileden dolayı ise "Hemdânî" olarak tanınmıştır.[421]

---

[411] Örnek olarak İbn Rüste, diğer Irak ekolü mensubu müelliflerin aksine yedi iklim mevzusunu ayrı bir başlık altında ele almıştır. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise,* trc. Ali Fuat Eker, s. 115-122.
[412] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 279.
[413] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed Ali Akva Havali, Riyat, 1977, s. 6; Hemdânî, *el-İklil min ahbâri'l-Yemen ve ensâbi Himyer: fî ma'ârifî Hemdan ve ensâbiha ve uyuni ahbârihâ,* thk. Muhibbüddin el-Hatîb, Beyrut, 1987, s. 17; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem*, III, 204; İ.U. Krachkovski, *Târîhu'l-edeb*, I, 160; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 95; C.V. Arendonk, "Hemdânî", *İA*, V/1, 419; O. Löfgren, " al-Hamdani", *EI*, VIII, 124; N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.
[414] Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı,* s. 329.
[415] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 8.
[416] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.
[417] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.
[418] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 6; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cem*, III, 204; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 95.
[419] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 6; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hemdânî, *el-İklil,* 17-18.
[420] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 6-7; N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.

Birçok alanda ilim tahsilinde bulunmuş olan Hemdânî, özellikle Güney Arabistan'da şöhret bulmuştur. Bu hususta, Güney Arabistan ile ilgili nesep ve coğrafya çalışmalarının oldukça katkısı olmuştur.[422] Kendisi önemli bir şair ve dil bilimcisi olarak da tanınmıştır. Bu noktada kendisine atfedilen "İbnü'l-Hâik" dedesinin ve babasının da önemli birer şair olduğunu göstermektedir. Hemdânî'nin aile büyüklerinin göçebeliği bırakmasının ardından Kûfe ile başlayan yerleşme serüveni Merâşî ve San'a ile devam etmiştir. Babasının San'a'da ticaret ile uğraşması Hemdânî'nin kervanlar aracılığıyla birçok yere yolculuk yapmasını sağlamıştır. Hemdânî genç yaşlarda ilim tahsili için San'a'dan ayrılmış, Mekke, Bağdat ve Kûfe'de tahsil gördükten sonra San'a'ya yerleşmiştir.[423]

İlim hayatında daha çok Yemenli âlimlerden faydalanarak onların rivayetlerini kullandığı belirtilmekle beraber, ilim hayatı boyunca birçok hocadan ders aldığı bilinmektedir. Yemen, Hemdânî'nin geri döndüğü dönemde mezhepsel bir iç çekişme yaşamaktaydı. Zeydî imamların hâkimiyetinin hissedildiği, Adnânî-Kâhtanî çekişmesinin olduğu ilgili dönemde Hemdânî, Hz. Peygamberi aşağılayıcı bir şiir söylediği ithamıyla hapsedilmiştir. Şairlerle atışmalara girdiği ve bu sebeple iftiraya uğradığı da iddia edilmektedir.[424]

Ölüm tarihi ile ilgili olarak hapiste mi yoksa tahliyesinden sonra mı öldüğü noktasında net bir bilgi mevcut değildir. Var olan bilgiler arasında ihtilaflar bulunmaktadır.[425] Öyle ki 334/945-946 senesinde San'a'da hapis halindeyken öldürüldüğü bildirilirken,[426] Zebîd[427] Emiri İbn Ziyâd'ın yardımıyla hapisten kaçtığı da nakledilen bilgiler arasındadır.[428] Öte yandan tahliye edildikten sonra (321/933) ailesine

---

[421] Hemdânî, *Kitâbu Kasideti'd-damiga*, thk. Muhammed Ali Akva Havali, Kahire, 1978, s. 9; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 231; A. Ramazan Ahmed, *Rihle*, s. 95.
[422] C.V. Arendonk, "Hemdânî", *İA*, V/1, 419.
[423] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 13-16; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 330.
[424] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 330; C.V. Arendonk, "Hemdânî", *İA*, V/1, 419.
[425] Ayrıntılı bilgi için bkz. Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 29-30.
[426] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 30.
[427] Yemen'de bulanan tarihi bir şehirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "Zebîd", *DİA*, XLIV, 165-167.
[428] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.

ait Reyde bölgesinde bir yere yerleştiği[429] ve burada vefat ettiği de belirtilmektedir. Bu bilgi, vefat tarihinin 344/955-956 senesinden sonra olduğuna işaret etmektedir.[430]

Hemdânî'nin kaynaklarda kendisine atfedilen birçok eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin bazıları şunlardır: *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-atîkateyni'l-mâ'i'ateyn mine's-safrâ' ve'l-beyzâ*,[431] *Kasidetü'd-Dâmiga, Serâ'irü'l-hikme, el-Kuva fi't-tıb, el-Ya'sûb, Siyer ve'l-Ahbâr, Memâlik ve'l-Mesâlik*. Bu eserlerin içerisinde en meşhur olanları ise *el-İklîl* ve *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*'dır.[432] Öte yandan Hemdâni'ye atfedilen başka kitaplar da bulunmaktadır.[433]

2. Sıfatü Cezîreti'l-Arab

Hemdânî'nin Arap yarımadasının coğrafî yapısından, insanlarının yaşadığı bölgelerden ve bu bölgelerde ikamet eden kabilelerden bahseden eseridir. Bazı âlimler eserin müstakil bir çalışma olmadığını düşünerek eserin *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı kitabının bir bölümü olduğunu düşünmüşlerdir. *İnbâhü'r-ruvât*[434] adlı eserin muhakkiki olan Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim bu görüştedir. İlaveten Hemdânî'nin *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* eserine *"Fi acâ'ibi'l-Yemen ve Cezîreti'l-Arab ve esmâ'i bilâdihâ"* başlığının eklenmesi bu düşünceyi kuvvetlendirmiştir.[435] Ancak *el-İklîl* adlı eserinin muhtasarındaki önsöz, bağımsız bir eser olduğunu belirtmektedir.[436]

Hemdânî, eserini oluştururken kendisinden önceki yabancı kaynaklardan istifade etmiştir. Özellikle kitabının önsözünde Batlamyus'un *Kitâbü'l-Coğrafya* adlı eserinin kısa bir özetini yapması, Grek kaynakları özelinde yabancı kaynaklardan haberdar olduğunu göstermektedir. Hemdânî, ayrıca kendisinden önce yazılmış Arap coğrafyası ile ilgili bilgilerden haberdar olduğunu bu eserlere yaptığı atıflarla göstermiştir.[437] Bu iki husus, Irak coğrafya ekolü eserlerinin hemen hepsinde rastlanılan özelliklerdendir.

---

[429] Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 29.
[430] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 330.
[431] Hemdânî, *Kitâbü'l-cevhereteyni'l-atîkateyni'l-ma'i'ateyn [min]e's-safrâ' ve'l-beyzâ'*, thk. Hamed Casir, Riyad, 1987.
[432] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 182; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 330.
[433] Ayrıntılı bilgi içi bkz. Hemdânî, *el-İklil,* s. 20-21.
[434] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât,* I-IV, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut, 1988, I, 318.
[435] N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.
[436] Bkz. Hemdânî, *el-İklîl,* s. 1.
[437] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 330; N. Ünal Karaarslan, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181.

Bu bilgilerin Hemdânî'nin Irak coğrafya ekolüne mensup olarak gösterilmesinde önemli etkenler olduğunu düşünmekteyiz. Öyle ki ekolün kurucusu kabul edilen İbn Hurdâzbih de eserine Batlamyus'un kitabı hakkında bilgi vererek başlamıştır. Müellif ayrıca eserde yer yer kendi görüşlerini aktarmayı ihmal etmeyerek kişisel tespitlerine de yer vermiştir. Eserin en çarpıcı özelliği Güney Arabistan özelinde, Arap yarımadası hakkında bilgiler vermesidir. Müellifin vermiş olduğu bilgilerin genel itibariyle güvenilir olduğu değerlendirmeleri yapılmıştır. Bu hususta Yemenli olmasının, belirttiğimiz gibi Yemenli hocalardan dersler almasının ve soylu bir aileden gelerek önemli nesep ve coğrafî bilgilere ulaşabilmesinin etkisi, bilgilerin güvenilirliği noktasında oldukça etkilidir. Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta ise eserin aslında tarz olarak bir bölgesel coğrafya eseri hüviyeti taşımasıdır. Bu minvalde Irak coğrafya ekolü ile başlayıp devam etmiş olan genel ve tasvirî coğrafya akımı, Belh coğrafya ekolü ile birlikte bölgesel bir yapıya bürünmüştür. Bu bilgiler bize bölgesel coğrafya özelliklerinin Hemdânî üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'A KONU OLAN BÖLGE ve ŞEHİRLER

I. Abbâsî Devletinin Hilafet Merkezleri

Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*'da Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerine ayrı bir önem vererek eserine bu şehirlerle başlamış ve bu iki şehri diğer bölge ve şehir anlatımlarından farklı olarak ele almıştır. *Kitâbü'l-Büldân*'ın genel muhtevasına bakıldığında bahsedilen şehirlerin eser için ciddi bir yekûn oluşturduğu dikkat çekicidir. Öte yandan Bağdat ve Sâmerrâ hilafet merkezlerinin diğer bölge ve şehirlere kıyasla hem kronolojik hem de detaylı bir şekilde anlatılması ve bilgi malzemesinin zenginliği, mezkûr şehirleri bu çalışma için ayrı olarak incelemeye sevk etmiştir. Abbâsî devletinin hilafet merkezleri olan bu şehirlerin tarafımızca belirlenen alt başlıklarda incelemesinin sebebi ise *Kitâbü'l-Büldân*'daki bilgi malzemesinin referans alınmasıdır.

A. Bağdat

1. Kuruluşu ve Genel Bilgiler

Bağdat şehri, kuruluşundan itibaren İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli şehirlerinden birisi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Abbâsî devletine başkentlik yapmış olan Bağdat, uzun yıllar hilafet merkezi olmuştur.

II/VIII. yüzyılda Abbâsî Halifesi Ebu Cafer el-Mansûr (137/754-159/775) tarafından en eski medeniyet merkezlerinden olan Mezopotamya'da Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbirlerine yakınlaştıkları bir bölgede kurulmuştur. Bağdat, "33° 26' 18' kuzey enlemi ve 44° 33' 11' doğu boylamı" üzerinde bulunmakta olup iklim ve coğrafî yapısı ile etrafındaki diğer şehirlere göre ön plâna çıkmıştır.[438]

Abbâsîlerin tarihine genel olarak bakıldığında şehircilik faaliyetlerine önem verdikleri görülmektedir. Abbâsî devletini şehircilik anlamında bu kadar etkin ve çekici kılan sebepler arasında ise halifelerin yaklaşımları etkili olmuştur. Başa geçen halifeler, kendilerine ait ve hâkim olabilecekleri, muhalefet ve isyan hareketleriyle

[438] Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 425.

uğraşmayacakları, kontrolü kolay ve kendileri ile özdeşleşecek şehirler kurmak istemişlerdir.[439] Ya'kūbî, halifelerin bu arzularını yansıtan önemli bir aktarımda bulunmuştur. Halife Mütevekkil kendisi ile özdeşleşecek bir şehir kurmak istediğinde ve bunu başardığında (Mütevekkiliye şehri) halkın büyük bir kısmının katıldığı bir törende şunları ifade etmiştir: "İşte şimdi hükümdar olduğumu anladım. Çünkü kendi yaptırdığım şehirde oturuyorum."[440] Bu ifade, halifelerin şehir kurmalarının altında yatan yaklaşımı bize çarpıcı bir şekilde izah etmektedir.

Abbâsîler devrinde büyük bir önem kazanan şehirleşme faaliyetlerinin, İslâm'ın ilk dönemlerinde başlayan bir sürecin devamı olduğu belirtilmelidir. Öyle ki Kûfe, Basra, Fustat ve Vâsıt[441] çizgisinde başlayan şehirleşme hareketinden sonra Bağdat seviyesine ulaşılabilmiştir.[442] Ayrıca Abbâsî devletinin birinci asrında inşa edilen şehirlerin İslâm coğrafyası açısından nicelik ve nitelik bakımından öne çıktığı da ifade edilmelidir.[443]

Bağdat şehri ile alakalı olarak kuruluşundan itibaren pek çok eser yazılmıştır. Yazılan eserler içerisinde en önemlilerinden birisi de Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseridir. *Büldân*, yazıldığı dönem ve içerdiği muhteva açısından Bağdat ile ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Öyle ki Ya'kūbî, kitabına Bağdat'ı anlatarak başlamış ve en detaylı bilgileri Bağdat hakkında yazmıştır. Ya'kūbî eserine neden Bağdat ile başladığını ise şu ifadelerle açıklamıştır:

> *"Dünyanın ortası ve yeryüzünün merkezi olduğu için Irak'tan başladım. Irak'ın merkezinde bulunması, genişliği, havasının ferahlığı, sularının çokluğu ve temizliği ile doğuda ve batıda eşi olmayan bir belde olmasından, ayrıca belde ve köylerinin yaşayanlarından ve onların özelliklerinden dolayı Bağdat'tan başladım."*[444]

---

[439] İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 8-9; Kadir Kan, "Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi," *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016/1, sy. 30, s. 100.
[440] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 48.
[441] Abbâsîler döneminde Irak'ta bulunan Dicle Nehri'nin içinden aktığı büyük bir şehirdir. Günümüze kadar mevcudiyetini koruyamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 121-122; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen, s. 197; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 97.
[442] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 28.
[443] Kadir Kan, "Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi," s. 97.
[444] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 11.

İslâm coğrafyacıları daha önce bahsedildiği üzere dünyayı yedi iklime ayırmıştır. İslâm coğrafyacılarına göre yedi iklim arasındaki en verimli, yaşanılabilir ve mutedil olanı ise dördüncü iklimdir. Bağdat şehri de dördüncü iklimde yer almaktadır.[445] Ya'kūbî'nin eserinde belirttiği dünyanın ortasında bulunması ve olumlu özellikler taşıması, içerisinde yer aldığı iklimden kaynaklanmaktadır. Nitekim Ya'kūbî, bu tezini şu sözleriyle delillendirmiştir: "Bütün matematikçilerin ortak ifadeleriyle orası (Bağdat) yeryüzünün ortasıdır. İlk felsefecilerin eserlerinden nakledilen 'orta iklim' ise dördüncü iklimdir."[446]

Sâsânîler (221-651) döneminde Bağdat'ın olduğu yerin, şehir yapısında olmadığı, buranın Bâduraya[447] ismindeki kasabanın köylerinden biri olduğu bilinmektedir.[448] Bahsi geçen köylerin Fırat ve Dicle Nehirleri için stratejik bir konuma sahip olduklarına yönelik bilgiler mevcuttur.[449] Ayrıca zikredilen köylerdeki insanlara ait çiftliklerin, manastırların ve tarım arazilerinin varlığına ilişkin bilgiler verilmektedir. Taberî, meşhur *Tarih*'inde köylerin sayısı ve isimleri hakkında malumat vermiştir.[450]

Bağdat'ın kurulmasından önce Abbâsî halifelerinin yeni bir şehir arayışının altında bazı siyasî sebepler yatmaktadır. Bu sebeplerden birincisi, içerisinde bulundukları Hâşimiyye[451] halkının büyük bir kısmı, Ali evladı olan Kûfe[452] şehrine yakınlık duyuyorlardı. Bu durum, devlet bünyesindeki askerlerin Hz. Ali evladını destekleme yönündeki riskini artırmaktaydı. Bunu fark eden devlet yönetimi güvenli ve münbit bir merkez arayışına gitmiştir.[453] İkincisi ise Râvendiye[454] adıyla meşhur olan

---

[445] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat,* s. 24.
[446] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 14.
[447] Dicle ve Fırat Nehirlerinin doğu tarafında bulunan yedi köylü ve iki yüz yedi harman yeri olan bir kasabadır. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 28.
[448] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 15.
[449] İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 7; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 458.
[450] Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 616-620.
[451] Haşimoğulları kastedilmektedir.
[452] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 147-149; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân,* s. 162-167.
[453] Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî*, II, 365-368; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 458; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 15-16.
[454] Râvendiye adının dinî-siyasî bir grup olarak tanınmış Abdullah b. er-Ravendî'den geldiği belirtilmektedir. Ayrıca Abdullah er-Ravendî ve oğlu Harb'ın Haşimoğulları destekçisi olduğu ve Abbâsî devletine desteklerinin Ebu Cafer el-Mansûr (ö.775) devrine kadar devam ettiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ötenkaya, "Emevilere Karşı Abbasi Muhalefetinin İlk Evreleri", *İnternational of Journal History*, Kayseri 2017 c.9, sy.2, s. 171-188.

halkın artan sapık fikirleri ve sonunda gerçekleşen isyan hareketi, Halife Mansûr'u yeni bir merkez arayışına itmiştir.[455]

Halife Mansûr, şehrin kurulması için arazi çalışmaları yaptırmıştır. Şehrin verimli bir bölgede kurulmasını arzuladığı için bizzat köylere giderek bölge insanlarıyla istişarede bulunmuş ve emrindeki görevlilere keşif gezileri yapmalarını emretmiştir.[456] Yapılan inceleme ve tetkikler sonucunda günümüzde Bağdat şehrinin bulunduğu yer seçilmiştir. Burada, halifenin yeni bir şehir inşa plânı olduğu ve bunun için titiz çalışmalar yapmaktan geri kalmadığı açık olarak fark edilmektedir. Şehrin seçim ve inşa sürecinde yapılabilecek hatalar daha sonra kurulacak olan Bağdat şehri için ciddi sorunlar doğurabileceği düşüncesiyle gerek şehrin kurucusu Mansûr gerekse diğer halifeler özenli bir çalışma yürütmüşlerdir.

Ya'kūbî'nin *Büldân*'da bildirdiğine göre Ebu Cafer el-Mansûr, Bağdat ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

> *"Allah'a şükürler olsun, sanki burası benim için gizlenmiş, ben ise Allah'ın bana lütfettiği şeyin bilincinde değilim. Vallahi ben buraya yerleşeceğim ve ömrümü burada geçireceğim. Çocuklarım ve torunlarım da benden sonra buraya yerleşecekler. Burası dünyanın en yaşanılır beldesi olacak."*[457]

Yeni kurulacak ve hilafetin merkezi olacak şehir için yer tespitinin yapılmasının ardından çalışmalara başlanmıştır. Halife Ebu Cafer el-Mansûr şehrin inşası için pek çok alanda görevli kişiler getirmiştir. Bunlar arasında mühendisler, inşaatçılar, demirciler, marangozlar ve gerekli görülen çalışma alanlarındaki çok sayıda usta şehrin inşası için faaliyet göstermiştir. Ya'kūbî, Bağdat şehrinin inşası sırasında yüz bin kişinin çalıştığını, dönemin ileri gelenlerinden olan bir kişiden öğrendiğini belirtmiştir. Zikredilen sayı, şehre verilen önem açısından oldukça dikkat çekicidir. Bağdat şehri,

---

[455] İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşu ile İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, 2011, c.I, s. 40-41.

[456] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 123; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 458-459; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 9.

[457] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.

çalışmaların ardından Ya'kūbî'ye göre dairevî bir şehir plânı hüviyetinde 141/757-758 yılında kurulmuştur.[458]

Bağdat şehrinin kuruluş tarihi ile ilgili olarak Ya'kūbî'nin kanaati ile diğer İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin çoğunluğunun kanaatinin aynı olmadığı görülmektedir. Ya'kūbî, Halife Mansûr'un 141/757-758 yılında devleti idare ettiği şehirden ayrılıp yeni bir başkent kurduğunu aktarırken Ya'kūbî sonrasında yazılmış bazı eserler, bu tarihi 144/761-762[459] olarak bazıları ise 145/762-763 ve 146/764-765 olarak belirtmiştir.[460] Şehrin kuruluşu ile ilgili muhtelif tarihlerin verilmesinde bazı değerlendirme farklılıklarının olduğu tahmin edilmektedir. Zira bazı tarihçiler şehrin kuruluşuna başlama tarihini referans alırken diğerleri ise Halife Mansûr'un şehre taşınma tarihini dikkate almıştır. Ayrıca bazı tarihçiler de şehrin bütün işlevler bakımından hazır olmasını, kuruluş tarihi olarak bildirmişlerdir. Kanaatimize göre Ya'kūbî, kuruluş tarihi olarak, şehrin inşa faaliyetlerine başlama tarihini referans almıştır.

Bağdat şehrinin inşası ile ilgili Ya'kūbî, önemli sayısal veriler aktarmıştır. Öyle ki; şehrin temeli, Müneccim Nevbaht ve Mâşâ'allah b. Sâriye'nin tespit ettikleri bir zamanda atılmıştır.[461]

> *"Şehrin temeli için uzunluğu bir zirâ,*[462] *ağırlığı yüz rıtl*[463] *olan kare şeklinde büyük kerpiçler ile bunların yarısı kadar olan, uzunluğu bir*

---

[458] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 374; Yakub Luis, *Hıtatu Bağdâd*, s. 57; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 16-17. Yakub Luis, eserinde Bağdat'ın kuruluşu için harcanan miktar ile ilgili rivayetleri bildirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakub Luis, *Hıtatu Bağdâd*, s. 61. Mukaddesî şehrin inşası için 4.800.032 dirhem harcandığını bildirmiştir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm,* çev. Ahsen Batur, s. 125.

[459] Ya'kūbî, *Tarih'*inde h. 144 yılında Mansûr'un Bağdat'ta bulunduğunu ve şehir inşasını düşündüğünü dile getirmiştir. Yani iki eserinde verdiği bilgilerde bir çelişki bulunmaktadır. Bkz. Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 373.

[460] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 457; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşu ile İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme," s. 40; Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 335; Taberî, *Tarîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 618; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 60; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 9; Yakub Luis, *Hıtatu Bağdâd*, s. 27.

[461] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.

[462] Kelime anlamı olarak bilek ve kol anlamına gelen zirâ, sözlükte bu miktâra denk gelen uzunluk ölçüsü olarak tanımlanmıştır. "Arşın" da denilmektedir. Zirâ-ı Mimari ise Uzunluk ölçülerinden birinin adıdır. "Altı kabza yani yirmi dört parmak olan arşına bu isim verilir." Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c.3 s. 663-664; Ez-Zirâu's-sevda yani Sevde zirâsı ise Abbasi halifelerinden Harun er-Reşîd tarafından ortaya çıkarılmıştır; "Nil nehrinin ölçümleri ile kumaş ve inşaat malzemesi ölçmekte kullanılmıştır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, 411-413; Sevde zirâsının kökeni ve kullanımı ile ilgili Walter Hınz şunları ifade etmiştir: "İslâmiyet'te arşın ölçülerinin sayısı fazladır. Bütün hesaplamaların çıkış noktası er-Revda adasındaki (Kahire) 861 yılından kalma eski Nil ölçeğinin arşınıdır. Bu arşın, Napoleon, yönetimindeki Fransız seferi sırasında yapılan

zirâ, eni yarım zirâ ve ağırlığı yüz rıtl olan kerpiçler yerleştirildi. İçme ve sulama suyu için kanallar açıldı, su kuyuları kazıldı."[464]

Ya'kūbî'nin verdiği sayısal veriler, bildirdiği ölçü birimleri ve inşada kullanılan malzemeler dönem hakkında sosyo-kültürel açıdan bilgi edinmek adına çok değerlidir. Zira yaşanılan dönem içerisindeki mimari malzemelerin ve ölçülerin bilinmesi sanat tarihi alanında çalışanlar için son derece önem arz etmektedir. Bu durum, *Kitâbü'l-Büldân*'ın bize sunduğu bilgilerin çok farklı alanlarda yol gösterici olduğunu ortaya koymaktadır.

Bağdat, fizikî yapısı ile İslâm şehirleri arasında büyük bir öneme sahiptir. Dairevî bir plâna sahip olması, inşasının sistematik ve plânlı bir şekilde gerçekleştirilmesi, İslâm şehircilik tarihinde Bağdat'ı ayrıcalıklı bir yere yerleştirmiştir. Bu ayrıcalığa sahip olmasında daha sonradan Müslümanların inşa ettikleri şehirlere örneklik teşkil etmesi de büyük önem arz etmektedir. Ya'kūbî ve Hatîb el-Bağdâdî, dünyada Bağdat'tan önce dairevî şehir plânına sahip olan bir şehir olmadığını belirtmişlerdir.[465] Hâlbuki Bağdat'ın inşa edildiği Mezopotamya bölgesi üzerinde kurulan ilk medeniyetler ve Sâsânîler'e bakıldığında Medâin ve Dârâbcerd gibi dairevî plâna sahip şehir örnekleri görülecektir.[466] Bu hususlar doğrultusunda Abbâsîlerin yakın ilişkiler kurdukları Sâsânî devletinden ve kadim mirastan etkilenmiş olarak dairevî bir şehir plânı hayata geçirdiklerini düşünmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü medeniyetler ve devletler arasında etkileşimin kaçınılmaz olduğu bilinen bir gerçektir. Bağdat hem kadim medeniyetlerin özelliklerinden etkilenmiş hem de sahip olduğu

---

araştırmalara ve bunun Creswell tarafından 1927'de yapılan kontrolüne göre ortalama 54,04 cm gelir. Bu Abbâsîler'in kara arşınıdır." Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 67. Bu çalışmada ise Creswell tarafından yapılan kontrol esaslı olan ortalama 54,04 cm ölçüsü referans alınmıştır.

[463] Arap dünyasında ağırlık ölçüsü olarak tanımlanan rıtl; "130 dirhemlik ağırlık ölçüsü yerinde kullanılan bir tabirdir. Şamî ve Bağdadî olmak üzere iki çeşittir. Şamî rıtl 480, Bağdadî rıtl 128 dirhem ve bir dirhemin yedide dördüdür. Bazı kaynaklarda orta vücutlu bir adamın iki avuç dolusu zahire ölçüsüne de bu ad verilir. Bu da aşağı yukarı 128 dirhem eder." Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c.3 s. 35; Walther Hınz ise "Ortaçağ'da Mekke'de rıtl, Abbâsîlerin etkisiyle Bağdad menn'ine dönüşmüştü. Yani 260 dirhem=812,5 gram idi" demiştir. Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sitemleri*, s. 34-35; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, XXXV, 52-55.

[464] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25. Guy le Strange, şehrin temelinde kullanılan yapı malzemesini "Kiln-Burnt" olarak dile getirmiştir. Bkz. Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 17. Bu çalışmada "Kerpiç" olarak kullanılmıştır. Ayrıca Bağdat şehrinin temeli hakkında farklı rivayetler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 9-10.

[465] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 21; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd,* I, 71.

[466] Can Yılmaz, *İslâm Sehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, TDV yay., 1995, s. 10, 16.

özgün şehir yapısı ile İslâm şehirlerinin teşekkülüne tesir etmiştir. Bu sebeple Bağdat'ın İslâm şehir tarihçiliğinin dönüşümünde aktif olarak yer aldığı belirtilebilir.

Bağdat'ın inşasında dairevî şehir plânının kim veya kimler tarafından yapıldığı ile ilgili kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Ya'kūbî, Bağdat şehrinin detaylı plânını yapanların İbrahim b. Muhammed el-Fezârî, Şihâb b. Kesîr, Haccâc b. Yusuf, İmran b. Vaddâh, Abdullah b. Muhriz ve mühendis Taberî olduğunu bildirmektedir.[467] Hatîb el-Bağdâdî ise eserinde şehir plânı tasarımını, Haccâc b. Ertât ve Kûfe halkından bir grup insanın oluşturduğunu dile getirmektedir.[468] Yaygın bir başka rivayete göre şehrin dairevî plânını Halife Mansûr'a, meşhur İranlı Bermekî ailesine mensup olan Hâlid b. el-Bermek vermiştir.[469]

Ya'kūbî'den edinilen bilgiye göre Abbâsî Halifesi Mansûr, dairevî şehir plânının dışında kalan kısımları dörde bölen bir taksim gerçekleştirmiştir.[470] Dörde ayrılan her bir bölgeye görevli mühendisler ve bölge sorumluları atamıştır. Görevlilere ve bölge yerleşimcilerine yetecek iktâ arazileri belirlenmiştir. Ayrıca geri kalan alanlar, sosyal hayat içerisinde kullanılmak üzere ayrılmıştır. Halifenin yerleşim alanlarına görevliler ataması ve mahallelerin belirlenmesi, şehir yapılanmasını kolaylaştırmıştır.[471] Zira bu tutum, şehir plânını bozacak gelişmelerin de önlenmesini sağlamıştır.

Tarihçiler ve coğrafyacılar "Bağdat" isminin menşei hakkında farklı görüşler bildirmişlerdir. Hatta Bağdat şehrinin ismi üzerine özel bazı makale ve çalışmalar yapılmıştır.[472] Biz burada çok fazla detaya girmeden öne çıkan bazı görüşleri dile getirmeye çalışacağız. Aksi takdirde ilgili konu başlığının bağlamını yakalamamız zor olacaktır.

İbnü'l-Fakîh eserinde Bağdat ismi ile ilgili olarak, "bağ" adını taşıyan Çinli tâcirlerin panayırlar sonucu ekonomik anlamda çok kazanmaları üzerine, halk tarafından verilen "Bağdat" isimlendirmesinden oluştuğunu aktarmıştır.[473]

---

[467] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.
[468] Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd,* I, 70.
[469] Taberî, *Tarîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* VII, 650.
[470] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 24-25; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 123.
[471] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.
[472] Bkz. Avvâd Mecîd el-'Azamî, "Keyfe sâde ismu Bagdâd 'alâ ism-i Medîneti's-Selâm ve'l-Esmâi'l-Uhrâ," *el-Müerrihu'l-Arabî*, c. 19, s. 138-152.
[473] İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 287.

Yâkūt el-Hamevî, eserinde bir rivayete dayalı olarak Kisra ve bir doğulu arasında geçen konuşma üzerine "bağ'ın" bostan-bahçe, Dâd'ın ise "verdi" anlamına geldiğini belirtmektedir. Böylece kelimenin anlamının "bahçe verdi" anlamında konuşmada geçtiği şekliyle oluştuğunu bildirmiştir.[474]

Halife Mansûr'un ise kurduğu şehre Kur'an'daki "Dârüsselâm"[475] kelimesinden esinlenerek "Medînetüsselâm" adını verdiği bildirilmektedir.[476] Halife Mansûr ve devlet adamları başlangıçtan itibaren "Medînetüsselâm" ismini kullanmışlardır. Bu isimlendirme kendilerinden sonraki devlet adamları tarafından da devam ettirilmiştir. Fakat halk arasındaki Bağdat kullanımı etkinliğini hiç kaybetmeyerek devam etmiş ve resmî kullanımın önüne geçmiştir.[477]

Bağdat, gerek devlet erkânının kullandığı Medînetüsselâm[478] gerekse halkın yaygın olarak kullandığı Bağdat dışında kendisine atfedilen birçok farklı isim ile anılmıştır. Kurucusu Mansûr'a nispetle "Medinetü Ebi Ca'fer, Medinetü'l-Mansûr",[479] dairevî plânı hasebiyle "el-Medinetü'l-müdevvere,[480] ez-Zevra"[481] olarak isimlendirilmiştir. Yıllar içerisinde İslâm medeniyetinde sahip olduğu konum ve özellikleriyle Ümmü'd-dünya,[482] Seyyidetü'l-bilâd, Cennetü'l-arz, Kubbetü'l-İslâm, Dârüsselâm,[483] Dâru'l-hilafe,[484] Gurretü'1-bilâd gibi isimlerle anılmış ve meşhur olmuştur.[485]

---

[474] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 456; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 6. Guy le Strange, bu rivayete eleştiri getirerek kabul etmemiştir. Bkz. Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 10.
[475] En-am, 6/127; Yunus, 10/25.
[476] Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 335; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 287; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 122; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 456; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 6; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 10; Yakub Luis, *Hıtatu Bağdâd*, s. 57.
[477] İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşu ile İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", s. 54.
[478] İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 126; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 457.
[479] İbn Tiktâkâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-.İslâmiyye*, Dâru Sadır, Beyrut, t.y. s. 163.
[480] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 24.
[481] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 456; Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 11.
[482] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 456.
[483] Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd,* I, 77.
[484] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 461.
[485] Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 426-427; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşu ile İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", s. 54.

2. Fiziki Yapı

Ya'kūbî'ye göre Bağdat, 141/758-759 yılının rebîülevvel ayında dairevî şekilde kurulmuştur. Dairevî plânda şehrin dört girişi vardır. Bunlar: Şam Kapısı, Horasan Kapısı, Kûfe Kapısı ve Basra Kapısı'dır.[486] Bu kapılar, şehrin merkezine doğru açılmaktadır. Kapıların isimleri, Abbâsîlerin kuruluş aşamasında ilişki halinde oldukları bölgelerin isimleri ile bağlantılı olarak verilmiştir.[487] Ya'kūbî, kapıların birbirleri ile uzaklıklarının şehri kuşatan hendek alanının dışından beş bin sevde' zirâsı (5000x54,04 cm)[488] olduğunu belirtmiştir. Dört kapıdan şehre girişlerde bir kişinin açıp kapayamayacağı büyüklükte demirden bir kapının olduğu bildirmektedir.[489] Ayrıca şehrin girişlerinde büyük geçitler vardır. Bu geçitlerin tamamı seksen zirâ uzunluğundadır. Bahsedilen geçitler, alçı taşı ve kerpiçten yapılmıştır.[490]

Şehri kuşatan büyük kale duvarlarındaki kapıların hepsi kemerlerle süslüdür. Ayrıca ihtişamlı kubbelere sahip olan kapıların yanında oturma yerleri bulunmaktadır. Öyle ki oraya oturan kişilerin şehirde olup biteni görebileceği belirtilmiştir.[491] Ya'kūbî, kale duvarlarına harcanan malzemenin gösterişli, büyük kerpiçlerle inşa edildiğini dile getirmiştir.[492] Kale duvarının etrafını çevreleyen hacimli bir kanal bulunmaktadır. Şehirde bulunan kanallarda dehlizler vardır. Kanalların dışı iç içe geçmiş kerpiçlerle ve kireçle yapılmıştır. Farklı bölgelerden gelen sular, bahsedilen kanallar aracılığıyla şehre verilmiştir.[493]

Bağdat şehrine dışarıdan biri geldiğinde alçı ve kerpiçten yapılmış dört kapıdan birinden geçerek alana girer ve daha sonra şehir meydanına ulaşabilirdi. Ya'kūbî, şehir kapıları için "Herhangi birinin tek başına açıp kapayamayacağı oranda büyüktü. Hatta

---

[486] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 127; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 459.
[487] Hatîb el-Bagdâdî, *Târihu Bağdâd,* I, 72; Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 69.
[488] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.
[489] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 373; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 10; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 60-61.
[490] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 26; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, s. 126; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 459. Kullanılan alçı ve kerpiç malzemeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Guy Le Strange, *Baghdad*, s. 9.
[491] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 26.
[492] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 26.
[493] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 26.

uzun bir mızrak ve bayrakla bu kapılardan giren bir atlı asker kolay olarak geçebilirdi" demiştir.[494]

Bağdat şehir merkezinin ortasında kapısının altından olduğu bildirilen bir köşk bulunmaktadır. Köşkün yanında ise Cuma mescidi vardır. Köşk ve mescidin yakınında güvenlik sorumlusuna ait bir binanın dışında başka bir yapı yoktur. Şehir meydanının etrafında köşke ve mescide yakın olmamakla birlikte Halife Mansûr'un çocuklarının ve yakınlarının evleri ile beraber Beytülmâl, Hizânetü's-silâh, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'l-hâtim, Dîvânü'l-cünd, Dîvanü'l-havâic, Dîvanü'l-ahşâm ve Dîvânü'n-nafakat vardır.[495]

Dâru'l-hilâfe ve Cuma mescidi[496] gibi sembol olan yapılar şehir merkezinde yer almaktadır.[497] Çarşı ve pazarlar Dâru'l-hilâfe ve Cuma mescidinin etrafından başlayarak şehri sarmalayan bir yapı göstermektedir. Askerler ise genellikle şehrin dışında surların etrafında şehrin kuzey ve doğusunda ikamet etmektedir.[498] Zaman içerisinde şehrin gelişmesiyle birlikte Dicle'nin doğu yönüne hareket edilmiştir. Bağdat'ın dairevî plâna sahip olması fiziksel anlamda büyüme ve gelişmeyi kolaylaştırmıştır.

Sokaklar, şehrin ve şehri kuşatan kale duvarlarının iç bölümünde bulunan kemerler arasındadır. Her sokakta güvenlik ve ihtiyaçlar için Mevâlî'den bir topluluk ile güvenilir komutanlardan oluşan bir grup ikamet etmektedir.[499] Sokakların iki tarafında da kapılar bulunmaktadır. Meydanı kapsayan duvarın çevresindeki yol, daire biçiminde olduğu için, içerisinde Dâru'l-hilâfe'nin olduğu kısma geçmeden bir sokaktan diğerine ulaşım yoktur.[500] Ya'kūbî, caddelerin genişliğini 60 sevde' zirâsı (60x54,04 cm), sokakların genişliğini ise 15 sevde' zirâsı (15x54,04 cm) şeklinde belirtmiştir.[501] Sokaklara verilen isimlerle ilgili olarak *Büldân*'da birden çok yerde açıklama yapılmış,

---

[494] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 25.
[495] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 27-28; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 374; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 20. Divanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", IX, 377-381; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV yay., İstanbul 2003, s. 171-173.
[496] İslâm şehirlerinde Cuma namazı kılmak için yapılmış büyük mescit. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Can, "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Dârü'l-İmara İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sy. 8, s. 123-134.
[497] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 27.
[498] Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 427.
[499] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 28.
[500] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 31.
[501] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 31.

isimlerin sokaklara yerleşen kişilerin memleketleriyle bağlantılı olarak verildiği bildirilmiştir.[502]

İlk kurulan İslâm şehirleri Basra, Kûfe ve Fustat ile birlikte saray/köşk ekseriyetle şehir merkezinde cami ile birlikte yer alırdı. Fakat Emevîler ve Abbâsîler döneminde inşa edilen bazı şehirlerde saray ve köşklerin merkezden uzakta, farklı bölgelerde inşa edildiği bilinmektedir. Bağdat'ın kuruluş aşamasında Halife Mansûr sarayını şehir merkezine inşa ettirmiştir. Mansûr'un saraya "Kasru'z-Zeheb" adını verdiği söylenmekle birlikte Ya'kūbî bu konu ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Bağdat'ta Abbâsî halifeleri Dicle Nehri kenarına yaptırdıkları yeni saraylarına geçinceye kadar Halife Mansûr'un inşa ettirdiği sarayda kalmışlardır.[503]

Ya'kūbî, Bağdat'ın doğusu ile ilgili olarak, Mehdî b. Mansûr'un yerleştiği bölge olduğunu ve 143/760-761 senesinde inşasına başlandığını dile getirmiştir.[504] İnşa faaliyetleri neticesinde Mehdî sarayını 151/768-769 yılında Rusâfe'de kurmuştur. Rusâfe sarayının Mansûr'un sarayına benzer özelliklerle yapıldığı belirtilmiştir.[505]

Bahsedildiği üzere hemen hemen bütün İslâm şehirlerinde şehir merkezinde büyük bir cami bulunmaktaydı. Bağdat'ta da şehir merkezinde şehrin kurucusu olan Ebu Cafer el-Mansûr'a nispetle "Mansûr Camii" olarak isimlendirilen bir mescit vardı. Ya'kūbî bu mescidi Cuma Mescidi olarak isimlendirmiştir.[506] Bağdat'ta şehir merkezinin tam orta noktasında yer alan bu mescit, Bağdat'ın doğu kısmındaki Rusâfe Cami inşa edilinceye kadar Cuma namazlarının kılındığı tek yer olmuştur.[507] Dairevî plânla tasarlanmış şehrin tam orta noktasında ve yönetim merkezinin hemen yanı başında bir mâbed, ibadethane inşa edilme uygulaması, İslâm'dan önce aynı bölgede yaşayan medeniyetlerde de var olan bir durumdur.[508]

Bağdat'ta diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Cuma namazlarının kılındığı büyük mescitlerin yanında hemen her mahalle, sokak ve bölgede halkın nüfus

[502] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 40.
[503] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 53-54.
[504] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 44. Ya'kūbî, Bağdat'ın doğu tarafının "Askeru'l-Mehdî" olarak da bilindiğini dile getirmiştir.
[505] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 63.
[506] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 27.
[507] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 55.
[508] Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV yayınları, Ankara 1995, s. 15-16; Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 66.

yoğunluğu göz önünde tutularak pek çok mescit inşa edilmiştir. Zira Ya'kūbî, Bağdat'ın ilk inşa edilen batı kısmında otuz bin mescidin olduğunu[509] ve sonradan inşa edilen doğu kısmında ise on beş bin mescidin bulunduğunu bildirmiştir.[510] Sayısal verilerin doğruluğu ve yanlışlığı tartışılabilir ancak ifade edilen rakamlar bize hem nüfus hem de mescitlere verilen önem açısından bilgi vermektedir. *Kitâbü'l-Büldân*'da zikredilen mescitlere örnek olarak uzun minareli Müseyyeb mescidi ve doğu kadısının orada oturması veya Bağdat'ın doğu yakasında yer alması sebebleriyle ismini aldığı belirtilen Şarkıyye mescidi gösterilebilir.[511]

İslâm şehirlerinin temel göstergelerinden birisi de çarşılarıdır. Bağdat'ın inşasında çarşılar da şehir plânının en önemli yapı taşlarındandı. Kuruluş aşamasında cazibe merkezi olma hedeflerine yönelik olarak sistemli ulaşım güzergâhlarına sahip olan Bağdat, yıllar içerisinde şehir olarak hızlı gelişiminin karşısında çarşılar ve ulaşım ağında değişiklikler yaşamıştır. Şehrin iç kısımlarında olan çarşılar daha sonra ticarî sebepler başta olmak üzere çoğunlukla şehir dışına taşınmıştır.[512] Bu hususta Halife Mansûr, Kerh bölgesine adeta bir ticaret şehri inşa ettirmiştir. Kerh bölgesinin özelliği; her meslek grubundan insanın burada bulunabilmesi ve gerek münferit gerekse ortak ticarî faaliyetlerini sürdürebilmeleridir.[513] Bu minvalde başka ülkelerden Bağdat'a gelen kişilerin de Kerh bölgesi başta olmak üzere Bağdat'ta aktif ticarî faaliyetler sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Zira Ya'kūbî ve pek çok kişi Bağdat'ı döneminin en önemli ticaret merkezi olarak tanımlamıştır.

Ya'kūbî, Bağdat ile ilgili bilgiler verirken evlerin çarşı, mahalle, sokak ve iktâ arazileri üzerinden konumlarını dile getirmiştir. Ya'kūbî, hamamlarla ilgili olarak ise bizzat kendisinin tek tek saydığını ifade ederek Bağdat'ta on bin hamam olduğunu belirtmiştir.[514] Ancak bu rakamın dönem dinamikleri itibariyle biraz abartılı olabileceği düşünülmektedir.

Ya'kūbî, eserinde Bağdat ile alakalı bilgiler verdiği kısımda iki tane hapishanenin varlığından bahsetmektedir. Birincisi Halife Mansûr tarafından yaptırılan,

[509] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 43.
[510] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 50.
[511] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 33, 36.
[512] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 31.
[513] İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 13.
[514] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 43.

sur içerisinde bulunan ve çok sağlam olduğu bildirilen "Matbak" ismindeki hapishanedir. Hatta hapishanenin isminden dolayı sokağa "Matbak Sokağı" denilmiştir. İkincisi Şam kapısı ile dışarısı arasında "Sicn-u Bâbu's-Şam" adıyla bilinen hapishanedir. Bu hapishane, Şam Kapısı çarşısının yanındadır.[515]

Kitâbü'l-Büldân'da Bağdat şehri anlatılırken Dicle ve Fırat Nehirleri dışında bazı önemli kanallarla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Kerhâya Nehri, Bağdat'ın kurulma aşamasında Fırat Nehri'nin kollarından birisi olarak kanalların açılmasında kritik bir rol oynamıştır.[516] Serât Nehri, Şarkıyye semtinin ismini almasına sebep olan nehirdir. Öyle ki Serât Nehrinin doğusunda kaldığı için bölgeye Şarkıyye denilmiştir. Bir diğer önemli nehir ise İsâ b. Ali'nin iktâsı olan ve Dicle Nehri'ne dökülen İsâ Nehri'dir.[517]

3. Ticaret Merkezi olarak Bağdat

Bağdat, kuruluşunun ardından Abbâsî devletinin hilâfet ve en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Abbâsî devlet yönetiminde siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan gelişmeler, ticareti de etkileyerek Bağdat'ta kısa sürede yüksek yaşam standartlarına ulaşılmıştır. Bu durum, Abbâsî dönemi öncesi ile kıyaslanamayacak bir ticarî yapıyı oluşturmuştur.[518]

Orta Çağ'da İslâm devletlerinin sınırları Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Akdeniz, Karadeniz ve Atlas Okyanusu ile irtibatı zaruri hale getirmekteydi. Devlet yöneticileri de sahip oldukları hâkimiyet sahasındaki ulaşım ve ticaret yolları ile seyahat güzergâhlarını aktif olarak kullanarak kara, deniz ve nehirler üzerinden diğer devletlerle ticaret ağı oluşturmuşlardır.[519]

II/VIII. yüzyıl itibariyle dünya ticaretinin ekseninde bazı değişiklikler vuku bularak Irak, ticaretin asıl merkezi haline gelmiştir. Irak'ın bu kadar öne çıkmasında ise Basra Körfezi, Hint okyanusu ve doğu ülkelerine ulaşım imkânı sağlayan yollara sahip

[515] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 40.
[516] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 460.
[517] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen, s. 200; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 29.
[518] Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd,* I, 25.
[519] Claude Cahen, *İslamiyet*, s. 149.

olmasının önemli rolü vardır. Bahsedilen yollar, doğrudan kullanılabilecek aktif ticaret güzergâhlarını barındırmaktaydı.[520]

Halife Mansûr, Bağdat'ı kurmak isterken toprak açısından tarıma elverişli, kara ve deniz ticaretinin yapılabileceği transit bir bölge üzerine çalışmalarını sürdürmüştür.[521] Nitekim şehir Fırat ve Dicle arasında bulunan kanallar vasıtasıyla Basra körfezine bağlanabilen ayrıca kara ticaretinin aktif olarak yapılabileceği bir alana inşa edilmiştir. Söz konusu durum Bağdat'ın ticarî yapısını oldukça olumlu etkilemiş, Bağdat kısa sürede döneminin önemli ticaret merkezleri olan Dımaşk ve Konstantinopolis ile kıyaslanabilir hale gelmiştir.[522]

Bağdat'ın ticaret ve hilafet merkezi olmasındaki potansiyelin anlaşılmasında, dünya ile bağlantısını sağlayan yollarının net olarak bilinmesi kaçınılmazdır.[523] Bu bilgiler ise öncelikle *Büldân* ve *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* tarzında yazılmış eserlerde görülmektedir. Örneğin Bağdat'ta ilgili dönemde ticaret yapmak isteniyorsa şu güzergâhlar bilinmelidir: Bağdat'tan Horasan'a uzanan doğu yolu, Musul ve İskenderiye'ye uzanan kuzey yolu, Vâsıt ve Basra'ya uzanan güney yolu, Rakka[524] ve Mısır'a uzanan yol ve Kûfe üzerinden Yemen'e giden güney yolu.[525] Bu durum, Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ı ve Irak coğrafya ekolü kapsamında yazılan diğer eserlerin neden önemli ve irdelenmesi gereken çalışmalar olduğunu açık olarak göstermektedir. Çünkü bizi Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserini çalışmaya iten sebeplerin başında yol ve mekân bilgisinin önemi gelmektedir.

Deniz ticareti açısından Halife Mansûr, Bağdat'ın önemli bir dünya limanı olma özelliğine sahip olacağını bildirmiştir.[526] Öyle ki Vâsıt, Übülle,[527] Basra, Fars, Bahreyn, Umman ve Yemâme[528] bölge ve şehirlerinden gelen gemiler burayı kullanmışlardır. Öte

[520] Claude Cahen, *İslamiyet*, s. 151.
[521] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 176.
[522] Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkiler", *İslâm Medeniyetinde Bağdat-Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, İFAV yay., 2011, s. 482.
[523] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 176.
[524] Arapça'da nehir kenarında su kaynaklı tahrip olan arazilere verilen isimdir. Bölge olarak Mezopotamya'nın önemli şehirlerinden birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 143.
[525] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 34-37, 61-62.
[526] Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkiler", s. 482.
[527] Dicle'nin batısında etrafı sularla çevrili önemli bir şehirdir. Bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 97.
[528] Ayrıntılı bilgi içi bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 27-30.

yandan Musul, Azerbaycan ve Ermeniye'den gelen gemiler, Dicle Nehri boyunca başka bölgelere giden gemilerle irtibat kurabilecek iken bunun yanı sıra Mısır, Rakka ve Şam bölgeleri ile Mağrib ve Mısır'dan gelen gemilerle de ticari ilişkilerde bulunabilecektir.[529] Bahsedilen bu etkileşim deniz ticareti açısından Bağdat'ın stratejik konumunu göstermektedir.

Bağdat şehri kurulurken ticarî yapısına yönelik bir takım tedbirler alınmıştır. Gerek şehrin rahat korunması gerekse rahat ulaşım koşulları ile ticarî hayatın aktifliği sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durumla ilgili olarak, şehre ve Bağdat'a ulaşan ticaret yolları, iki ana yola ve dört eşit kısma ayrılmıştır.[530] Her kısmın bir kapısı ve çarşıya açılan boş bir alanı bulunmaktadır. İlave olarak Halife Mansûr, şehir içerisinde yer alan dükkânları ve etrafını büyük surlar ve kemerlerle çevirmiştir.[531]

Bağdat'ın kuruluşunun ardından Halife Mansûr'u ziyarete gelen bir Bizans elçisi şehri gezip dolaştıktan sonra Mansûr'a şehri çok beğendiğini ama bir kusurunun olduğunu bildirmiştir. Şehir içerisinde kurulan çarşıda güvenliğin sağlanmasının zor olduğunu, ayrıca dışarıdan tüccar kılığında hafiyelerin şehre çok rahat girebileceğini, öte yandan çarşıda gerçekleşecek bir doğal afet neticesinde tahliyenin zor olacağını söylemiştir.[532] Halife Mansûr bu uyarıyı dikkate alarak şehir merkezindeki çarşıların bazılarının Kerh bölgesine bazılarının da şehir merkezinin dış taraflarına taşınmasını sağlamıştır.[533]

Bağdat'ın kuruluşundan sonraki hızlı gelişimi, ticarî açıdan da devam etmiştir. Bu sebeple Kerh bölgesi[534] ticaretin yoğun olarak uygulandığı bir yer haline gelmiştir.[535] Ancak Kerh bölgesi gelişim gösterirken Bağdat şehir merkezi de aynı şekilde gelişimini sürdürmüştür.[536] Tüm bu olaylar Bağdat'ı batı ve doğu olarak bir büyümeye götürmüştür. Ya'kūbî, *Büldân*'da bu duruma işaret etmiştir. İlk kurulan şehrin, daha sonradan kurulan şehrin batısında kalmasına Ya'kūbî, Bağdat'ın doğu ve

[529] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân,* s. 30-31; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 458.
[530] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân,* s. 31
[531] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 652-653.
[532] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* I, 80.
[533] İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 13; Kubeysî, *Esvâku Bağdâd*, s. 80.
[534] Halife Mu'tasım tarafından kurulmuş ve Me'mûn tarafından tamamlanmış, ürün çeşitliliği olan bir bölgedir. Bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 99.
[535] Kubeysî, *Esvâku Bağdâd,* s. 80.
[536] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân, s.* 44-45.

batı yakası ifadeleriyle işaret etmiştir.[537] Daha sonra oluşturulan kısım Rusâfe olarak da anılmıştır. Halifeler, ticarî yaşantı ile ilgili olarak Kerh ve Rusâfe'yi inşa ederken bu bölgeleri şehir merkezi ile bağlantılı ticaret yollarıyla desteklemiştir.[538] Bu durum kara yolu ağının önemini ortaya çıkarmıştır. Öyle ki Ya'kūbî de eserinde ulaşım açısından pek çok bölgenin konumunu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Kerh ve Rusâfe bölgelerinde birçok çarşı kurularak yerel halkın ticarî anlamda ihtiyaçları da giderilmeye çalışılmıştır.[539]

Ya'kūbî, kara ve nehir bağlantı yollarıyla hemen hemen her çeşit ürünün Bağdat'a getirilerek ticaretinin yapılabildiğini bildirir. Çoğunlukla Hind, Sind, Tibet,[540] Türk, Deylem,[541] Hazar ve Habeş[542] (Etiyopya) olmak üzere bütün ülkelerle ticaret yapıldığını haber verir.[543] Bu bilgiler doğrultusunda tâcirlerin uğrak yeri haline gelen Bağdat'ın kısa zamanda bir cazibe mahalli olduğu ifade edilmiştir.[544]

Ya'kūbî, Bağdat'ın Haşimoğulları tarafından bir hilafet merkezi haline getirilmesinden önce burada kimselerin olmadığını ve daha önce hiçbir sultana sahip olmadığını bildirmiştir.[545] Bağdat, sahip olduğu coğrafî özelliklerin yanında ticaret ve hilâfet merkezi olması hasebiyle zamanla farklı bölgelerdeki insanların teveccüh gösterdiği bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Ya'kūbî'nin *Büldân*'ında Bağdat ile ilgili yer alan şu ifadeler, bahsedilenlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır:

---

[537] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân, s.* 44.

[538] Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkiler", s. 485. İbnü'l-Cevzî Rusâfe'nin h. 151 yılında kurulduğunu belirtmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 12.

[539] Kerh bölgesinde kurulan bazı çarşılar şunlardır: "Suku'l-bezzazîn (Elbise ve kumaş satıcıları), Suku'd-debbağin (Dericiler), Suku ba'ati'd-Devab (Hayvan satıcıları), Suku'l-cezzarîn (Et satıcıları), Suku'd-deccac (Tavuk satıcıları), Suku'l-verrakîn (Kitapçılar) ve Suku't-ta'âm (Gıda maddeleri satanlar)."
Rusâfe bölgesinde kurulan bazı çarşılar ise şunlardır. "Sûku'l esâkife (Ayakkabıcılar), Sûku'l-ıtr (Itriyatçılar), Sûku't-ta'âm (Fırınlar, Kasaplar ve diğer gıda maddeleri satıcıları), Sûku's-sâğa (Kuyumcular), Sûku'l-verrakîn (Kitapçılar) ve Sûku's-silah (Silah satıcıları)." Bkz. Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkiler", s. 485.

[540] Çin sınırları içerisinde özerk bir bölgedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Chang - Kuan Lin, "Tibet", *DİA*, XLI, 123-125.

[541] Deylemlilerin ülkesinin adı Deylemân'dır. Birçok lehçe ve farklı ırklara sahip olan bir ülkedir. Tüccarların uğrak mekânıdır. Deylaman'ın doğusu Horasan, güneyi Cibâl şehirleri, batısı Azerbaycan sınırları ve kuzeyi de Hazar denizidir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 91.

[542] Afrika'nın doğusunda bir ülkedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Dursun, "Etiyopya", *DİA*, XI, 488-491.

[543] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 12-13.

[544] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 14; V. Minorsky; Bağdat'ta çeşitli kremler, iksirler, dünyanın her yerine satılan macunlar, pamuklu eşyalar, kristaller ve seramik üretildiğini bildirmektedir. Bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 96.

[545] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 14.

"Havasının sakin ve yumuşak, toprağının verimli, sularının tatlı olması nedeniyle yaşayanların karakteri de iyidir. Yüzleri parlak, zihinleri açıktır. Bunun yanında ahlâkları ve edepleri; ticaret ve çalışmadaki yetenekleri ile diğer insanlardan farklıdırlar. Bu nedenlerle en bilgi sahibi âlimler, en iyi doktorlar, en becerikli yazarlar, en yetenekli sanatkârlar ve en güçlü filozoflar Bağdat'tadır. Şairleri kadar meşhur şairler, konuşmacıları gibi etkili olanlar ve mizahçıları gibi komik kimseler yoktur."[546]

Abbâsî devleti hâkimiyetinde Bağdat gelişerek hilafet merkezi haline getirildiğinde, bu husus ticaret, sanat ve kültürü de geliştirdi. Üstelik başka bir ifade ile Bağdat'ta toplum açısından yüksek bir yaşam standardına ulaşıldı.[547] Öyle ki bu dönemde Bağdat'ın dünyanın merkezi olduğu düşüncesi yaygınlık kazandı ve Bağdat ile dünyanın diğer önemli şehirleri arasında kıyaslamalar yapıldı.[548]

Harun er-Reşîd'in vefatının ardından yaşanan siyasî olaylar ve iç çekişmenin etkisiyle Bağdat eski ihtişamını kaybetmiştir. Bu sebeple 221/836 yılında hilafet Sâmerrâ'ya taşınmıştır.[549]

4. Toplumsal Hayat ve Demografik Yapı

Bağdat, kuruluşundan sonra pek çok etnik ve dini gruba mensup insanların bir arada yaşadığı bir şehir olmuştur. Bağdat, Araplar, İranlılar ve Türklerin çoğunlukta olduğu toplumsal bir çeşitlilik göstermiştir.

Bağdat şehrinde Hristiyanların varlığı Ya'kūbî'nin ifadeleriyle şehrin kurulmasından önceye dayanmaktadır. Nitekim Bağdat'ın kurulduğu bölgede birbirine çok yakın pek çok manastır vardı. Halife Mansûr, şehrin kuruluşu ile ilgili araştırma yaptığı sırada manastırlardaki rahiplerle konuşmuş ve bölge hakkında bilgiler almıştır.[550] Zira Ya'kūbî eserinde bu mevzuyu şöyle dile getirmiştir:

"Önceden Bağdat'ın kurulduğu bölgede Karnu's-Serât olarak anılan nehir vasıtasıyla Dicle'ye döküldüğü alanda manastırdan başka

---

[546] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 14.
[547] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 461-464; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 54.
[548] S.B.Samadi, "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler," çev. Ahmet Turan Yüksel, *İSTEM*, 2008, c. VI, sy. 12, s. 243.
[549] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 63.
[550] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 16.

bir yapı yoktu. Hala bugün devam eden Nastûrî Hristiyanlarının lideri olan papazın yaşadığı bu kilisenin adı Deyru'l-Atîk'dir."[551]

Hristiyanlar özellikle Abbâsî devletinde bilim sahasında etkili olarak önemli çalışmalar yapmışlardır. Özellikle önemli tıp eserlerini tercüme ederek hizmetlerde bulunmuşlardır. Ancak ziraatçılık, dokumacılık, balıkçılık ve şarap üretimi gibi hemen her görevi yaptıkları da bilinmektedir.[552]

Yahudilerin Bağdat'ın kuruluşundan sonra ne zaman şehre yerleştikleri ve hangi bölgelerde etkin olarak varlıklarını sürdürdüklerine yönelik *Kitâbü'l-Büldân*'da net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Bağdat'ın kurulduğu yerde hem Sâsânîler döneminde hem de fetih hareketlerinden sonra Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Fakat Zımmî olarak değerlendirilen Yahudiler, Bağdat'ın kuruluşunun ardından şehre yerleştirilmişlerdir.[553] Yahudilerin Bağdat'ın hangi bölgesine yerleştirildikleriyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Halife Me'mûn döneminde (813-833) Şemmâsiye kasabasındaki sinagoğun varlığı, orada Yahudilerin meskûn olduğu sonucuna varmamızı sağlayabilir.[554] Öte yandan Hatîb el-Bağdâdî, Kerhâyâ nehri üzerinde Katîatü'l-Yehûd köprüsünün olduğunu bildirmektedir.[555] Dolayısıyla bu bölgede de Yahudilerin olduğu tahmin edilmektedir.

Abbâsî devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynayan Mevâlîler, Bağdat şehri içerisinde de varlıklarını sürdürmüşlerdir.[556] Ya'kūbî, Mevâlîlerle ilgili olarak pek çok isim aktarmıştır. Bu isimlerden bazıları halifeye bağlıdır.[557] Bazıları ise halktan birtakım kişiler adına çalışmışlardır.[558] Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan Mevâlî kavramı, İslâm devletleri bünyesinde toplumsal hayat içerisinde yer edinmiştir. Mevâlî

---

[551] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 16.
[552] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 131. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Sultan Yuzbeki, *Târîhu ehli'z-zimme fi'l-Irak* (12-247h.), s. 63-81.
[553] Nuh Arslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul 2011, c. I, s. 321-322.
[554] Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 133.
[555] Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 112.
[556] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 112-117
[557] Halife Mansûr'a bağlı olarak zikredilen isimler; Rebî', Vâdıh, Gazvân, Ebi's-Serrâ Sâmî, Suleym ve Eyyûb b. İsâ Şeravî, Vaddâh es-Seravî, Suveyd, Harb b. Abdullah, Ubeyd el-Hâdim, Cevvâs b. El-Müseyyeb, Şübeyl, Süveyd, er-Reyyân, İdris eş-Semmâh el-Yemânî, Abbâs b. El-Leys, Ammâre b. Hamza, Atıyye, Sâid. Bkz. Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 24-32. Ya'kūbî'nin bildirdiği sokak isimlerinden bazıları da Halife Mansûr'un mevâlîlerinin adlarıyla anılmaktadır. Bkz. Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 28.
[558] Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın mevâlîsi olan Yezîd es-Seravî, Habîb b. Mesleme'nin Mevlâsı Abdurrahman b. Ragbân örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 26.

olarak isimlendirilen topluluğun Emevî ve Abbâsî devletleri içerisindeki durumları ise devletlerin siyasî ve sosyal politikaları açısından farklılık göstermiştir. Abbasoğlu-Alioğlu arasındaki çekişme sonucu Abbasoğulları tarafından kazanılan mücadele aynı zamanda Emevîlerin Arap milliyetçiliği politikası hasebiyle Mevâlî'nin Araplara karşı bir zaferi olarak değerlendirilmiştir.[559]

Bağdat'ın şehir plânı sosyal hayat esas alınarak oluşturulmuştur.[560] Her bölge kendisine tahsis edilmiş etnik veya meslek gruplarının sorumluluğu altındadır. Ya'kūbî, Bağdat'ın nüfusu hakkında kesin bir şey dile getirmemiştir. Ancak Bağdat'ın ilk inşa edilen batıdaki kısmı için şu bilgileri vermiştir: "Sokakları, geçitleri, mescitleri, hamamları tek tek saydım. Tespit edebildiğim kadarıyla altı bin civarında sokak ve geçit, otuz bin civarında mescit, on bin civarında da hamam vardı."[561] Bu veriler ışığında şehir nüfusuna yönelik tahminler yapılabilir fakat verilen sayısal bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmasının doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bu bilgilere ilave olarak Ya'kūbî, Halife Mehdî'nin yerleşerek inşasına başladığı Bağdat'ın doğusunda, dört bin sokak ile geçit ve on beş bin hamamın olduğunu aktarmıştır.[562] Ayrıca Ya'kūbî, Bağdat'ın iki tarafındaki çarşılardan elde edilen gelirin yaklaşık olarak senelik on iki milyon dirhem[563] olduğunu dile getirmiştir.[564] Tüm bu sayısal veriler hilafet merkezi Bağdat'ın nüfusuna yönelik kesin olmayan tespitlerin yapılmasına yardımcı olabilecektir.

Bağdat kurulduktan kısa bir süre sonra cazibe merkezi olmuş bir şehirdir. Öyle ki Harun er-Reşîd (786-809) döneminde, hilafet merkezi Bağdat'ın nüfusunun bir milyona yaklaştığı belirtilmiştir. O dönemde Bağdat'ın kıyaslanabileceği en önemli şehir olan Konstantinopolis'in ise üç yüz bin ile beş yüz bin arasında bir nüfusa sahip

---

[559] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihal Şahin Utku, *Abbasi Devletinin kuruluş safhasında Abbasoğlu-Alioğlu ilişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
[560] Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 427.
[561] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 43.
[562] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 49-50. İbnü'l-Cevzî kitabında farklı rivayetleri dile getirerek Bağdat'ta 16, 20, 27 bin hamam olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 24.
[563] Ağırlık ölçüsü ve para birimidir. Kökeninin Yunanlıların *Drahmi*'sine dayandığı belirtilmiştir. Oranı hakkında şimdiye kadar net bir saptama yapılamamıştır. Müslümanlar arasında ise kullanıldığı zamana ve yere göre değişiklik göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sitemleri*, s. 1; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, 368-371.
[564] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 50.

olduğu söylenmektedir.[565] Ancak Ya'kūbî eserinde Bağdat'ın nüfusuna yönelik net bir rakam vermemiştir. Fakat anlatılanlar ve verilen sayısal veriler üzerinden Bağdat'ın yoğun bir nüfus oranına sahip olduğu tahmin edilmektedir.

Ya'kūbî, *Büldân*'da Bağdat şehri ile ilgili bilgi verirken mahalle ve sokak sakinlerinden, halkın iktâ arazilerinden, iktâ sahiplerinin mesleklerinden (Asker, Şurta[566] vb.), ve akrabalık durumlarından bahsetmektedir. Bazen sadece sokak isimlerine bazen de sadece iktâ arazilerine değinmektedir.[567]

Bağdat şehir merkezi için dikkate değer bir husus da tâcirlerin ve zanaat erbabının çalışma alanlarının ayrı olması, hatta aynı iş sahasında çalışan grupların müstakil alanlarının olmasıdır.[568] Bu durum meslek gruplarına mensup kişilerin rahat ve verimli çalışmasını sağlamıştır. Bu minvalde pek çok insan bu sebeplerden dolayı Bağdat'ta yaşamayı tercih ederek buraya göç etmiştir.

Ya'kūbî, Bağdat'ta Mansûr, Mehdî, Musa el-Hâdî, Harun er-Reşîd, Muhammed Emîn, Me'mûn ve Mu'tasım olmak üzere yedi halifenin yaşadığını bildirmiştir. Bununla birlikte bu halifelerden Bâbu'l-Enbâr'da[569] öldürülen Harun er-Reşîd dışında hepsinin Bağdat'ta vefat ettiğini ifade etmiştir.[570]

B. Sâmerrâ

Kitâbü'l-Büldân, Sâmerrâ ile ilgili sistematik ve kronolojik olarak detaylı bilgiler veren en önemli klasik İslâm kaynaklarından birisidir. Ya'kūbî, şehrin kuruluşundan başlayarak inşa edilen yapılar, caddeler, yaşayan halklar ve halifeler başta olmak üzere birçok konu hakkında bilgiler vermiştir. Söz konusu bilgiler incelendiğinde Bağdat bölümüne kıyasla şehirde uzun süre yaşamadığı ve devlet yönetimindeki

---

[565] Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, yay. haz. Akın Terzi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2007, s. 166-167. İbnü'l Cevzî eserinde Bağdat'ın nüfusunu bir milyon beş yüz bin olarak dile getirmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s. 24.

[566] P. Hitti, "Şurta" olarak isimlendirilen görevlinin Abbâsîler döneminde günümüzün polisi veya devlet başkanının koruması olduğunu belirtmiştir. Bkz. P. Hitti, *İslam Tarihi*, II, 495.

[567] Sokakların isimleri, bulundukları yere ilk gelen asker veya orayı inşa edenin adıyla yahut orada oturan halkların isimlerinden oluşmuştur. Bkz. Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 40.

[568] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 44.

[569] Belh'e ve Cürcân'a yakın bir beldedir. Burada sultanın bir makamı bulunmaktadır. Dağın üstünde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 257.

[570] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 51; Halifelerin nerede öldükleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 461. Halife Mehdî'nin av esnasında öldüğü yönünde bilgiler de vardır. Bkz. Andre Clot, *Harun Reşid*, s. 258.

kişilerle yakın ilişkisinin olmadığı tahmin edilmektedir. Nitekim şehir hayatına dair verdiği bilgilerin yoğunlukta olması ve halifelerin inşa ettirdikleri yapılarla ilgili sadece tasvirî ve istatistikî bilgiler vermesi de bu kanaati desteklemektedir.

Kitâbü'l-Büldân'ı Bağdat ve Sâmerrâ şehirleri hakkında verdiği bilgiler özelinde diğer kitaplarından ayıran önemli özelliklerinden birisi de kronolojik ve kişisel tespite dayalı bilgiler içermesidir. Öyle ki A. Northedge, Sâmerrâ şehri hakkında tarihi topografya çalışması yapmış ve *Büldân*'daki bilgileri modern arkeolojik sonuçlarla karşılaştırmıştır. Ya'kūbî'nin kişisel görüşleri dışındaki bilgilerin genelinin doğruya yakın olduğunu belirten A. Northedge, *Historical Topography of Samerra* adlı çalışmasında yanlış bilgi ve tespitlerin varlığını da dile getirmiştir. Ancak III/IX. yüzyılda kendi alanında ilk sayılan bir eser için bu husus son derece değerli olup, esere gösterilecek kıymeti arttırmaktadır diye düşünmekteyiz.

1. Kuruluşu ve Genel Bilgiler

Sâmerrâ,[571] Bağdat'tan sonra Haşimoğullarının ikinci hilafet merkezidir. Şehri kuran ve inşa eden kişi Abbâsî Halifesi Mu'tasım'dır.[572] Ya'kūbî, Sâmerrâ'nın Bağdat'ın yerini dolduramadığı görüşündedir.[573]

Me'mûn döneminde Mu'tasım'ın 3000 civarında Türk gulam topladığı söylenmektedir. Ayrıca hilafet kendisine geçtiğinde Türk gulam isteğini devam ettirmiş ve Bağdat'ta bulunan Türk gulamları satın aldığı bildirilmiştir.[574] Ya'kūbî, Mu'tasım'ın satın aldığı Türk gulamlarla ilgili isimler vermiştir. Bunlar: Nuaym b. Hâzim Ebî Harun b. Nuaym'ın gulamı Eşnâş, Sellâm b. Ebraş'ın gulamı Îtah, Âl Nuaym'ın gulamı Vasîf'dır. Öte yandan zikredilen bu isimlerin Arapça bilmedikleri, atları şehir içerisinde

[571] Sâmerrâ, Bağdat'ın yaklaşık 100 km kuzeyinde Dicle Nehri'nin solunda yer alan önemli bir yerleşim yeridir. Bkz. Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385.
[572] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 52; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 171.
[573] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 51-52.
[574] Türklerin savaşçı özellikleri yanı sıra Abbâsî devleti içerisinde önemli vazifeler alarak ön plâna çıkması, Halife Mansûr döneminde başlamıştır. Bu durum daha sonra diğer halifeler döneminde de devam etmiştir. Halife Mu'tasım'ın Türklere özel ilgi göstermesinde Annesinin Kûfe halkından Şebîb'în kızı Mâride adında bir Türk olması önemli olabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Kübra Topuz, "Abbasi Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî tarihinde Sâmerrâ Dönemi," *İSTEM*, Konya 2011, sy. 18, s. 85-86; Bahattin Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yay., 2003, sy. 19, s. 13; Zekeriya Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 73-74.

bilinçsizce kullandıklarında yerel halkla ciddi sorunlar yaşadıkları ve yerel halkın Türkleri dövdüğü, mallarını yağmaladığı ve öldürdüğü belirtilmektedir.[575]

Ya'kūbî, Ca'fer Huşşekî'nin kendisine şöyle bildirdiğini söyler: "Mu'tasım, Halife Me'mûn döneminde Semerkant'a, Nuh b. Esed'e Türk gulam almak için görevliler göndermekteydi. Ben de her yıl Türklerden bir grubu ona ulaştırırdım."[576]

Ya'kūbî'ye göre Mu'tasım, halkı tarafından Türklere yapılan bu muameleyi beğenmemiş ve Bağdat şehrinden ayrılmaya karar vererek yeni bir şehir arayışına girişmiştir.[577] Ancak bu noktada halifenin sadece Türklere yönelik yaklaşımlardan dolayı hilafet merkezini terk etmesi ve başka bir şehir arayışına girmesini düşünmek kanaatimizce eksik ve içerisi doldurulamayacak bir izah olarak görülmektedir. Çünkü böyle önemli bir karar için siyasî ve sosyal dinamiklerin oluşması gerekmektedir.[578] Zira halife, memnun olmadığı bu durumu başka yollarla çözebilecek güce ve yetkiye sahiptir. Bahsedilen konuyu sadece Bağdat'ta yaşayan yerel halk ve Türklerin ilişkisine bağlamak doğru olmayacaktır.

218/833 senesinde halife olan Mu'tasım, Tarsus bölgesinden Bağdat'a döndüğünde Sâmerrâ yakınındaki bir bölgeyi kendisine ayırarak ailesi ile buraya yerleşmiştir. 218-221/833-836 yılları arasında burada kalmıştır.[579]

Bağdat'tan ayrılmaya karar veren Mu'tasım şehir arayışına girmiştir. Me'mûn'un çok sık gidip kaldığı Dicle Nehri'nin doğu kıyısında yer alan Şemmâsiye'ye gitmiş, ancak burayı hem Bağdat'a yakın olması hem de arazinin kötü olması gerekçeleriyle tercih etmemiştir. Mu'tasım, veziri Fadl b. Mervân'ın[580] önerisi ile Baradân'a[581] giderek orada incelemeler yapmıştır. Bölgeye uzman ve mühendisler

---

[575] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55; Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 393; Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385; Refik Hamîd Tâhâ es-Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ ve'l-vâridîn aleyha*, s.17; Bahattin Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", s. 13; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ", s. 89.

[576] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55.

[577] Başta Türkler olmak üzere diğer etnik gruplardan askerlerin sayısının artması üzerine Bağdat halkının rahatsız olması ve halife Mu'tasım'ın yeni bir şehir arayışına girmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 14-28.

[578] Ayrıntılı bilgi bkz. Tâhir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye*, s. 61-66.

[579] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55; Sâmerrâî, *Târîhu* Sâmerrâ, s. 19. Farklı tarihler için bkz. Tâhir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye*, s. 55.

[580] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 394-395.

[581] Dicle Nehri'nin doğusunda ve Bağdat'ın kuzeyinde yer alan bir şehir. Bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 99.

getirtmiş ama yeri beğenmemiştir. Arayışlarını sürdüren Mu'tasım, Dicle'nin doğusunda bulunan Bâhamşa bölgesini hedef almış fakat orayı da nehir ve su azlığı gerekçeleriyle kabul etmemiştir. Akabinde Kâtul[582] ismindeki mevkiye yönelerek Dicle ve Kâtul Nehirleri üzerinde bazı tasarımlarda bulunarak inşaat faaliyetlerini başlatmıştır.[583] Binalar ve çarşılar yapılmış, iktâ arazileri sahiplerine verilmiştir. Ancak inşaat faaliyetleri esnasında arazinin kumlu ve çakıllı olduğunun anlaşılması üzerine şehir inşası durdurulmuştur.[584]

Bir gün avlanmak üzere yolculuk yapan Mu'tasım, Sâmerrâ bölgesine[585] gitmiştir. Hristiyan manastırından başka bir yapı ve fazla insan bulunmayan mevkideki Ruhbanlar ile konuşarak onlardan bölge hakkında bilgi almıştır.[586] Bazı Ruhbanlar bölge hakkında şöyle demiştir:

> *"Kutsal kitaplarımızdan buranın adını Surra men Reâ olarak biliyoruz. Burası eskiden Sam b. Nuh'un şehriydi. Bilgimize göre burası yıllar sonra bir kral tarafından inşa edilecek; o kral güç sahibi ve başarılıdır ve arkadaşları ona yardımcı olacaktır. Onların yüzleri çöldeki kuşlara benzer. Buraya çocuklarıyla birlikte yerleşecekler."*[587]

Bu ifadelerin üzerine Mu'tasım şöyle dedi: "Vallahi burayı inşa edip yerleşeceğim, sonra çocuklarım da yerleşecek."[588]

Mu'tasım, Sâmerrâ bölgesinde ruhbanlar ile yaptığı görüşmeler neticesinde buraya adamlarından Muhammed b. Abdülmelik b. ez-Zeyyat'ı, İbn Ebî Duâd'ı, Ömer b. Ferec'i ve Ahmed b. Halid'i görevlendirdi. Bu isimlere burayı kilise sahiplerinden dört bin dinar ödeyerek satın almalarını istedi. Daha sonra şehir inşası için uzmanlar getirtti ve incelemeler yaparak bölgenin en iyi yerinde inşa faaliyetlerine başlamalarını

---

[582] Halife Mu'tasım'ın şehir araşındayken ziyaret ederek bazı inşa faaliyetlerinde bulunduğu yer. Bkz. Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, s. 337.

[583] Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 339; İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâku'n-nefîse*, s. 256-257; Tâhir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye*, s. 55-56; J. M. Rogers, "Samarra", *The Islamic City*, Ed. A.H. Hourani-S. M. Stern, University of Pennsylvania Press, Oxford 1970, s. 129-130; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 121-122.

[584] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 56.

[585] Yâkūt el-Hamevî, Ebu sâid'den rivayetle Sâmerrâ'nın Dicle ile Bağdat arasında 30 fersahlık bir uzaklıkta olduğunu belirtmiştir. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 173.

[586] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57; Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, IV, 54; A. Northedge, *The Historical Topography of Samarra*, Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007, s. 98.

[587] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.

[588] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.

emretti. İnşa faaliyetlerine, adamlarına köşkler yaptırarak başladı.[589] Akabinde askerlerin, halkın ve diğer görevlilerin kalacağı yerler belirlendi.[590] Devletin ileri gelenleri, askerler ve halktan üst düzey kişiler, Halife Mu'tasım ile birlikte 223/837-838'de Sâmerrâ'ya göçmüşlerdir.[591]

Sâmerrâ şehir merkezinde Cuma mescidinin yeri tespit edildikten sonra Bağdat'ta olduğu gibi etrafına çarşı ve dükkânlar yerleştirilmiştir. Bağdat'tan, Sevâd'ın semtlerinden Basra ve yerleşim merkezlerinden, Şam bölgeleri başta olmak üzere farklı şehirlerden demir, kereste gibi malzemeler yanında usta ve işçiler getirtilmiştir.[592] Ya'kūbî'nin aktardığı bilgiler doğrultusunda şehir merkezinin tasarımında Bağdat'ın örnek alındığı fark edilmektedir. Fakat şehir, dairevî şekilde inşa edilmemiştir.

Bütün Türklerin ve Ferganalıların iktâları daha önce yerel halkla Bağdat'ta yaşanılan sıkıntılar sebebiyle merkezden uzakta yer almıştır. Ayrıca bu araziler, büyük caddeler ve geniş mahallelerle bölünmüştür.[593] Bu iki grup ile kendi bölgelerinde ilişki içinde olan ne bir tâcir ne de başka bir zümre bulunmaktaydı. Adeta şehir dışarısında özerk bir yapıya sahip bir görünüm içerisindeydiler.

Ya'kūbî, Halife Harun er-Reşîd ve oğulları ile yaşadığı bir olay hakkında eserinde bilgiler vermiştir. Şöyle ki: Harun er-Reşîd Ya'kūbî'ye bir gün oğluyla ava çıkmasını emreder. Ya'kūbî de bu emir doğrultusunda Muhammed, Me'mûn ve Harun er-Reşîd'in büyük oğlu ile beraber ava çıkar. Av esnasında bir baykuş avlayan Ya'kūbî, hizmetçinin avları sayarken kendisinin avladığı baykuşu telaffuz etmediğini, bunun sebebini ise baykuşun uğursuzluk anlamına gelmesi olarak belirtir.[594] Ancak Halife Harun er-Reşîd, Ya'kūbî'nin baykuş avlamasını memnuniyetle karşılayıp şöyle yorumlamıştır:

> *"Şüphesiz oğlum hilafeti ele geçirecek, arkadaşları ve emrindeki ordusu ile birlikte bu baykuşun yüzüne benzeyen bir topluluğa karşı*

[589] A. Northedge, Modern arkeolojik araştırmalar sonucunda Sâmerrâ'nın Katul ve Dicle Nehirleri ortasında inşa edildiğini bildirmiştir. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 30.
[590] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57-58; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 88.
[591] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 51.
[592] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 58; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 88.
[593] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59.
[594] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.

başarılı olacaktır. Harap olmuş bir şehri yeniden inşa edecekler ve bunlar oraya yerleşecek daha sonra oğulları da oraya yerleşecek."[595]

Ya'kūbî'nin aktarmış olduğu bu hatıra pek çok açıdan önemlidir. Öncelikle halife ve oğulları ile yakınlığına dikkat edilmelidir. Devlet erkânı ile ava çıkabilecek ölçüde bir yakınlık ilişkisinin olması onun devlet ile ilgili konuları bizzat takip edip, siyasî mevzulara kolayca ulaşabileceğinin açık bir göstergesidir. Ayrıca bu olay, Ya'kūbî'nin eserinde aktardığı bilgilere objektif olarak yaklaşmakta sıkıntı yaşayabileceğini göstermektedir. Siyasî otorite ile kurduğu yakın münasebet ve aldığı görevler, devlet yöneticilerine eleştiri getirmesini zorlaştırabilir. Bu bakımdan eserinin Bağdat ve Sâmerrâ bölümlerindeki kişisel beyanları objektiflik açısından irdelenmelidir. Kritik olan bir diğer nokta ise Ya'kūbî'nin Bağdat ve Sâmerrâ hakkında kuruluşundan başlayarak verdiği tüm bilgilerin altında devlet yöneticileri ile olan yakın münasebeti etkilidir. Bu hususlar, bize göre *Kitâbü'l-Büldân*'ın daha dikkatli okunmasını gerektiren unsurlardır.

Sâmerrâ adının menşei ve anlamı ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden yaygın olan üç tanesini ele alacağız. Birincisi şehrin adının "Surre men reâ" (سر من رأى), "Sururu men reâ" (سرور من رأى) veya "Sae men reâ" (ساء من رأى) olduğunu belirten rivayetlerdir. Mu'tasım daha önce bahsedildiği üzere gezi esnasında bir rahip ile konuşurken buraya ne denildiğini sormuş o da "Surra men reâ" (سر من رأى) olarak bilindiğini söylemiştir. Ayrıca Halife Mu'tasım'ın şehri çok görkemli inşa etmesi neticesinde görenlerin hayran kalarak "Surre men reâ" (سر من رأى) "gören beğendi" anlamına gelen ismi kullanmaları ve daha sonra bu ismin benimsenerek halk arasında yayıldığı rivayetidir.[596] "Sae men reâ" nın (ساء من رأى) ise şehrin halk tarafından terk edilerek eski ihtişamını kaybetmesi üzerine "gören üzüldü" anlamında kullanıldığı söylenmiştir. Bu ifade ise zaman içerisinde "Sâmerrâ" (سامراء) ya dönüşmüştür.[597] Ya'kūbî, İbn Hurdâzbih, İbn Kuteybe ve Belâzûrî eserlerinde Sâmerrâ'yı "Surre men

[595] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.
[596] Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 126; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 173; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 87; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ", s. 88; Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 11.
[597] H. Vıollet, "Sâmerrâ", *İA*, X, 144; A. Northedge, "Sâmarrâ", *EI*[2], VIII, 1039.

reâ" şeklinde kullanmışlardır.[598] Mustafa Demirci, İslâm tarihçilerinin belirli bir kısmı tarafından Sâmerrâ'da daha önce bir yerleşimin olmadığını kabul etmeyenler için 1910-1913 yıllarında yapılan kazılar neticesinde şehrin bulunduğu yerde kuruluşunun daha öncesine gittiğini gösteren bir yerleşim merkezinin bulunduğunu dile getirmiştir.[599]

İkincisi, şehrin adının Sam b. Nuh'tan geldiğini belirten rivayettir. Bahsedildiği üzere Mu'tasım'ın Sâmerrâ arazisini gezerken bir rahip ile diyaloğunu dile getirmiştik. Mu'tasım'ın buranın adı ne sorusuna rahip "Burası Sam b. Nuh'un şehriydi" şeklinde cevap vermişti.[600] Bu rivayeti kabul edenlere göre şehri Sam b. Nuh yaptırmıştır. Ayrıca Sam b. Nuh burada seyahat halindeyken bu yol Sam ruh yani "Sam yolu" olarak isimlendirilmiş ve bu şekilde kalmıştır.[601]

Üçüncüsü ise Sâmerrâ'nın eski bir Sâsânî şehri olduğu ve isminin buradan geldiği ile ilgili rivayettir. Rivayete göre Sâmerrâ şehrinin bulunduğu yer eski bir vergi bölgesidir. Kelime anlamı olarak ise "Sa" vergi, "Mürura" da sayı manalarına gelmektedir. Bu rivayeti destekleyenler kelimenin daha sonraki yıllarda Sa-i Amora, Samura ve Sâmerrâ şeklini aldığını belirtmişlerdir.[602] Taberî, Mukaddesî, İstahrî ve İbn Havkal eserlerinde "Sâmerrâ" kullanımını tercih etmişlerdir.[603]

2. Fiziki Yapı

Ya'kūbî, Sâmerrâ'nın yer aldığı arazinin, geçmişte Tayrhan bölgesinde hiçbir yapının bulunmadığı bir çöl olduğunu aktarmıştır.[604] Bölgenin eskiden "Dâru'l-Amme"

---

[598] İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* s. 79; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî*, II, 474; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 338; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 17; Yâkūt el-Hamevî, "Sâmerrâ" şeklinde kullanmış fakat "Surre men reâ" olarak kullanan şairlerden örnekler vermiştir. Bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 173. Ayrıca "Surre men reâ" kullanımının dönemin sikkelerinin üzerinde yer aldığına dair bilgilerin olduğu da söylenmektedir. Bkz. Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 11.

[599] Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, 70.

[600] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57

[601] Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 54; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 174; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 21.

[602] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 173-174; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 21; H. Vıollet, "Sâmerrâ", *İA,* X, 144; Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ", s. 87; Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 10.

[603] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 17; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s. 85-86; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 116; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, s. 201.

[604] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 54.

olarak bilindiği ve içerisinde bir Hristiyan manastırının olduğu bildirilmektedir. Daha sonra bahsedilen manastır, Beytülmâl'ın olmuştur.[605]

Halife Mu'tasım, Sâmerrâ'nın kuruluşundan önce gezip gördüğü araziyi manastırdaki din görevlilerinden almak için adamlarına emir verdikten sonra onlara bölgenin en güzel yerlerini seçmelerini emretmiştir.[606] Daha sonra adamları için yapılar inşa ettirmiştir. Örneğin Hakan Urtuc b. Ebi'l-Feth b. Hakan'a "el-Cevsâku'l-Hâkanî" binasını,[607] Ebi'l-Vezir'e "Vezirî" binasını ve Amr b. Ferec'e "Gumarî" köşkünü inşa ettirmiştir. Askerler ve halk için diğer mekânlar daha sonra belirlenerek inşasına başlanmıştır.[608]

Cuma mescidi Bağdat'ta olduğu gibi şehrin tam ortasına inşa edilmiştir.[609] Mescidin etrafına ise çarşılarla bağlantılı olarak dükkânlar yapılmıştır. Dükkânlara giden yollar geniş tutulmuş ve ticaret ile uğraşanlar ferdî olarak faaliyetlerini sürdürebilmiştir.[610]

Sosyal hayatta yaşanılan bazı sıkıntılar, iktâ arazileri ile birlikte şehir tasarımını da doğrudan etkilemiştir.[611] Örnek olarak Türklere "Kerh" bölgesi ve diğer etnik kökenlere mensup gruplara da Kerh'in üst kısımlarında yer alan "Duver" olarak isimlendirilen bir alan verilmiştir. Bu iki bölgenin özelliği, birbirlerine uzak olmalarıdır. Ya'kūbî, Kerh ve Duver bölgelerinde bulunan manav ve kasap dükkânlarının bir benzerinin olmadığını ayrıca daha zenginlerinin de bulunmadığını ifade etmiştir. Türklere ve diğer gruplara verilen iktâ arazileri neticesinde, yerleştikleri bölgelere küçük çarşılar, hamamlar ve mescitler yapılmıştır.[612]

---

[605] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 97.
[606] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.
[607] Halife Mu'tasım'ın bu yapıyı kendisi için inşa ettirdiğine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 41.
[608] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 58; A. Northedge, şehrin kuruluş plânında öncelikle halifenin sarayının olduğunu belirtmiştir. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 121. Zikredilen binalar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 41-42.
[609] Mescit için beş yüz bin dinar harcandığı belirtilmektedir. Bkz. Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 385.
[610] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 58; J. M. Rogers, "Samarra", *The Islamic City*, s. 145; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 126.
[611] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 58-59.
[612] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.

Ya‘kūbî, caddelerin inşasına orduda görevli askerler ile Horasanlı komutanların iktâlarının bulunduğu mevki doğrultusunda başlandığını bildirir.[613] Beş büyük cadde hakkında bilgiler verir. Bu caddeler ise şunlardır: Serîce, Ebî Ahmed, Şâriu'l-Hayr,[614] Berğâmuş Türkî ve Salih Abbâsî.[615]

Serîce caddesi, "Mâtira"[616] bölgesinden "İshak b. İbrahim vadisi" olarak isimlendirilen vadiye uzanan oldukça büyük bir caddedir. Serîce'deki sokakların çoğunluğunda insanların evleri bulunmaktadır.[617] İktâ arazileri, bu cadde ile bitişmektedir. Örneğin Horasanlı askerlerden Hizam b. Galib'in iktâ arazileri buradadır. Hizam'ın iktâlarının yakınında kendisi ve kardeşi Yakub'a işletmesi verilen halifeye ait hayvanlar için ahırlar bulunmaktadır. Öte yandan büyük Dîvânü'l-harâc[618] da bu caddededir. Ayrıca caddede köle pazarı vardır. Köleler kendilerine verilmiş dükkânlarda ticaret yapabilmektedirler. Cadde içerisinde büyük bir hapishane ve şehir güvenliği için meclis de bulunmaktadır.[619] Serice caddesinde insanların evleri caddenin sağında ve solunda yer alacak şekilde tasarlanmıştır. Cuma mescidi, Dâru'l-hilafe ve Bâbu'l Âmme binaları da buradadır.[620]

İkinci büyük cadde Ebî Ahmed caddesidir. Ebî Ahmed, Ebu Ahmed b. Reşîd'dir.[621] Bu caddedeki ilk yapı, Doktor Buhtîşû'nun Halife Mütevekkil döneminde inşa ettirdiği evdir. Araplar ile birlikte Kum, İsfahan, Belh, Kazvin, Azerbaycan ve Horasanlıların iktâları buradadır. "İbrahim b. Riyâh Vadisi" olarak bilinen vadi bu caddede yer almaktadır. Ayrıca Ebî Ahmed caddesinde halifeye ait köşkler bulunmaktadır.[622]

Berğâmuş Türkî Caddesi, Türklerin ve Ferganalıların iktâları ile sokaklarının bulunduğu caddedir. Türklerin evleri güneyde, Ferganalıların evleri ise kuzey kısımda

---

[613] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 60.
[614] Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 119.
[615] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 60-62; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 119.
[616] Sâmerrâ şehrinin en doğusunda bulunan bir bölge.
[617] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 60.
[618] Toprak vergileriyle ilgilenen idarî kurumdur. Devlet gelirlerinin araştırılması ve hesapların kontrol edilmesi gibi görevleri de bulunmaktadır. Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, IX, 379.
[619] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 61; A. Northedge, "Sâmarrâ", *EI*^{2}, VIII, 1040.
[620] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 61; A. Northedge, "Sâmarrâ", *EI*^{2}, VIII, 1040. Serîce Caddesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 107-116.
[621] A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 100.
[622] Ya‘kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 62; Aslan Terzioğlu, "Bîmarîstan", *DİA*, VI, 164. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 116-119.

yer almaktadır. Sokaklardaki evler karşılıklı şekilde tasarlanmış olmasına rağmen insanların birbirleri ile olan münasebeti sınırlı düzeyde kalmıştır.[623]

Mu'tasım, Sâmerrâ'nın inşasını tamamladıktan sonra Dicle Nehri'nin doğu yönünde yeni binalar inşa ettirmiştir.[624] Ya'kūbî, evlerin olduğu kısmı batı tarafı olarak belirtmiştir. Evlerin inşasından sonra bahçeler yapılmış, Şam, Cezîre, Rey ve Horasan bölgelerinden fidanlar ve çiçekler getirilmiştir. Su kuyuları kazılarak bu kısım bayındır bir hale dönüştürülmüştür. Akabinde civardaki her bir komutana evler yapılarak şehrin batı kısmı hareketli hale getirilmiştir.[625]

Mu'tasım'ın vefatından sonra yerine geçen Vâsık, Dicle Nehri kenarında "Hârunî" adında bir köşk inşa ettirmiştir. Hilafeti boyunca çarşıların genişlemesi ve limanların ticarette daha aktif olması için çalışmalar yürütmüştür.[626]

Cafer Mütevekkil b. Mu'tasım halife olduğunda Vâsık tarafından yapılan "Hârunî" köşkünde kalmayı tercih etmiştir.[627] Özellikle Esker, Cedîd ve Hayr caddelerinde yoğun olarak evler inşa ettirmiştir. Hayr caddesinde geniş alan üzerine bir Cuma mescidi yaptırdığı da bilinmektedir.[628] Mescidin içerisine Ya'kūbî'nin ifadesiyle "Suyu kesilmeyen bir çeşme" yaptırmıştır. İnsanların ticaretlerini rahat yapabilmesi ve Cuma mescidine gelip gidişlerde sıkıntı yaşanmaması için üç alternatif yol yapılmıştır.

---

[623] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 63. Türklerin diğer etnik kökenlere mensup insanlarla bir arada bulunmaması, Abbâsî devletinin siyasî politikasıdır. Berğamuş Türkî Caddesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 100.

[624] A. Northedge, Sâmerrâ üzerinde yapılan arkeolojik kazılar ile Ya'kūbî'nin Halife Mu'tasım'ın inşa faaliyetleri ile ilgili verdiği bazı bilgilerin tam olarak uyuşmadığını belirtmiştir. Büldân'da bahsedilen pazarların ve arazilerin kuzey bölgesi yerine güneyde çıkması bu duruma örnek olarak gösterilmiştir. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 99.

[625] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 38; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.

[626] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 65; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 483; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 89; Tahir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-'Abbâsiyye*, s. 117; Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", DİA, XXXVI, 70; A. Northedge, "Sâmarrâ", *EI*[2], VIII, 1039.

[627] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 65; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 338; Tahir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-'Abbâsiyye*, s. 119.

[628] Mescidin maliyeti 15 milyon dirhem olarak bildirilmiştir. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 122. Mescit ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 32-33.

Yollar yüz sevde zirâsı (100x54,04cm) boyutundadır.[629] Ayrıca cadde içerisinde yabani hayvanların bulunduğu duvarla çevrilmiş bir arazinin olduğu da belirtilmiştir.[630]

Mütevekkil, kendisi ile anılacak bir şehir inşa etmek üzerine "Me'huze" bölgesini seçmişti. Şehir inşası için hazırlıklar yapıldı. Kazılar kazıldı. Su kuyuları açıldı. Mühendisler ve diğer görevliler çalışmalarını yürüttü.[631] Özel kapılar ve iktâ arazileri belirlendi. Aile efradına, askerlere ve halka arazileri dağıtıldı. Tüm bu işlemler için ciddi miktârda harcama yapıldı.[632] Bölgede yapılan caddelerin uzunluğu iki yüz zirâdır. Ya'kūbî, bu bölgeyi görenlerin orada bina yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını haber vermiştir. Öyle ki bölgeye daha sonra bina yapılmasına izin verilmiş, bölge "Ca'feriye" olarak anılmıştır.[633] Ca'feriye, genişleme sonucu Mütevekkil'in oğlu Mutez'in ikamet ettiği Belkuvâra'ya[634] kadar genişlemiştir.[635]

Mütevekkil 246/862 yılı muharrem ayının ilk günü Ca'feriye bölgesindeki köşküne yerleşmiş[636] ve halka hediyeler dağıtmıştır. Akabinde burada bir saray ve Cuma mescidi inşa ederek devletin önemli idare merkezleri Dîvânü'l-harâc, Dîvânu'd-dıyâ, Dîvânu'z-zımâm, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-mevâlî, Dîvânü'l-berîd ve diğer divanlar buraya taşınmıştır.[637] Bu bilgilere ilave olarak Mütevekkil'in Sâmerrâ'da yirmiden fazla köşk ve saray yaptırdığı bildirilmektedir.[638]

---

[629] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 66-67; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 125.
[630] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 66. A. Northedge ise burada bulunan hayvanların Irak bölgesine ait yerli hayvanlar olduklarını öte yandan Hayr caddesinin önemli bir avlanma merkezi olduğunu dile getirmiştir. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 151.
[631] Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 492. Ca'feriye şehri Ya'kūbî'ye göre h. 246 yılının muharrem ayında kurulmuştur. A. Northedge göre ise 245/589 yılında kurulmuştur. Bkz. Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 492; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 213.
[632] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 67; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 338; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 122.
[633] Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 492; Tâhir Muzaffer Umeyd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye*, s. 123.
[634] Sâmerrâ'nın güney kısmında bulunan bir bölge.
[635] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 67-68; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 492; Mustafa Şakir, *el-Müdün fi'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Osmânî*, Dâru Talas, Dımaşk 1988, s. 249; Tâhir Muzaffer Amîd, *Tahtitü'l-müdüni'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Bağdad, Câmiatu Bağdad, 1986, s. 220; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 122, 213.
[636] Sâmerrâî, Ya'kūbî'den farklı olarak Mütevekkil'in 245/860 yılında şehre yerleştiğini belirtmiştir. Bkz. Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 44.
[637] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68; Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî,* II, 492; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 317; A. Northedge, divanlardan sadece Dîvânü'l-harâc'ın taşınmasının tespit edilebileceğini bildirmiştir. Sebep olarak da halkın ziyaretine açık anıtsal bir yapı olmasını ifade etmiştir. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 223.
[638] İbrahim Eyyûb, *et-Târîhü'l-Abbâsî : es-siyasî ve'l-hadârî*, Şeriketü'l-Alemiyye li'l-Kitâb, Beyrut 1989, s. 256; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 42; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 195-210. A.

Mütevekkil kendi inşa ettirdiği şehre taşındıktan sonra şöyle demiştir: ”Şimdi biliyorum ki ben hükümdarım. Çünkü kendime içerisinde oturacağım bir şehir inşa ettim.”[639] Mütevekkil'in bu ifadeleri çalışmamızda daha önce bahsedilen Abbâsî halifelerinin kendilerine özel bir şehir kurma isteğinin altında yatan sebepleri ve hissiyatı gösterebilir.

Mütevekkil, Ca'feriye'de dokuz ay üç gün kalmış, 247/861-862 senesinin şevval ayına üç gün kala burada öldürülmüştür.[640] Ya'kūbî'nin bildirdiği tarihsel veriler, *Büldân*'ın daha önce bahsettiğimiz, çok yönlü özelliğini göstermektedir. Bir halifenin hilafete geçtiği tarih, ne kadar süre halife olduğu, ne zaman ve nerede vefat ettiğinin bildirilmesi, İslâm tarihi alanına katkı açısından son derece önemlidir. Tabi ki burada Ya'kūbî'nin aynı zamanda bir tarihçi olduğu unutulmamalıdır. Zira muhtemelen tarihçiliği, aktardığı bilgilerdeki tarihî malumata biraz daha özen göstermesini sağlamıştır.

Ya'kūbî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda, Sâmerrâ şehrinin temeli Halife Mu'tasım döneminde atılmış, şehrin gelişimi ise Vâsık ve özellikle Mütevekkil döneminde gerçekleşmiştir.[641] Şehir, kuruluşundan sonra düzensiz bir yapıya sahip olmuştur. Bu durumun en önemli sebepleri ise bir şehir inşa plânının olmaması ve başa geçen halifelerin ferdî uygulamalarıdır.

3. Ticaret Merkezi olarak Sâmerrâ

Abbâsî devletinin ikinci başkenti olan Sâmerrâ, İslâm şehir tarihçiliğinde önemli bir yere sahiptir. Hilafet merkezi olması ve ticarî hayatta hareketli bir süreç geçirmesi şehrin öne çıkmasının başlıca sebepleridir.

Northedge, Halife Mütevekkil döneminde (247-256/861-870) anlatılan inşa faaliyetlerinin bazı sıkıntılar olsa da modern kazılarla büyük oranda uyuştuğunu dile getirmiştir. Bu husus Ya'kūbî'nin Mütevekkil döneminde veya yakın bir tarihte şehirde olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 100.

[639] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68. Mütevekkil'in şehri inşa etmesinin sebebi olarak, Türkleri ve etkin olan diğer grupları yönetmek olduğuna yönelik yorumlar vardır. Bkz. A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 213.

[640] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, s. 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 85; Mustafa Şakir, *el-Müdün fi'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Osmânî*, s. 249.

[641] A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 99; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 39.

Sâmerrâ şehrinin kalkınması için Halife Mu'tasım çok fazla uğraş vermiştir. İnşaat, tarım, sulama ve hurma yetiştiriciliği gibi alanlarda uzmanlar getirerek onların şehirde rahat bir yaşam sürmesini sağlamıştır. Öte yandan, farklı ülkelerde meşhur olan bir takım malzemeyi şehre getirmiştir. Mısır'dan papirüs, Basra'dan cam, porselen ve kilim, Kûfe'den boya işinde mahir insanları Sâmerrâ'ya getirerek onlara şehir içerisinde ayrı yerleşim mekânları tesis etmiştir.[642]

Sâmerrâ şehrine dışarıdan gelerek münferit alanlarda hizmet veren seçkin kişilere, yerel halktan ayrı olarak bahçeli ve havuzlu köşkler yapılmıştır. Bu durum şehre olan ilgiyi arttırmış ve arazilerin kıymetini yükseltmiştir.[643] Mu'tasım'ın şehre dışarıdan gelenlere bunları yapmasındaki hedefi, şehrin rağbet edilen bir merkez olmasını sağlamak olabilir. Şehre dışarıdan getirdiği insanların rahat bir yaşantı içerisinde olması ise hedefinin en kısa zamanda gerçekleşmesini sağlamaya yönelik bir yaklaşımdır.

Sâmerrâ'nın Dicle Nehri'ne yakın bir konumda bulunması nehir ve deniz ticaretini çok önemli bir hale getirmiştir. Musul, Mirâ, Ba'rabâyâ ve diğer yerlerden gemilerle gelenlerin Sâmerrâ'ya yakın mevkilere yerleşmeleri ve ticaret yapmaları şehirdeki ürünlerin fiyatlarını arttırmıştır.[644]

Dicle Nehri'nin kenarında bulunan caddelerden birisi "Halic" dir. Bu caddenin özelliği limanların ve gemilerin burada bulunmasıdır. Halic'ten Bağdat, Vâsıt, Sevâd, Basra, Kesker, Übülle, Ahvaz ve buralara yakın olan yerlerden, Musul ve Diyâr'ı Rebi'â[645] ile buralara yakın olan mekânlar arasında ticaret yapılmaktadır.[646] Bu bölge "Ezlâh" olarak da bilinmektedir.[647]

Ya'kūbî'ye göre Sâmerrâ'nın Dicle'ye yakın olması su ihtiyacını gidermiş ve bereketi arttırmıştır. Bereketin artması şehirdeki ürünlerin çoğalmasını sağlamıştır. Öyle

---

642 Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân,* s. 64-65; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 88; Creswell, *A short account of early Muslim arhitecture,* s. 260.
643 Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân,* s. 65; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri*, s.123-124.
644 Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64.
645 Diyar, ev, mesken anlamına gelen Dâr kelimesinin çoğuludur. Rebî'â ise orada ikamet eden Arap aşiretlerinden birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 124.
646 Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 63.
647 Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64.

ki Ya'kūbî çarşılardan elde edilen gelirlerin senelik on milyon dirheme ulaştığını belirtmiştir.[648]

Başta Halife Mu'tasım olmak üzere Sâmerrâ'da tarıma çok fazla önem verilmiştir. Ya'kūbî'nin "binlerce yıl ekilmemiş topraklar" olarak tanımladığı alanlarda hurmalar, sebze, meyve ve çeşitli bitkiler yetişmiştir.[649] Toprağa verilen önem neticesinde tarım arazileri, İshakî Nehri başta olmak üzere geniş sınırlara ulaşmıştır. Ya'kūbî'nin bildirdiği rakamlara göre tarımdan elde edilen gelir senelik dört yüz bin dinardır.[650]

Halife Mütevekkil, kendisi ile anılacak, herkes tarafından bilinecek bir şehir inşa etmek istemişti. Bu isteği üzerine adamlarına hazırlıklar için talimatlar verdi. Ya'kūbî, Mütevekkil'in "Me'hûze" ismindeki bölgede kurmak istediği şehir için sadece su arazilerinin kazılması adına kendisinin bir milyon beş yüz bin dinar[651] ayırdığını bildirmiştir. Ayrıca şehrin inşası için gerekli diğer harcamaları da yaptığını ifade etmiştir.[652]

Halifeler Vâsık, Mu'tasım, Mütevekkil, Mustain, Mu'tez ve Mühtedî dönemlerinde şehir, fizikî yapı, ticaret ve sosyal hayat anlamında gelişimini sürdürmüştür.[653] Sâmerrâ, Bağdat'ın ardından İslâm şehir tarihçiliğinde önemli bir yer edinmiş, hilafet ve ticaret merkezi olmuştur.[654]

Sâmerrâ, kuruluşundan sonra yapılan büyük çarşılar, muntazam idare binaları ve herkesin dikkatini çeken görkemli camiler, köşkler, minareler ve duvar süslemeleri ile Abbâsî devletinin büyüklüğünü gösteren bir başkent olmuştur.[655] 223/836-279/892 seneleri arasında 56 yıl Abbâsî devletinin başkenti ve hilafet merkezi olan Sâmerrâ,

---

[648] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64.
[649] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64.
[650] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64.
[651] Abbâsî devleti döneminde 1 dinar, 4.55 gr. altındır. Bkz. Andre Clot, *Harun, Harun Reşid*, s. 267.
[652] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 67; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellâh,", *DİA*, XXXII, 213.
[653] Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ", s. 84.
[654] Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.
[655] Bkz. Creswell, *A short account of early Muslim arhitecture,* s. 259-266; Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, s. 145-149.

Halife Mu'temid'in 279/892'de Bağdat'a geri dönüşüyle birlikte önemini yitirmiş ve harap olmuştur. Sonraki yıllarda da eski ihtişamını tekrar yakalayamamıştır.[656]

4. Toplumsal Hayat ve Demografik Yapı

Sâmerrâ'da sekiz Abbâsî halifesi yaşamıştır. Bunlar şehrin kurucusu Mu'tasım, Vâsık, Mütevekkil, Muntasır, Mustaîn, Mu'tez, Mühtedî ve Mu'temid'dir.[657]

Sâmerrâ şehrinin kurulmasında etkin rol oynadıkları iddia edilen Türklerin şehirdeki yerleşim alanlarının ayrı olduğu belirtilmektedir. Hatta Türklerin iktâları diğer halkla tamamen ayrı tutulmuştur. Türkler sadece Ferganalılarla komşu halindedir. Müvelledler[658] ile münasebetleri neredeyse yoktur. Ya'kūbî, Türk kumandanlarından Eşnâs ve Hakan Urtuc ile adamlarına sahip çıkarak yerel halk ile samimi olmalarını engellemelerinin emredildiğini bildirmiştir. Zira Vasîf ismindeki Türk bir komutana "Hayr" denilen bir bölgede "Hîru'l-Hayr" adında bir duvar inşa ettirilmiştir.[659] Bu durum, Türkler ile ilgili daha önce bahsedilen problemin boyutlarını göstermektedir.[660]

Ya'kūbî, Mu'tasım'ın Sâmerrâ'da yaşayan Türklerin başkalarıyla evlenmelerini engellenmek için Türk cariyeler satın alıp onları Türklerle evlendirdiğini nakletmiştir. Üstelik doğan çocuklarının büyüyünceye kadar müvelledler ile evlenmeleri ve akrabalık ilişkisi kurmaları yasaklanmıştır.[661] Türklerin cariyeleri için ayrı bir ödenek ayrılıp isimlerinin divân defterlerine kayıt edildiği bildirilmiştir. Türklerin meşhur komutanı Eşnâs et-Türkî'ye[662] halife tarafından şehrin batısında, kendisine ve ailesine özel iktâ

---

[656] Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, s. 126-127; Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 19; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 87; Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, çev. Hasan Menteş, Ahmet Fidan, Ankara, Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991, I, 155.

[657] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 52-54. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sâmerrâî, *Târîhu Sâmerrâ*, s. 32.

[658] İslâm tarihinin ilk döneminde Doğu'da, dışarıdan dâhil edilenler ya da Araplar arasında doğan ve eğitim gören yabancı menşeli Müslümanlar köleler için kullanılan terim. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, 228-229.

[659] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 134; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.

[660] Irak coğrafya ekolü müellifleri, eserlerinde genel olarak Türklerden bahsetmişler fakat sadece Ya'kūbî, Bağdat ve Sâmerrâ'da yaşayan Türkler hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerindeki Türklerle ilgili Bilgiler ve Veriliş Tarzları," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yayınları*, 2005, sy.8, s. 43-44.

[661] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.

[662] Abbâsîler döneminde yaşamış Türk komutan. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, XI, 472.

arazileri verilmiştir.[663] Eşnâs et-Türkî ve diğer bazı Türk komutanlara bu imtiyazların verilmesinde diğer halklarla ilişki kurmamaları yönünde emirler yer almaktadır.

Ya'kūbî, sokaklar ve iktâ arazileri ile ilgili bilgiler verirken şehirde Horasanlı komutanlardan, Araplar ile Kum, İsfahan, Kazvin, Cebel ve Azerbaycan bölgelerinden farklı etnik kökenlere mensup kişilerin de olduğunu dile getirmiştir. Dicle Nehri yakınlarındaki "Halic" bölgesindeki ticaret sebebiyle Mağriblilerin Sâmerrâ'ya yerleştiği de bilinmektedir.[664]

Esker caddesinin alt kısmında bulunan "Hayru'l-Cedîd" ismindeki caddede Fergana, Usrûşeniyye, İştâhanciyye ve Horasan'dan insanların karışık olarak ikamet ettiği ifade edilmiştir.[665]

Ya'kūbî'ye göre Sâmerrâ'da yaşayan sekiz halifeden beş tanesi öldürülmüştür. Bunlar, Mu'tasım, Vâsık, Muntasır, Mutez ve Mühtedî'dir. Mütevekkil ve Mustaîn ise Sâmerrâ yakınlarında öldürülmüştür.[666]

Creswell,[667] Mütevekkil'in Mu'tasım tarafından yaptırılmış olan merkez caminin halka yetmediğini ve bunun yanında yirmi bine yakın saray yaptırdığını belirterek nüfusun bir milyona yaklaştığını ifade etmiştir.[668] Fakat Ya'kūbî, Sâmerrâ bölümünde Bağdat'tan farklı olarak mescit, hamam ve sokak ile ilgili sayısal veriler zikretmemiştir. Bu sebeple verilen bilgiler üzerinden şehir nüfusu ile ilgili net bir çıkarımda bulunmak oldukça zordur.

---

[663] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59.
[664] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 64; Mes'ūdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 230.
[665] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 63; A. Northedge, *Historical Topography of Samarra*, s. 125; Kadir Kan, *Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi*, s. 123.
[666] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 69. Ya'kūbî tarafından öldürüldüğü iddia edilen bazı Abbâsî halifelerinin öldürülmeyip vefat ettiklerine dair bilgiler mevcuttur. Mu'tasım için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 458-459; Bahattin Kök, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", s. 48; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 381. Vâsık için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağırakça, VII, 32-35; Kadir Kan, "Vâsik-Billâh", DİA, XLII, 549.
[667] İslâm mimarisi hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan sanat tarihçisidir. Ayrıntılı bilgi bkz. Semavi Eyice, "Creswell, Keppel Archibald Cameron", *DİA*, VIII, 75-77.
[668] Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, 70.

II. Bağdat Esas Alınarak Yönlere Göre Tasnif Edilen Bölge ve Şehirler

Bağdat ve Sâmerrâ şehirlerinin *Kitâbü'l-Büldân*'da kronolojik ve detaylı bir şekilde anlatılmasından sonra Ya'kūbî, tasnif ettiği doğu, güney ve kuzey yönleri üzerinden şehirler hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bağdat ve Sâmerrâ'yı öncelikli ve detaylı olarak anlatmasının sebebi ise daha önce bahsedildiği üzere başkent ve hilafet merkezleri olmalarıdır. Bu iki önemli şehrin ardından yönlere ayrılmış olarak bahsedilen diğer şehirler hakkındaki bilgilerin Bağdat ve Sâmerrâ'nın aksine düzensiz ve karışık olarak anlatıldığı görülmektedir.

Ya'kūbî'nin yönlere dayalı şehirler anlatımının neye dayandığı ise oldukça önemlidir. Tam olarak bu noktada iki mühim hususdan bahsedilecektir. Birincisi, Ya'kūbî'nin yönler tasnifi, İslâm coğrafyacılarının Yunan ve İran kaynaklarından etkilenerek özgün bir hale dönüştürdükleri Yedi İklim Teorisi'ne dayalıdır. Şöyle ki Yedi İklim Teorisi'ndeki merkez şehir olan "Kişver" *Büldân*'da Bağdat olarak uygulanmıştır. Yani dünyanın merkezi, yaşanılabilir en iyi, görkemli ve sakinlerinin üstün özelliklere sahip olduğu şehirdir. Bu nedenle Ya'kūbî eserine Bağdat ile başlamış ve yönler tasnifini, Bağdat merkez olacak şekilde oluşturmuştur. Doğu, güney ve kuzey yönleri içerisinde zikredilen şehirlere bakıldığında Bağdat'ın doğusu, güneyi ve kuzeyinde yer aldıkları görülecektir.

Yedi İklim Teorisi esaslı yönler tasnifini ilk uygulayan kişi ise Ya'kūbî değil, Irak coğrafya ekolünün kurucusu kabul edilen İbn Hurdâzbih'dir. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde şehirler hakkındaki bilgileri doğu, batı ve kuzey yönleri tasnifine dayalı olarak aktarmıştır. İbn Hurdâzbih ile Ya'kūbî arasındaki fark ise İbn Hurdâzbih'in Mekke ve Medine merkezli bir yönler tasnifi uygulamasıdır. Yani İbn Hurdâzbih'in anlattığı şehirler, Mekke ve Medine şehirlerinin doğu, batı ve kuzeyinde yer almaktadır. Irak coğrafya ekolü mensuplarının Yedi İklim Teorisi'ne dayalı merkez şehir uygulaması, eserlerinde farklılık göstermektedir. Nitekim bu sebeplerle *Büldân* ve *el-Mesâlik ve'l-memâlik* eserlerine bakıldığında, merkez olarak Bağdat ve Mekke ile Medine farklılığı görülecektir. Bu durum Irak coğrafya ekolü bölümümüzün "Oluşum Süreci" başlığında ayrıntılı olarak dile getirdiğimiz bir hususdur.

İkinci önemli husus ise Ya'kūbî ve İbn Hurdâzbih'in yönler esaslı şehir anlatımlarında uyguladıklarını düşündüğümüz eski İran merkezli, kara yolu ulaşımına dayalı posta ve kervan güzergâhlarıdır.[669] Ya'kūbî ve İbn Hurdâzbih daha önce bahsedildiği gibi devlet kademesinde posta (Berîd) teşkilatında üst düzey görevler yürütmüşler, görevleri icabı pek çok şehir ve yerleşim alanlarını gezip görmüşlerdir. Dolayısıyla haberleşme güzergâhlarını çok iyi bilmeleri, vazifeleri gereği doğal bir durumdur. İki isim de eserlerindeki yönler tasniflerini, eski İran haberleşme yollarına dayalı olarak oluşturmuştur.[670] Zira Abbâsî devlet kademelerinde posta ve haberleşme üzerinde Sâsânî etkisi bulunmaktaydı.[671] Bunun yanı sıra hem Ya'kūbî hem de İbn Hurdâzbih'in aile efradının önceden devlet bünyesinde saygın vazifeler yapmış olmaları bu durumu daha da anlamlı hale getirmektedir. Çünkü Ya'kūbî ve İbn Hurdâzbih'in ailelerinden kalan siyasî ve ilmî mirası kullanmaları önemli bir unsurdur. Nitekim iki isim için de Fars asıllı olduklarına yönelik kuvvetli iddiaların olduğu da bilinmektedir.

Belirtilen eski İran merkezli ana haberleşme güzergâhlarını genel olarak şöyle sıralayabiliriz:

1. a. Hemedan - İsfahan - Rey - Sicistan - Tus - Nişabur - Merv - Buhara - Semerkant'tan devam ederek Çin sınırındaki şehirlere ulaşan yol.[672]

b. Merv - Horasan - Mervürrûz - Fergana istikametindeki yol.[673]

2. Bağdat - Dicle - Vâsıt - Basra arası olan güzergâh ve alternatif yollar.[674]

a. Ahvaz - Şiraz üzerinden Mâverâünnehir güzergâhındaki şehirlerle birleşen yol.[675]

---

[669] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498; Ayrıntılı bilgi için bkz. Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, s. 12-17.
[670] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 34; Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 559-560; P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498.
[671] Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbarat", *İSTEM*, 2008, c. VI, sy. 12, s. 182.
[672] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 30-31; P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 60; Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 561; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, s. 76.
[673] Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, s. 76; Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 560.
[674] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 36; P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498.
[675] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498; Adam J. Silverstein, Mekke ve Medine'ye giden hac yollarının kökeninin Hz. Ömer döneminde atıldığını fakat ilk uygulamaların ise Emevîler döneminde yapıldığını bildirmiştir. Adam J. Silverstein, *Postal Systems*, s. 6. Bu istikamette bulunan Ahvaz ve Şiraz şehirlerinin Sâsânîler

b. Bağdat - Kûfe - Basra üzerinden Mekke ve Medine'ye giden hac yolları[676]

c. Bağdat - Dicle - Musul - İskenderiye üzerinden Bizans sınırına ulaşan yol.[677]

3. Bağdat - Basra - Enbar - Dımaşk - Filistin - Mısır - Kayrevan istikametindeki yol ve bağlantı yolları[678]

Zikredilen bu ana güzergâhların hemen hepsinin mutlaka birbirleri ile bağlantı yolları bulunmaktadır.[679] Bahsedilen bu güzergâhlar sadece posta ve haberleşme için değil aynı zamanda ticaret ve askerî amaçlar için de kullanılmıştır.[680] Nitekim P. Hitti, bahsedilen güzergâhların bugün dahi İran posta teşkilatı tarafından kullanıldığını belirtmiştir.[681] Bu yolların bilinmesi ve günümüze ulaşmasındaki en önemli etken ise ilgili dönemlerde yazılmış *el-Mesâlik ve'l-memâlik* ve *Büldân* türündeki yol ve şehir kitapları olmuştur.

İran merkezli ana haberleşme güzergâhları, belirtildiği gibi İbn Hurdâzbih ve Ya'kūbî'nin eserlerinde farklı yönler altında ele alınmıştır. Örneğin "Bağdat-Kûfe-Basra üzerinden Mekke ve Medine'ye giden hac yolları" *Kitâbü'l-Büldân*'da güney yönünde anlatılırken aynı güzergâh *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'de batı yönünde anlatılmıştır. Çünkü mezkûr güzergâh, Bağdat merkezli bakıldığında güneyde kalırken Mekke merkezli bakıldığında batıda yer almaktadır.

Kitâbü'l-Büldân'da Bağdat merkezli doğu, güney ve kuzey yönleri üzerinden anlatılan bölge ve şehirler hakkındaki bilgiler, kısa, düzensiz ve pratik amaçlara yönelik oluşturulduğu için hepsini tek tek açıklamanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü *Kitâbü'l-Büldân*'da 59 tane şehir ile bölge ve bağlantılı oldukları yerleşim yerleri, bu

---

dönemindeki konum ve özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 30-31.

[676] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 36; P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498; Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 560.

[677] Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 560; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 60.

[678] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s. 36-37; Adam Mez, *İslam Medeniyeti*, s. 560; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 60; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, s. 76.

[679] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498.

[680] Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, s. 75.

[681] P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, 498.

kısımda anlatılmıştır. Bu sebeple öncelikle bahsi geçen şehirlerin hangi yönde olduklarını belirteceğiz. Akabinde Ya'kūbî'nin bu bölümde verdiği bilgileri, yoğunluğuna göre değerlendirerek bilgi yoğunluğu fazla olan şehirleri öncelikle ele alıp hakkında detaylı bilgi bulunmayan şehirleri ise tespit edilen ortak noktalar üzerinden oluşturduğumuz tablolarda göstereceğiz.[682]

Yönler üzerinden anlatılan şehirlerde, bilgi malzemesi açısından ulaşım, vergi, fetih ve halk hakkındaki bilgiler dışında bir ortaklık bulunmamaktadır. Bir şehir için verilen bilgiler diğer bir şehre göre az veya çok olabilmektedir. Hatta aktarılan bilgiler aynı hususlarda bile olmayabilmektedir. Bu durum, müellifin ulaşabildiği bilgiyi eserine doğrudan aldığını göstermektedir. Söz konusu durum da bu bölümde yapılacak olası bir tasnifi zorlaştırmaktadır. Nitekim bu sebeplerden ötürü çalışmanın bu bölümünde yönler başlığı altında anlatılan şehirlerin tamamı tek tek değerlendirilmeyecektir.

Doğu bölgesinde anlatılan bölge ve şehirler şunlardır: Cebel ve yerleşim yerleri, Saymara, Hulvân, Dînever, Kazvin ve Zencan, Azerbaycan, Hemedan, Nihâvend, Kerac, Kum ve ona bağlı yerleşimler, İsfahan, Rey, Kûmıs, Taberîstan, Cürcân, Tûs, Nişâbur, Merv, Bûşenc, Badeğîs, Sicistan, Kirman, Tâlekân, Belh, Merverûd, Huttel, Buhara, Soğd, Semerkant, Fergana, İştahânc ve Şâş'dır. Ayrıca bu bölümde Sicistan ve Horasan valileri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir.[683]

Ya'kūbî'nin Kıble olarak da tanımladığı güney bölümünde anlatılan bölge ve şehirler ise şunlardır: Kûfe, Medine, Mekke ve Yemen. Öte yandan bu bölümde, Yemen'in adaları ve sahilleri hakkında da bilgiler verilmiştir.[684]

Ya'kūbî'nin Şimâl olarak tanımladığı kuzey bölümünde anlatılan bölge ve şehirlere gelince Basra, Hıms, Dımaşk, Ürdün, Filistin, Mısır ve yerleşimler yerleri, Me'adinu't-Tibr, Nûbe ve Buce, Mağrib, Berka, Surt, Veddân, Zevîle, Fezzân, Atrâbulus, Kayrevan, Endülüs ve beldeleri, Sicilmâse ve Sûsu'l-Aksâ'dır.[685]

Abbâsîler döneminde Bağdat'ta oluşturulmuş posta ve haberleşme arşivinin yanı sıra içerisinde yol güzergâhlarının bulunduğu seyahat ve şehir kitapları da

[682] Tablolar için bkz. Ek, 10-14.
[683] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 71-144. Sicistan ve Horasan valileri tablosu için bkz. Ek, 8-9.
[684] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 145-156.
[685] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 157-199.

bulunmaktaydı. Bu kitaplar ve posta arşivi, devlet yöneticilerine, seyyahlara, hacılara ve ticaret ehline yolları bulmada rehberlik etmiştir. İlerleyen yıllarda ise coğrafî bilginin oluşmasını ve coğrafyanın bir bilim olmasını sağlamıştır. *Kitâbü'l-Büldân* da bu eserlerdendir. Ya'kūbî, Bağdat merkezli olarak şehirleri anlattığı yönler bölümünde tam olarak ulaşım esaslı bilgi malzemesi kullanmıştır. Yani Bağdat'tan yola çıkacak olan idareci, seyyah, tacir, hacı veya herhangi bir kişi için günümüzün navigasyon bilgisini sunmuştur. Örnek olarak "Bağdat'tan doğuya gitmek isteyen kişi" veya "herhangi bir bölgeden başka bir yere gitmek isteyen kişi" şeklinde dile getirilmiş ifadeler *Kitâbü'l-Büldân*'da görülmektedir. Bu hususlar, anlatımın temelinde "ulaşım" olduğunu net olarak göstermektedir.

A. Doğu Yönü

1. İsfahan

Ya'kūbî tarafından "İsbahan" olarak kullanılmıştır. 23/643-644 senesinde fethedilen İsfahan, o dönemin Sâsânî devletinin önemli merkezlerinden birisidir. Halkının çoğunluğu dihkân eşrâfından Acemlerdir. Basra ve Kûfe'den göç ederek buraya yerleşen Sakîf, Temîm, Huzâ'a, Benî Dabbe, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays'dan az sayıda Araplar da bulunmaktadır.[686]

İsfahan'ın Ceyy ve Yahûdiyye adında önemli iki şehir merkezi vardır. Bu merkeze bağlı çok sayıda kasaba ve köylerin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bârân, Burhan, Ruveydeşt, Berân, Mîrabin, Kâmidân, Fehman, Ferîdîn, Râdemle, Serdkâsan, Cermkâsân, Erdistan ve Teymara *Büldân*'da zikredilen kasabalardır. İsfahan'ın haracı on milyon dirhemdir.[687] Kum şehri ile İsfahan arası ise altmış fersahtır.[688]

2. Nîsâbur

Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmîr b. Kureyz tarafından 30/650-651 senesinde fethedilmiştir. Şehirde Acem ve Arap karışımı olan bir halk ikamet

[686] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85-87.
[687] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85-88.
[688] Walter Hınz'a göre fersah 3 mile eşittir. Yani yaklaşık 6 km'dir. Walter Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 76. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, XII, 412.

etmektedir. Nîsâbur'un haracı dört milyon dirheme yakındır ve Horasan bölgesinin vergisine dâhildir.[689]

Bağdat merkezli doğu yönüne ulaşım için ana güzergâhta bulunan Nîsâbur etrafındaki çoğu şehirle irtibat halindedir. Örneğin Nîsâbur, ana yol üzerindeki Merv, Herat, Cürcân ve Dâmeğân şehirlerine on merhale[690] uzaklıktadır. Geniş bir araziye sahip olan Nîsâbur pek çok yerleşim yerlerini de içerisinde barındırmaktadır. Bunlardan bazıları ise Tabeseyn, Kûhistan, Nesâ, Zûzan, Buyûrd, Câm, Ebraşehr, Bâharz, Tûs ve Nûkân'dır.[691]

3. Merv

Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmîr aracılığıyla görevlendirilmiş olan Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî tarafından fethedilmiştir. Ya'kūbî daha önce Ahnef b. Kays'ın 31/651-652 yılında Merv'i fethetmek üzere geldiğini bildirmiştir. Şehir halkı Acem dihkânları ve Araplardan oluşmaktadır. Haracı, Horasan bölgesinin vergisine dâhildir.[692]

Merv'e ulaşım güzergâhlarında halkı korumak amacıyla yapılmış birçok kale vardır. Bu kaleler, yerel halkı Türklerden korumak amacıyla inşa edilmiştir. Konak yerlerinin bakımsız ve kullanıma uygun olmadığı bildirilmiştir. Merv şehrini öne çıkaran hususlar, su ihtiyacını kendi yerleşim alanlarından temin etmesi ve çok iyi kumaş malzemelerine sahip olmasıdır.[693]

4. Belh

Muâviye b. Ebî Süfyân devrinde Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedilmiştir. Horasan şehrinin ortasında yer aldığı belirtilmektedir. Son derece korunaklı bir yapıya sahip olan şehir, arka arkaya iki kale duvarı ve surlar tarafından kuşatılmıştır. Kale duvarları üzerinde on iki tane kapının olduğu bildirilmektedir. Belh,

[689] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 96.
[690] 1 merhale = 2 berîd = 45480 m. Bkz. http://eskiden-kullanilan-olcu-birimleri.nedir.org/
[691] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 96-97.
[692] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 98-99.
[693] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 99-100.

doğu ve batı yönü istikametinde Fergana, Rey, Kâbul, Kirman, Kaşmîr Hârezm ve Mültan'a otuz merhale uzaklıkta yer almaktadır.[694]

Ya'kūbî'nin bildirdiğine göre şehir alanı üç mildir.[695] Şehir yaşantısı surların içerisindeki alanda gerçekleşmektedir. Şehri çevreleyen surların dışındaki alanda herhangi bir yapı ve yerleşim bulunmamaktadır. Belh şehrine bağlı 47 adet yerleşim merkezinin olduğu belirtilmektedir.[696] Bu şehirlerden bazıları şunlardır: Hulm, Bağlan, Velvâlic, Simincân, Râven, Cirm, Hast, Bencehâr, Bâmiyân, Sağâniyân, Hârun, Kubâzıyân, Yûz, Vahş, Kârbenk, Hulbuk, Münk ve Soğd.

Ya'kūbî, Belh şehrine bağlı yerleşim alanlarıyla ilgili bazıları hakkında detaylı bilgi verirken bazılarının sadece isimlerini zikretmiştir. Yerleşim alanlarıyla ilgili verilen bilgiler, daha çok fiziksel özelliklerine ve ulaşım güzergâhlarındaki konumlara göre verilmiştir.[697]

5. Semerkant

Velîd b. Abdülmelik döneminde Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmiştir. Türk sınırında bir şehir olan Semerkant, yerel halkın göstermiş olduğu direnç neticesinde Kuteybe b. Müslim'den önce de birkaç kez ele geçirilmeye çalışılmış ancak daha sonra bağımsızlığını geri kazanmıştır. Ya'kūbî, Semerkant'ı doğu yönünde anlattığı şehirler içerisindeki en gösterişli, en büyük alana sahip ve en kuvvetli şehir olarak tanımlamıştır. Halkının ise çok cesur ve sabırlı olduğunu dile getirmiştir.[698]

Semerkant'ın çok sayıda şehir merkezi bulunmaktadır. Ya'kūbî, Semerkant nehrinin yayıldığı ve Bâsif olarak isimlendirilen önemli bir vadinin olduğu belirtir ve bu vadide altınların olduğunu bildirir. Ayrıca Horasan'da başka hiçbir yerde altının olmadığını ifade eder. Semerkant başta Usrûşene olmak üzere Fergana ve İştâhanc'a yakın bir konumdadır.[699]

---

[694] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 116.
[695] Mil=1/3 fersahtır. Yaklaşık olarak 2 km'dir. Bkz. Walter Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 77.
[696] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 117-120.
[697] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 117-120.
[698] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 124.
[699] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 125.

6. Şâş

Semerkant'ın en sonundaki arazi olan Şâş, Türklerle savaşın gerçekleştirildiği yerdir. Ya'kūbî'nin Mâverâünnehir olarak isimlendirdiği Tohâristan, Soğd, Semerkant, Şâş, Fergana ve etrafındaki şehirler o dönemde İslâm'ın ulaşabildiği son bölgedir. Bu şehirlerin ötesindeki Horasan, Sicistan ve Türkistan, Türklerin yerleşim alanlarıdır ve Türk yurdudur. Bu sebeple Ya'kūbî, Türklerin yerleşim alanlarını "İslâm'ın ulaşmadığı bölge" olarak tanımlamıştır.[700]

Türkler zikredilen şehirlere boylar halinde yerleşmişlerdir. Bu boylardan bazıları Harluhiyye (Karluklar), Tuğzuğuz (Toğozğuz), Türkeş, Kaymak ve Guz (Oğuz)'dur. Türk boylarının hepsinin münferit şehirleri bulunmaktadır. Meskenleri ve kaleleri ise yoktur. Keçi ve sığır hayvanlarından elde edilen derilerle yaptıkları otağlarında kalmışlar ve savaşçı özellikleriyle meşhur olmuşlardır. Öyle ki Ya'kūbî, Horasan'da savaşmadıkları yerin olmadığını söylemiştir. Bu durum ise bahsedilen bölgelerin siyasî olarak haraketli geçmesine ve kontrol edilememesine sebep olmuştur.[701] Yerleşik bir yaşamları olmadığı için tütün dışında tarım ile uğraşmamışlardır. Yün, kumaş ve keçe işlerindeki yetenekleri dikkat çekici özellikleridir. Atı çok iyi kullanmaları ve eti ile sütünden gıda anlamında faydalanmaları, Türklerin belirgin olan diğer özellikleridir.[702]

B. Kıble / Güney Yönü

1. Rasûlullâh'ın Şehri (Medine)

Ya'kūbî, Medine'yi "Rasûlullah'ın şehri" olarak tanımlamıştır. Medine'nin ise Hz. Peygamber tarafından dünyanın ortasında yer alan Taybe olarak isimlendirildiğini bildirmiştir. Medine'nin fiziki yapısı engebeli ve dağlıktır. Uhud ve Ayr dağları burada bulunmaktadır. Şehri çevreleyen dört tane vadi vardır. Bunlar: Buthân, Akîk el-Kebîr, Akîk es-Sağir ve Kanât'tır.[703]

Yağmur yağdığında ve sel olduğunda akan sular, zikredilen vadilerden geçerek şehir halkının istifade ettiği kuyulara gitmektedir. Rume ve Urve kuyuları halkın su

[700] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.
[701] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.
[702] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.
[703] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151.

ihtiyacını giderdiği kuyulardır. Şehirde bulunan diğer su kaynakları ise şunlardır: Savreyn, Seniyyeti Mervân, Hânıkayn, Ebî Ziyâd, Berd, Hayfu'l-Kâdî ve Ezvacu'n-Nebî'dir.[704]

Şehir halkı, Muhacir, Ensar ve Tabiûn'dan oluşmaktadır. Ya'kūbî, Kays b. Aylân, Muzeyne, Cuheyne, Kinâne ve başka Arap kabilelerinden insanların da Medine'de yaşadığını dile getirmiştir.[705] Yerel halkın çoğunluğunun geçim kaynağı hurma yetiştiriciliğidir. Bahru'l-Azam'ın Câr sahiline ticarî gemilerin demirlediği ve genelde gıda malzemeleri getirdiği de bilinmektedir.[706]

2. Mekke

164/780-781 yılında Mescid-i Harâm'ı genişleten ve en son inşa eden Halife Mehdî'dir. Mekke ile Medine arası iki yüz yirmi beş mildir. İnsanların çoğunluğu Mekke'ye girmek için Zî Tuvâ ve Akabetü'l-Medeniyyîn'i kullanır. Hz. Peygamber de Mekke'ye Akabetü'l-Medeniyyîn'den girmiştir. Mekke şehri yüksek dağların arasında bir vadide yer almaktadır.[707] Ya'kūbî, Mescid-i Harâm ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

> *"Mescid-i Harâm'ın alanı Yüz yirmi beş bin zirâ, boyu Benî Cumah kapısından Benî Hâşim kapısına kadar dört yüz dört zirâ, eni, Nedve kapısından Safa kapısında kadar üç yüz dört zirâdır. Mescid-i Harâm'ın içerisinde dört yüz seksen dört sütun bulunmaktadır. Her bir sütunun uzunluğu on'ar zirâdır. Ayrıca alanda dört yüz doksan sekiz kemer ile yirmi sekiz kapı da vardır."*[708]

Ya'kūbî, Kâbe çatısının farklı mekânlardan yüksekliğini sayısal olarak ifade etmiştir. Hacerü'l-Esved'den Rüknü'ş-Şâmî köşesine yirmi beş zirâ, Garbî köşesinden Rüknü'ş-Şâmî köşesine yirmi iki zirâ, Garbî köşesinden Rüknü'l-Yemânî köşesine yirmi beş zirâ ve Rüknü'l-Yemânî'den Hacerü'l-Esved'e yirmi bir zirâdır.[709]

[704] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151.
[705] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 151.
[706] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 152.
[707] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.
[708] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.
[709] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153-154.

Ya‘kūbî Mekke’de bulunan bazı dağ ve vadilerin isimlerini bildirmiştir.[710] Dağlar Şunlardır: Ebû Kubeys, Ku’aykıân, Fadıh, Muhassab, Sevr, Hira, Sebîr, Tuffâha, Metâbîh, Felek, Hacûn ve Sakar.

Zikredilen vadiler ise şunlardır:[711] Hâcûn, Dâru Mâlullah, Battâtîn, Feleku ibn Zübeyr, İbn Âmîr, Cevf, Hûz, Ezâhir, Hattu’l-Hızamiye, Safâ, Razzâzîn, Cezzârîn, Cubeyriyyîn, Zukâku’n-Nâr, Tuffâha, Haccâc, Attârîn, Nefer, Sevr, Hammâm, Ciyâdu’s-Sağir, Ciyadu’l-Kebîr, Hıyâm-ı Unkûd, Ali, Yerrânî ve Seniyyetü’l-Medeniyyîn.

Mekke ve civarında ikamet eden Arap kabilelerinin isimleri şöyledir: Benî Ukayl, Benî Hilâl, Benî Numeyr, Benî Nasr, Ğıfar, Devs, Benî Leys, Huzâ’a, Hakem ve Ezd’dir.[712]

3. Kûfe

14/635-636 senesinde Müslümanlar tarafından Irak’ta kurulan ilk şehirdir. Müslümanlar tarafından Muhacirlerin şehri olarak bilinmektedir. Fırat Nehri’nin kenarındadır. Haracı Sevâd’a dâhildir. Ya‘kūbî, Kûfe’yi, “İslâm’ın kubbesi” olarak tanımlamıştır.[713]

Kûfe, kurulduktan sonra Müslümanlar için önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Ya‘kūbî etrafındaki şehirlerle kıyasladığında şehirlerin en güzeli, en genişi ve en ferahı olduğunu belirtmiştir. Hz. Ömer, Irak fethedildikten sonra buraya yerleşilmesini istemiş ve Hz. Peygamber’in ashâbına buradan iktâ arazileri vermiştir. Ya‘kūbî, bu isimleri aktarmıştır.[714]

4. Yemen

Mekke ile San‘a arası yirmi bir merhaledir. Ya‘kūbî, San‘a’da üst düzey Arapların ve valilerin ikamet ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Yemen’de seksen dört yerlinin

[710] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 154.
[711] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 154.
[712] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 154.
[713] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 146.
[714] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 146-147.

olduğunu dile getirmiş ve onların isimlerini tek tek zikretmiştir.[715] Bu bilgilere ilave olarak Ya'kūbî, Yemen'in adalarından, sahillerinden ve Yemen'de ikamet eden Arap kabilelerinden de bahsetmiştir.

Kitâbü'l-Büldân'da bahsedilen Yemen adaları şunlardır: Zeylaʿ, Dehlek, Rahsû ve Bâdı'dır.[716] Yemen sahilleri ise Cüdde, Selâhit, Mendeb, Galâfıka, Hırde, Şerce, Asr, Hasabe, Sirrayn ve Çin'den gelen gemilerin uğrak yeri olan Aden'dir.[717]

Yemen'de ikamet eden Arap kabilelerinin isimleri ise şunlardır: Beyş, Hasûf, Sâid, Hakem, Kedrâ, Mehcem, Husayb, Hays, Harad, Cened, Ceyşan, Tebâle, Necran, Sa'de, Şerâb, Kufâ ve Hucr.[718]

C. Şimal / Kuzey Yönü

1. Medâin ve Vâsıt

Bağdat'tan çıkan bir kişinin Dicle'nin iki yakasında bulunan şehirler ile Vâsıt, Basra, Übülle, Yemâme, Bahreyn, Umman, Sind ve Hind'e ulaşmak için iki güzergâha ihtiyacı vardır. Birincisi Dicle'nin doğu istikametinde devam eden yoldur. İkincisi ise İran şehirlerinin bulunduğu batı istikametindeki yoldur. Medâin şehri de İkinci güzergâhta bulunan Bağdat'a yedi fersah uzaklıktaki İran krallarının şehridir.[719]

Medâin ve civarındaki beldelerin tamamı 14/635-636 senesinde Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından fethedilmiştir. Ya'kūbî, Selmân-ı Farisî ve Huzeyfe b. Yemân'ın buraya yerleştiklerini ve kabirlerinin burada olduğunu bildirir.[720]

Vâsıt, Dicle Nehri'nin iki yakasında bulunan kasabalardan oluşmaktadır. Basra, Ahvaz, Kûfe ve Bağdat şehirlerine 50 fersah uzaklıkta bulunduğu için Vâsıt yani "Orta" denilmiştir. Halkı Arap ve Acemlerden oluşmaktadır. Acemler şehrin doğu tarafında ikamet etmektedir. Haracı Sevâd'a bağlıdır.[721]

---

[715] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 154-155.
[716] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 155-156.
[717] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 156.
[718] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 156.
[719] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 157.
[720] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 157.
[721] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 158.

Vâsıt'ın valilerinden olan Haccâc şehrin iki yakasını birleştirmek için köprü yaptırmış şehir merkezini Dicle'nin doğusundan batısına taşımıştır. Daha sonra batı yakasına kendi sarayını ve Cuma mescidini inşa ettirmiştir.[722] Vâsıt, konumu gereği hem ticaret hem de siyasî hayatta önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.

2. Dımaşk

Dımaşk'a bağlı olan yerleşim yerlerinin tamamı Hz. Ömer döneminde 14/635-636 senesinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından fethedilmiştir. Fetih, bir senelik bir kuşatma neticesinde gerçekleşmiştir. Halkının çoğunluğu Yemen ehli olmakla birlikte Kays kabilesinden bir topluluk da bulunmaktadır. Dımaşk yerleşimlerinin haracı üç yüz bin dinar ve daha fazlasına ulaşmaktadır.[723]

Dımaşk'te eskiden Gassânîler bulunduğu için "Gassânî krallarının şehri" olarak anılmaktadır. Ya'kūbî, İslâm öncesi dönemde ve sonraki yıllarda, Dımaşk'ın Suriye bölgesinin eski ve ihtişamlı bir şehri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca suları ve şehir yapısı ile Suriye beldeleri içerisinde bir benzerinin bulunmadığını dile getirmiştir.[724]

Dımaşk şehrinin önemli bir özelliği ise eski İran merkezli posta ulaşım güzergâhının ana noktalarından birisi olmasıdır.[725]

3. Mısır ve Yerleşim Merkezleri

Filistin'den yola çıkan bir kişi batı yönünde sırasıyla Remle – Bunya – Askalân/Gazze – Refah – Şecereteyn – Ariş – Bakkara – Verrâde/Faramâ güzergâhları üzerinden Mısır'a ulaşır. Hz. Ömer döneminde 20/640-641 senesinde Amr b. Âs tarafından öncelikle Bâbilon fethedilmiştir. Sonraki yıllarda ise barış yoluyla bazı yerleşim merkezleri alınmış ve uzun uğraşlar neticesinde İskenderiye yine Amr b. Âs tarafından fethedilmiştir. Hz. Ömer'in "Benimle Müslümanlar arasında suyu kaldır" emri Mısır bölgesine yönelik yapılan fetihleri oldukça etkilemiştir.[726]

---

[722] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 158.
[723] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 163-165.
[724] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 163-164.
[725] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 163.
[726] Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 168-169.

Ya‘kūbî, Mısır’daki yerleşim merkezlerinin hepsinin mahir olduğu bir iş alanının olduğunu belirtmektedir. Bu yerleşim merkezlerinden bazılarını burada zikredeceğiz. Feyyûm’da güzel buğday yetişmekte ve kumaş üretilmektedir. Kays ise Kaysiyye kumaşı ile meşhurdur. Asyût, Mısır’ın büyük şehirlerinden birisidir ve burada kırmızı halılar üretilmektedir. Ensina, Firavun büyücülerinin bulunduğu eski bir merkez olarak bilinmektedir ve hala sihirbazların orada meskûn olduğu bildirilmektedir. Vâha’l-Hârice, tarlalar, su kaynakları, hurmalar, ağaçlar ve üzüm bahçelerinin bulunduğu oldukça verimli bir yerleşim merkezidir.[727]

4. Kayrevan

Kayrevan, İfrîkiyye olarak tanımlanan bölgede bulunan bir şehirdir. İfrîkiyye, Hz. Osman döneminde 36/656-657 senesinde Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh tarafından fethedilmiştir.[728]

Kayrevan’da Abbâsî devletine bağlı vali ve askerlerden oluşan bir grup ile Horasan’dan tüccar bir topluluk bulunmaktadır. Ayrıca Rum ve Ermeni şehirlerinden Acemler ile farklı Arap kabilelerinden insanlar da burada ikamet etmektedirler.[729]

Ya‘kūbî, Kayrevan şehri hakkında bilgi verirken şehre bağlı olan önemli yerleşim merkezlerinden bahsetmiştir. Bu merkezlerden Sûsa, Cezîre ve Tunus, Akdeniz üzerindeki ticarette oldukça etkili olarak ön plana çıkmışlardır.[730]

5. Endülüs Yarımadası ve Şehirleri

Endülüs’e ulaşmak için sırasıyla Kayrevan – Tunus – Tenes – Tâhert – Tûdmir – Asker/Lûrka – Kurtuba istikametleri takip edilmektedir. Tunus ile Tenes arası, Ya‘kūbî’nin bildirdiğine göre on günlük bir deniz yolculuğu sürmektedir.[731]

Ya‘kūbî, Endülüs’e ulaşım güzergâhını zikrettikten sonra Endülüs şehirlerinin detaylı anlatımına geçerek pek çok şehrin fizikî yapısından ve halklarından

[727] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 169-170.
[728] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 185-186. Murat Ağarı, Kitâbü’l-Büldân’ın çevirisini yaptığı Ülkeler Kitabı’nda Kayrevan’ın fetih tarihini 63/682-683 olarak vermiştir. Muhtemelen yanlış okuma sonucunda yapılmış bir hata üzerine bu şekilde verilmiştir. Bkz. Ya‘kūbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 119.
[729] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 187.
[730] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 187-188.
[731] Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 192-193.

bahsetmektedir. Anlatımının temelinde ulaşım esası vardır. Bu sebeple şehirler arası ulaşım güzergâhları, Ya‘kūbî’nin anlatımını yönlendiren en temel nokta olarak dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Orta Çağ'da bağımsız bir bilim olma aşamasında olan coğrafî bilgi, özgün ve sistematik bir hüviyete sahip değildi. Coğrafya ile ilgili konular günümüzdeki sınırlarının aksine belirli bir yapı göstermemekteydi. Bu sebeple, ilgili dönemdeki coğrafî malumat, matematik, astronomi, felsefe ve tarih ilim dallarının altında anlatılmaktaydı. Bu dönemde öne çıkan coğrafî çalışmalar daha çok dünyanın koordinatlarının hesaplanması ve genel olarak yaşanılan dünyanın gözlem neticesinde tasvir edilmesine dayanmaktaydı.

III/VIII. ile IV/IX. yüzyıl itibariyle coğrafya ilmi, Antik Çağ'ın dünyayı anlama ve tasvir etmeye yönelik bakış açısıyla birlikte Müslümanları da etkilemişti. Özellikle Yunan, Hint ve Fars merkezli üretilmiş çalışmalar, Müslüman ilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu durum, daha sonra IV/IX. yüzyılda tercüme faaliyetleriyle birlikte İslâm geleneğinin meczedildiği *el-Mesâlik ve'l-memâlik* ve *Kitâbü'l-Büldân* gibi isimler altında ilk coğrafya eserlerinin yazılmasına zemin hazırlamıştır.

Orta Çağ'da İslâm coğrafyacıları tarafından üretilen eserlerin teşekkül etmesinde, Abbâsî devleti bünyesinde oluşturulan Beytü'l-hikme merkezli tercüme faaliyetlerinin yanı sıra başka sebepler de etkili olmuştur. Müslümanların fetihlerle birlikte sınırlarını genişletmeleri, İslâm devletlerinin sınırlarını koruma, yeni mekânları tanıma ve hâkimiyet altındaki bölge ile doğrudan iletişim kurma isteği gibi etkenler, mekân bilgisinin kıymetini arttırmıştır. Öte yandan İslâmiyet ile birlikte ortaya çıkan hac, ilim öğrenme, seyahat ve bunların dışında ticaret gibi hususların hemen hepsi coğrafî bilgiye olan ihtiyacı bir nevi zarurî hale getirmiştir.

Irak coğrafya ekolü, İslâm coğrafya geleneğinin, Orta Çağ içerisindeki coğrafî çalışmalardan etkilenerek özgün bir yapıya bürünmesini ifade etmektedir. Müslüman müellifler, başta Batlamyus olmak üzere Strabo ve Plinius gibi Yunan ilim adamlarından ve Fars kaynaklarından doğrudan etkilenmişlerdir. Ancak Yedi İklim Teorisi ve ulaşılabilen tüm dünyanın genel ve kapsayıcı bir tasvirinin yapılması gibi ortak noktaları sürdürmekle birlikte bazı hususları İslâm inancına uyarlayarak bazılarını ise değiştirerek eserlerinde işlemişlerdir. Nitekim ilk Müslüman coğrafya

müelliflerinden olan İbn Hurdâzbih ve Ya‘kūbî için yapılan Farslı söylentileri bu iddiaları güçlendirmektedir. Öte yandan Irak menşeli olan ekolün, eskiden Sâsânî devletinin bulunduğu Medâin'e yakın olması hasebiyle bir etkileşimin olması da tabii olarak kaçınılmazdır.

İslâm coğrafyacıları tarafından üretilmiş ilk eserler, oluşum süreçleri, içerdikleri muhteva ve metotları ile daha sonra Irak coğrafya ekolü olarak tanımlanmış müelliflere aittir. Irak coğrafya ekolü müellifleri, çalışmalarını Antik ve Orta Çağ çizgisinde genel ve tasvirî coğrafya konularına ayırmış olsalar da hâkimiyeti altında yaşadıkları Abbâsî devlet otoritesinin pratik hedeflerine yönelik siyasî hususlardan da etkilenmişlerdir. Irak coğrafya ekolü müelliflerine ait ilk coğrafya çalışmalarının oluşmasında, müelliflerin ailelerinden elde ettikleri siyasî ve ilmî miras ile devlet kademelerindeki ortak vazifeleri de oldukça belirleyici olmuştur. Irak ekolünün kurucusu sayılan İbn Hurdâzbih ve bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden Ya‘kūbî, bu duruma örnektir. İki ismin de ailelerindeki önemli kişiler, devlet idaresine yakın olmuşlar ve posta teşkilatında kendilerinden önce aynı veya benzer görevleri yürütmüşlerdir.

Irak coğrafya ekolü müelliflerinin çoğunluğunun devlet kademesinde posta, haberleşme ve kâtiplik gibi benzer vazifelerde çalışmalarının tesadüf değil bilakis müelliflerin eserlerinin metodunu oluşturan en önemli sebeplerden birisi olduğu saptanmıştır. Nitekim ekol müelliflerinin eserlerindeki şehir anlatımlarının temelinde hilafet merkezlerinden veya Yedi İklim Teorisi esaslı benimsedikleri merkez şehirlerden ulaşım esaslı anlatımların yapıldığı görülmektedir. Zira adeta günümüzdeki navigasyon sistemlerinin yerini tutabilecek anlatımların yapılabilmesi için ulaşım güzergâhlarının tam olarak bilinmesi elzemdir. Bu sebeplerle devlet içerisindeki görevlerin başta Ya‘kūbî olmak üzere diğer müelliflere sağladığı imkânlar dikkat çekicidir.

el-Mesâlik ve'l-memâlik ve *Kitâbü'l-Büldân* isimlerindeki yol ve şehir kitapları, ulaşım temelli mekân tasvirîne dayalı, siyasî bir bakış açısıyla kaleme alınmış çalışmalar olsa dahi sonraki yıllar için önemli bir coğrafya literatürünün oluşmasını sağlamıştır. Bu çalışmalar, sahip oldukları muhteva ile X. yüzyıldan sonra oluşmaya başlayan sistematik coğrafya çalışmalarına zemin teşkil etmişlerdir. Öte yandan söz konusu eserlerin sonraki yıllarda coğrafya başta olmak üzere tarih ve şehir tarihçiliği alanlarında başvuru kaynakları oldukları tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın ana konusu olan Ya‘kūbî’nin *Kitâbü’l-Büldân’ı*, İslâm coğrafya geleneğinde üretilmiş ilk eserlerden birisidir. *Kitâbü’l-Büldân,* Mes‘ūdî dışındaki diğer ekol müelliflerinden farklı olarak, seyahatler sonucunda yazılması ile öncü olan, son derece önemli bir eserdir. İslâm coğrafya geleneği, oluşum aşamasında daha önce bahsedildiği gibi ulaşım temelli bir tasvire dayanmaktaydı. Ya‘kūbî yaptığı seyahatler neticesinde bir anlatıcı olarak, doğrudan bilgi aktarma çabası ile X. yüzyıl coğrafyacılarının metodunu oluşturan önemli bir argümana yer vermiş fakat bu durumu sistematik ve bilimsel olarak kullanamamıştır. Fakat Ya‘kūbî, daha sonra ortaya çıkan coğrafya eserlerinin ve XII. yüzyıl itibariyle oluşan seyahatname türünün esası kabul edilen seyahat kültürünü, ilk anlamda kullanan Müslüman coğrafyacı olmuştur. X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İstahrî, Mukaddesî ve İbn Havkal, Ya‘kūbî’nin açtığı bu yoldan giderek seyahat merkezli çizgiyi devam ettirmişlerdir.

Coğrafî bilgi elde etmenin ve aktarmanın en temel yollarından birisi şüphesiz seyahattir. Seyahati oluşturan temel dinamikler ise din, ticaret, askerî öğeler, merak/keşif, siyaset ve bilimdir. *Kitâbü’l-Büldân* çoğunlukla siyasî/idarî sebeplerle birlikte merak ve keşif unsurunun da görüldüğü tarihî, coğrafî, kültürel, ekonomik ve siyasî pek çok alanda bilgiler içeren bir eserdir. Ya‘kūbî “Beldelerden bahseden kitap” olarak tanımladığı eserinde kronolojik olarak ele aldığı Bağdat ve Sâmerrâ başşehirleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bağdat ve Sâmerrâ anlatımlarından sonra ise Yedi İklim Teorisi esaslı, dünyanın merkezini Bağdat olarak ele aldığı, doğu, güney ve kuzey yönlerinde tasnif ettiği 59 tane şehir hakkında bilgi vermiştir.

Bağdat ve Sâmerrâ şehirleri hakkında kronolojik olarak ayrıntılı bilgi veren en eski çalışmalardan birisi, Ya‘kūbî’nin *Kitâbü’l-Büldân*’ıdır. Zikredilen iki şehir hakkında kim tarafından ve nerede kurulduğu, kuruluşlarından önce yaşananlar, iki şehrin kurulmasındaki siyasi sebepler ve halifelerin tutumu, imar faaliyetleri, şehirlerin fiziki yapısı, halklarının tutumu, hilafet merkezleri olmalarındaki saikler ve neden gözden düşerek terk edildikleri gibi bütün bu hususlar, Ya‘kūbî tarafından anlatılmıştır. Tüm bu bilgiler, dönemin siyasi otoritesi olan Abbâsî devletinin tutumunu ve şehirciliğe verdiği önemi de bizlere açık bir şekilde göstererek bir değerlendirme yapmamızı sağlamıştır. Ya‘kūbî’nin Sâmerrâ hakkında verdiği bilgilere dayalı olarak şehirde çok fazla kalmadığı düşünülmekte ve siyasî otorite ile yakın ilişkilerinin olmadığı

gözükmektedir. Fakat modern dönemde A. Northedge tarafından yazılan *Historical Topography of Samerra* isimli kitaptaki arkeolojik veriler, *Kitâbü'l-Büldân*'daki Sâmerrâ verileriyle karşılaştırıldığında genel olarak uyuşmakta ve bilgilerin doğruluğunu göstermektedir. Bu durum, *Kitâbü'l-Büldân*'ın günümüzdeki değerini daha da arttıran oldukça mühim bir gelişmedir.

Kitâbü'l-Büldân'da Bağdat ile ilgili verilen bilgiler Sâmerrâ ile karşılaştırıldığında Ya'kūbî'nin Bağdat için daha ayrıntılı bilgiler vermesi, Bağdat'ta yaşayan halifelerle ilgili hatıralarını anlatması düşünüldüğünde Bağdat şehrine yönelik verdiği bilgilerin de olası yapılacak arkeolojik kazılar neticesinde genel olarak doğruya yakın olacağı ihtimalini düşündürmektedir.

Kitâbü'l-Büldân'ı muhtevasına dayalı olarak iki kısma ayırabiliriz. Birincisi, Bağdat ve Sâmerrâ şehirleri hakkında düzenli ve kronolojik anlatımın yapıldığı kısım. İkincisi ise Bağdat merkezli doğu, güney ve kuzey tasnifi içerisinde düzensiz ve ortak bilgilere dayanmayan pek çok şehrin anlatıldığı kısımdır. İkincisinde, Ya'kūbî'nin kendi yön tasnifi içerisindeki şehirleri, Bağdat'a yakınlıklarından uzaklıklarına göre ele aldığı görülmektedir. Ayrıca Ya'kūbî'nin bu kısımdaki şehir anlatımlarında kişisel görüşlerine yer vermekten çekinmediği fark edilmekle birlikte, şehirler arasındaki bağlantıyı birbirlerine yakınlık-uzaklık ve yakın yerleşimlerden bahsederek kurduğu anlaşılmaktadır. Dikkat edilmesi gereken ve daha önce birkaç kez vurgulanan "ulaşım temelli şehir tasviri" özellikle yönlere dayalı şehir anlatımının yapıldığı ikinci kısımda ortaya çıkmış bir durumdur. Çünkü bu bölümdeki şehirler, ilgili dönemde oluşturulmuş Bağdat'ta bulunan posta arşivlerine dayanan güzergâhlardır. Ya'kūbî'nin verdiği bilgileri değerli kılan ise hem bu bilgilere ulaşacak posta teşkilatında başkan olarak çalışması hem de yaptığı seyahatler neticesinde bu bilgileri sunmuş bir tarihçi olmasıdır.

Bu çalışmada *Kitâbü'l-Büldân*'ın değerlendirildiği üçüncü bölüm esasında eserdeki bilgilerin İslâm tarihi alanında kendisinden sonra yazılmış kaynak eserler başta olmak üzere daha sonra kaleme alınan araştırma eserleri için bir başvuru kaynağı olduğu açık olarak fark edilebilecektir. Zira bu husus, tezimizin oluşmasını sağlayan en etkili dinamik olmuştur.

Nihaî olarak bu çalışmada Ya‘kūbî’nin *Kitâbü’l-Büldân* adlı eseri ve İslâm coğrafya geleneği içerisindeki yeri incelenmiştir. İslâm coğrafya geleneği incelenirken Irak ekolü ve ekole bağlı müellifler ve eserlerinin etkisinin son derece mühim olduğu vurgulanmış ve *Kitâbü’l-Büldân*’nın tarihi coğrafya alanındaki kaynaklık değeri izah edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAH, Yüsri Abdülganî, *el-Mu'cemü'l-mü'errîhini'l-müslimîn*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

ADANG, Camilla, *Muslim Writers on Judaism And The Hebrew Bible: from Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Leiden, E.J. Brill, 1996.

ADIVAR, Abdülhak Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

AFZALURRAHMAN, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, trc. Hakan Bayrak, İnkilap Yayınları, İstanbul 1988.

AHMAD, Nafis, *Muslim Contribution to Geography*, Sh. Muhammad Ashraf, Lahor 1972.

AHMAD, S. Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

……, *A History of Arab-Islamic Geography*, Amman: Al al-Bayt University, 1995.

……, "Djughrafiya" *EI*^{2}, II, 575-587.

……, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.

……, "İbn Rusta", *EI*^{2}, III, 920.

……, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253-254.

AHMED, Ramazan, *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimûn*, Cidde, Dârü'l-Beyâni'l-Arabi, t.y.

AĞARI, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu - Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

…….., "Ya'kūbî", *DİA*, XLIII, 287-288.

…….., "Ya'kūbî'nin Kitâbü'l-Büldân'ı", *EKEV Akademi Dergisi*, c. VII, sy.17, s. 187-198.

……., “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya‘kūbî ve İstahrî”, *A.Ü. TADED*, Erzurum 2007, c. XIV, sy. 34, s. 169-191.

……., “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, Ankara, 2006, *A.Ü.İ.F.D.*, XLVII, 2.sayı, s. 195-214.

……., “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerindeki Türklerle İlgili Bilgiler ve Veriliş Tarzları”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, sy. 8, s. 35-66.

AK, Mahmut, “İklim”, *DİA*, XXII, 28-30.

AKTAN, Ali, “Mutazıd-Billâh”, *DİA*, XXXI, 383-384.

AMÎD, Tahir Muzaffer, *Tahtîtü’l-müdüni’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye,* Câmiatu Bağdat, Bağdat 1986.

ANTHONY, Sean W., “Was Ibn Wāḍiḥ al-Ya‘qūbī a Shi‘ite Historian? The State of the Question,” *Al-ʿUsur al-Wusta: The Journal of Middle East Medievalists*, 2016, c. 24, s. 15-41.

ARENDONK, C. Van, “İbn Rüste”, *İA*, V/2, 781.

……..., “İbn Hurdâzbih”, *İA*, V/2, 755.

……, “Hemdânî”, *İA*, V/1, 419-420.

ARI, Salih, “Tarihçi ve Coğrafyacı Olarak Ya‘kūbî”, İstanbul 2008, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2008, c. 3, sy. 2, s. 161-173.

ARSLANTAŞ, Nuh, “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, c. I, s. 319-346.

AVCI, Casim, “Yâkūt el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, 288-291.

……, “Mes‘ūdî”, *DİA*, XIX, 353-355.

……, “Mu’tasım-Billâh”, *DİA*, XXXI, 380-382.

AVVÂD MECÎD EL-’AZAMÎ, “Keyfe sâde ismü Bağdâd ‘alâ ismi Medîneti’s-Selâm ve’l-esmâi’l-uhrâ,” *el-Müerrihu’l-Arabî*, c. 19, s. 138-152.

AYDIN, Cengiz – Gülseren, "Batlamyus", *DİA*, V, 196-199.

AYKAÇ, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divanlar*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

BATLAMYUS, *Geographika*, thk. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1987.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

BİLGİN, Turgut, *Genel Kartografya I, Kartografyanın Tarihçesi, Projeksiyonlar, Harita Alma ve Yapmanın Esasları*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1974.

Bilim Tarihi, Hazırlayan Sevim Tekeli ve diğerleri, Doruk Yayınları, Ankara 1997.

BİRİCİK, Ali Selçuk, "Kur'ân ve Coğrafya", *Kuran ve Tefsir Araştırmaları*, II, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar neşriyat, İstanbul 2000, c. 2, s. 191-235.

BONEBAKKER, A., "Kudama b. Dj'far", *EI*, V, 318.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

BROCKELMANN, Carl, "Ya'kūbî", *İA*, XIII, 351-352.

……, "al-Yaqūbî", *EI*, VIII, 1152-1153.

……, "Kudâme b. Ca'fer", *İA*, VI, 951.

……, "Mes'ūdî", *İA*, VIII, 144-145.

CAHEN, Claude, *İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, trc. Esat Necmi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yayınları, Ankara 1995.

……, "İlk İslâm Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Dârü'l-İmâra İkilisi Üzerine Bir Değerlendirme", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sy. 8, s. 123-134.

CÂSİM, Hâlid, "el-Berîdü'l-askerî fi'l-asri'l-Abbâsî", *Müerrîhu'l-Arabî*, Bağdat 1988, sy. 35, s. 153.

CEZZAR, Fikri Zekî, *Medâhilü'l-mü'ellifîn ve'l-a'lâmü'l-Arab hattâ âm 1215 h /1800 m,* Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 1994.

Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett ve diğerleri, Brill, Leiden 2010.

ÇİÇEK, Kemal, "Pellat, Charles", *DİA*, XXXIV, 223-224.

CLOT, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Yayına haz. Akın Terzi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

CONRAD, Lawrence, "Ya'qubi", *Dictionary of the Middle Ages,* ed. Joseph R. Strayer, New York 1989.

CRESWELL, K.A. Cameron, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Middlesex: Penguin Books, 1958.

DAĞ, Mustafa, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2012.

DANİEL, Elton L., "Al-Ya'qubî And Shi'ism Reconsidered", *Abbasid studies*: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies (6-10 July 2002) ed. James E. Montgomery, 2004, Cambridge, s. 209-231.

DEMİRCİ, Mustafa, *Beytü'l-hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri,* İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

……., "Sevâd", *DİA*, XXXVI, 576-578.

……., "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, 70-71.

DOĞANAY, Hayati, *Coğrafya'ya Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 1999.

DURİ, Abdülazîz, *Bahsun fî neş'eti ilmi't-târîh 'inde'l-Arab,* Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1993.

……., "Divan", *DİA*, IX, 377-381.

……., "Bağdat", *DİA*, IV, 425-433.

DURSUN, Davut, " Michael Jan de Goeje", *DİA*, XIV, 98-99.

EBÛ UBEYD EL-BEKRÎ, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,* I-II, thk. A. P. Van Leeuwen, A. Ferre. Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Kartaca 1992.

EKER, Ali Fuat, *İbn Rüsteh'in A'lâkî'n-Nefîse Adlı Eseri,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010.

ERKAL, Mehmet, "Arşın", *DİA*, III, 411-413.

EYİCE, Semavi, "Creswell, Keppel Archibald Cameron", *DİA*, VIII, 75-77.

EYYÛB, İbrahim, *et-Târîhü'l-Abbâsî: es-siyâsî ve'l-hadârî*, Şeriketü'l-Alemiyye li'l-Kitâb, Beyrut 1989.

FÂRÛKÎ, İsmail Raci-Lui Lamia, *İslâm Kültür Atlası,* çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu, İnkilap Yayınları, İstanbul 1991.

FAZLIOĞLU, İhsan, "Harizmî Muhammed b. Musâ", *DİA*, XVI, 224-227.

……., "Cebir", *DİA*, VII, 195-201.

HADJ-SADOK, M., "İbn Khurradadhbih", *EI*^{2}, III, 839-840.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fersah", *DİA*, XII, 412.

HAMİDE, Abdülhamîd, *A'lâmü'l-cogrâfiyyîne'l-Arab ve muktetafât min âsârihim,* Dımaşk, Dârü'l-Fikr, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut 1995.

HAREKÂT, İbrahim, "Berîd", *DİA*, V, 498-501.

HARİZMÎ, Muhammed b. Musa, *Kitâbü Sûreti'l-Arz,* nşr. Hans Von Mzik, Adolf Holzhaussens, Leipzig 1926.

HARMAN, Ömer Faruk, "Ahd-i Atîk", *DİA*, I, 494-501.

……., "Hac", *DİA*, XIV, 382-386.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd,* Beyrut, Dâru'l-Kitâbu'l-A'rabî, I-XIV, t.y.

HECK, Paul L., *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization*: Qudama b. Ja'far and his *Kitab al-Kharaj wa-sina'at al-kitaba*, Brill, Leiden 2002.

HEMDÂNÎ, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kūb, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed Ali Akva Havali, Dârü'l-Yemame, Riyat 1977.

……, *el-İklil min ahbâri'l-Yemen ve ensâbi Himyer: fî ma'ârifi Hemdân ve ensâbiha ve uyûni ahbârihâ,* thk. Muhibbüddin el-Hatîb, ed-Dârü'l-Yemeniyye, Beyrut 1987.

……., *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-atîkateyni'l-mâ'i'ateyn [min]e's-safrâ've'l-beyzâ',* thk. Hamed Casir, el-Matabiü'l-Ehliyye, Riyad 1987.

HINZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri,* trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.

HİZMETLİ, Sabri *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

HİTTİ, Philip K., *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-Mağrib, Yayına haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

GOLDZİHER, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er, Azmi Yüksel, İmaj Yayıncılık, Ankara 1993.

GÜLLÜ, Hüseyin Avni, *İbnü'l-Fakîh ve Eseri Kitâbü'l-Büldân,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, *Tarihi Coğrafya, Kavramlar - Tarihçe - Kaynaklar - Mekân - Metod*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

....., *Coğrafya'ya Davet,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler,* Endülüs yayınları, İstanbul 1991.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, *İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe,* I-V, trc. Naim Erdoğan, ilmî redaksiyon, Mehmet Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.

İBN HALDÛN, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.

İBN HAVKAL, Ebü'l Kâsım Muhammed, *10. Asırda İslam Coğrafyası,* trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

……., *Sûretü'l-arz,* E.J. Brill, Leiden 1938. (Fotokopi nüsha)

İBN HURDÂZBİH, Ebû'l Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *Yollar ve Ülkeler Kitabı,* çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İBN KUTEYBE, *el-Ma'ârif*, tsh. Muhammed İsmail Savi, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 2. Baskı, Beyrut 1970.

……., *Uyûnü'l-ahbâr,* I-IV, Beyrut, t.y.

İBN RÜSTE, *Kitâbü'l-A'lâki'n-nefîse,* ed. M. J. de Goeje, Kitâbü'l-Büldân / İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kūbî, E.J. Brill, Leiden 1967.

……., İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse,* trc. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

İBN TİKTÂKÂ, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye,* Dâru Sadır, Beyrut, t.y.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Menâkıbu Bağdâd*, tsh. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdâdî, Matbaatu Dârü's-Selam, Bağdad 1342.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1988.

İBNÜ'L-KIFTİ, *İnbâhü'r-ruvât,* I-IV, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut, 1988.

İBNÜ'n-NEDİM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kūb İshak, *el-Fihrist*, nşr. R. Teceddüd, Tahran 1971.

İslâm Düşüncesi Tarihi, çev. Kurul, ed. M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

İSTAHRÎ, Ebû İshak el-Fârisî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

İZGİ, Cevat, "Kazvini, Zekariya b. Muhammed", *DİA,* XXV, 160.

KALLEK, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA,* XXVI, 311-312.

…….., "Rıtl", *DİA*, XXXV, 52-55.

KAN, Kadir, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 2010.

……..., "Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi," *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016/1, sy.30, s. 97-138.

……, "Vâsik-Billâh", *DİA*, XLII, 548-549.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460.

KANDİL, Fuad, *Edebü'r-rihle fi't-türasi'l-Arabî*, Kahire, Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 2002.

KARAARSLAN, N. Ünal, "Hemdânî, *DİA*, XVII, 181-182.

KAYA, Mahmut, "Beytü'l-hikme", *DİA*, VI, 88-90.

KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV yayınları, İstanbul 2003.

KAZVÎNÎ, Zekariya b. Muhammed, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

KIRKPINAR, Mahmut, "Mütevekkil-Alellâh", *DİA*, XXXII, 212-214.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.

KÖK, Bahattin, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yay., 2003, sy.19, s. 7-48.

KRACHKOVSKİ, Ignati Julianovich, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfi'l-Arabi*, çev. Selahaddin Osman Haşim, I-II, Kahire, Dârü's-Sekâfe, 1963.

KRAMERS, J. H., "Coğrafya", *İA*, III, 202-220.

……., "Coğrafya ve Ticaret," çev. Murat Ağarı, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c.16 sy.4, 2003, s. 678-687.

……., *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Asarı İlmiye Kütüphanesi, İstanbul 1934.

KUBEYSÎ, Hamdan Abdulmecid, *Esvâku Bağdâd*, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, Bağdat, 1979.

KUDÂME b. CA'FER, *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve sınâ'ati'l-kitâbe*, thk. Talâl Cemil Rifâî, Mektebetu Talibi'l-Câmii, Mekke 1987.

……, *Nakdü'ş-şi'r*, thk. Kemal Mustafa, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1979.

……, *Nakdü'n-nesr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.

KURT, Hasan, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX, 403-404.

KUTLUER, İlhan, "Ebu Zeyd Belhî", *DİA*, V, 412-414.

LÖFGREN, Oscar, "al-Hamdani", *EI*, VIII, 124.

LUİS, Yakub, *Hıtatu Bağdâd fi'l-uhûdi'l-Abbâsiyyeti'l-ûlâ*, trc. Salih Ahmed Ali, Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, Bağdat 1984.

MASSE, Henri, "Ibn al-Fakîh", *EI*^{2}, III, 761-762.

MATTHEW, Donald, *Ortaçağ Avrupası, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, çev. M. A Kılıçbay, İletişim Yayınları, İstanbul 1988.

MEMİŞ, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1990.

MES'ŪDÎ, Ebû'l Hasen Ali b. el-Hüseyn, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire 1964.

……, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* nşr. M.J. Goeje, Dar ve Mektbetü'l-Hilal, Beyrut 1981.

……, *Mürûcü'z-zeheb*, (Altın Bozkırlar) çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

MİLHİM, Adnan Muhammed, *el-Mü'errihûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübra: el-karnü'l-evvel-el-karnü'r-râbi' el-hicrî,* Dârü't-Talia, Beyrut 1998.

MİLLWARD, William C., "The Adaptation of Men to Their Time: An Historical Essay by al-Ya'qubi", *JAOS*, LXXXIV/4, 1964, s. 329-342.

MİQUEL, Andre, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

……., *İslâm ve Medeniyeti,* çev. Hasan Menteş, Ahmet Fidan, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1991.

MUKADDESÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.

……, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm,* nşr. M. J. de Goeje, E.J. Brill, Leiden 1906. (Fotokopi nüsha)

N. Chang - Kuan Lin, "Tibet", DİA, XLI, 123-125.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Kurul, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

NORTHEDGE, Alastair, *The Historical Topography of Samarra,* Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007.

……, "Sâmarrâ", *EI*^{2}, VIII, 1039-1041.

ORHAN, Zeynep - Kahraman, Hüseyin, "Evail Edebiyatı ve Hadis İlmiyle İlişkisi", Bursa, 2012, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.21 sy.2 s. 230-234.

ÖTENKAYA, Yusuf, "Emevilere Karşı Abbâsî Muhalefetinin İlk Evreleri", *International of Journal History,* Kayseri 2017 c.9, sy.2, s. 171-188.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Muktefî-Liemrillâh", *DİA,* XXXI, 145-146.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA,* XXXIV, 478-479.

……., "Müvelledûn", *DİA,* XXXII, 228-229.

ÖZEL, Ahmet, "Hac", *DİA*, XIV, 413-416.

ÖZGEN, Nurettin, "Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları", *Ege Coğrafya Dergisi*, İzmir 2012, c.19/2, s. 1-25.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 233-236.

ÖZÜR, Nazan Karakaş, *Keşifler ve Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* I-III, MEB, İstanbul 1971.

PELLAT, Charles, "Mas'udi", *EI*^{2},VI, 784.

PİNTO, Karen, *Medieval Islamic Maps,* University of Chicago Press, Chicago 2016.

PLESSNER, M., "Batlamyûs", *EI*^{2}, I, 1100-1102.

ROGERS, J.M. "Samarra", *The Islamic City,* Ed. A. H. Hourani - S. M. Stern, University of Pennsylvania Press, Oxford 1970.

SÂBÛNİ, Abdülvehhâb, *Uyûnü'l-müellefât,* I-III, thk. Mahmûd Fahuri, Câmiatu Haleb, Haleb 1992.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dirhem", *DİA*, IX, 368-371.

SAMADİ, S.B., "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler," çev. Ahmet Turan Yüksel, *İSTEM*, 2008, c.VI, sy.12, s. 241-250.

SÂMERRÂÎ, Refik Hamîd Tâhâ, *Târîhu Sâmerrâ ve'l-vâridîn aleyha,* Dâru'l-Feth, Amman 2014.

SCHAEDER, H. H., "Sevâd", *İA*, X, 522-523.

SEZGİN, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I-V, çev. Abdurrahman Aliy, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.

……, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,* I-VII, trc. M.F. Hicazi, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1983.

SİLVERSTEİN, Adam, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World,* Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Sosyoloji ve Coğrafya, Yayına hazırlayan, Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Vâsıt", *DİA*, XLII, 541-544.

STRABO, *The Geography of Strabo*, trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer, I-III, London 1854.

……, *Coğrafya* (Geographika), trc. Adnan Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

STRANGE, Guy Le, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* Ed. Fuat Sezgin, GAS, Frankfurt, 1993. (Islamic Geography: 84) Oxford,1900'ün tıpkıbasımı.

……, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

ŞÂKİR, Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errîhûn*, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1983.

…….., *el-Müdün fi'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Osmânî*, Dâru Talas, Dımaşk 1988.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

……, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

TABERÎ, Ebu Câfer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I-XI, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru Süveydan, Beyrut 1967.

TANOĞLU, Ali, *Nüfus ve Yerleşme,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1969.

TERZİOĞLU, Aslan, "Bîmarîstan", *DİA*, VI, 163-178.

TEZ, Zeki, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1991.

TOGAN, Zeki Velidi, "İbnü'l-Fakîh", *İA*, V/2, 853.

……, "İbnü'l-Fakîh'in Türklere Ait Haberleri", Belleten TTK, 1948, XII, 11-16.

TOLMACHEVA, Marina A., "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.

……., "Ibn Khurdadhbih", *Dictionary of Middle Ages*, New York 1989, VIII, 243-244.

TOMAR, Cengiz, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38-39.

……, "Zebîd", *DİA*, XLIV, 165-167.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi - Unat, Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2009.

……., *Bilim ve Teknik*, İstanbul, 2012.

TOPUZ, Hatice Kübra, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî tarihinde Sâmerrâ Dönemi," *İSTEM*, Konya 2011, sy.18, s. 83-112.

TOUATİ, Houari, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

TSKİTİSHVİLİ, Otar, "Concerning the Tashkent MS of a Geographial Treatise by Ibn al-Faqih al-Hamadani", *JESHO*, XXIII/3, 1980, s. 304-308.

TÜMERTEKİN Erol, - Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya, İnsan, Kültür, Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002.

……, *Çağdaş Coğrafî Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990.

UMEYD, Tahir Muzaffer, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye fî Sâmarrâ fî ahdeyi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil*, Vizaretü'l-İ'lam, 1976.

UTKU, Nihal Şahin, *Abbâsî Devletinin Kuruluş Safhasında Abbasoğlu-Alioğlu ilişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

VIOLLET, H., "Sâmerrâ", *İA*, X, 144-146.

YA'KŪBÎ, Ahmed b. Ebi Ya'kūb b. Vadıh el-Katib, *Târîhü'l-Ya'kūbî*, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.

……, *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim,* thk. William C. Millward, Dârü'l-Kitâbi'l-cedid Beyrut 1980.

……., *Kitâbü'l-Büldân,* thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

……., *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı kitapları, İstanbul 2002.

YÂKŪT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I-VII, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ, Müessesetü'l-Maarif, Beyrut 1999.

……, *Mu'cemü'l-büldân,* I-V, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

YAZICI, Hüseyin "Seyahatname", *DİA,* XXXVII, 9-11.

YAZICI, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Mülahazalar" *A.Ü.İ.F.D.,* XXIX, 1987, s. 377-386.

YAZICI, Tahsin, "Halk Edebiyatı", *DİA*, XV, 352-353.

YETKİN, Suut Kemal, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul 1974.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Eşnâs et-Türkî", *DİA,* XI, 472.

YILMAZ, Metin, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbarat", *İSTEM*, 2008, c.VI, sy.12, s. 175-194.

YİĞİT, İsmail, "Bağdat'ın Kuruluşu ile İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kâsım 2008,* I-II, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

YURTALAN, Betül, *İslâm Coğrafyacılarına göre Mezhepler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

YUZBEKİ, Tevfik Sultan, *Târîhu ehli'z-zimme fi'l-Irak* (12-247h.), Dârü'l-Ulum, Riyad 1983.

YÜKSEL, Ahmet Turan, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkiler", *İslâm Medeniyetinde Bağdat-Uluslararası Sempozyum*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.

ZAMAN, Muhammed Qasım, "al-Ya'qubi", *EI²*, XI, 257-258.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, I-XXIII, *Siyeru a'lâmi-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.

ZİRİKLÎ, Hayrettin, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim*, I-VIII, Beyrut 1990.

EKLER

EK-1

Abbâsî Devleti Posta Teşkilatı: Doğu Güzergâhı

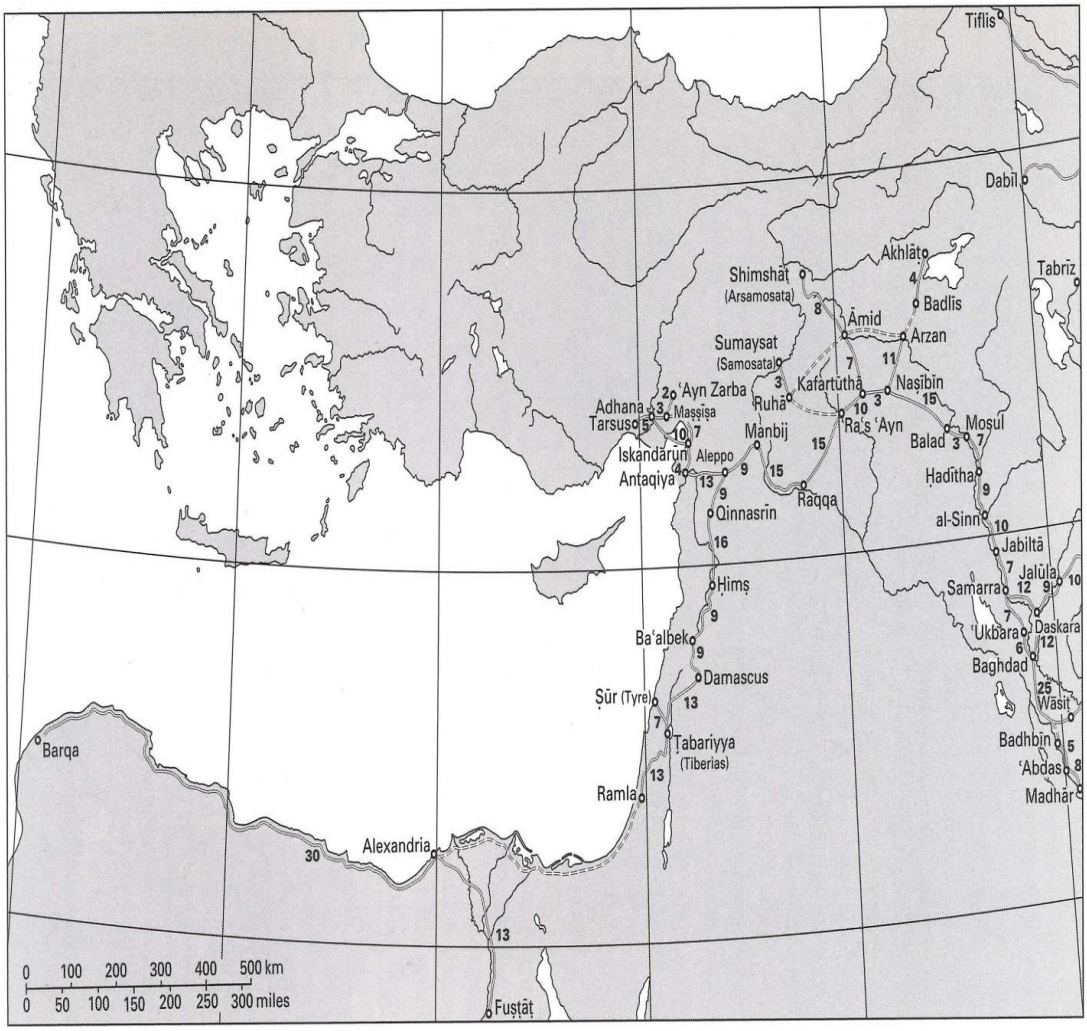

Map 2a. Routes of the Abbasid *Barīd*: the East

Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 96.

EK-2

Abbâsî Devleti Posta Teşkilatı: Batı Güzergâhı

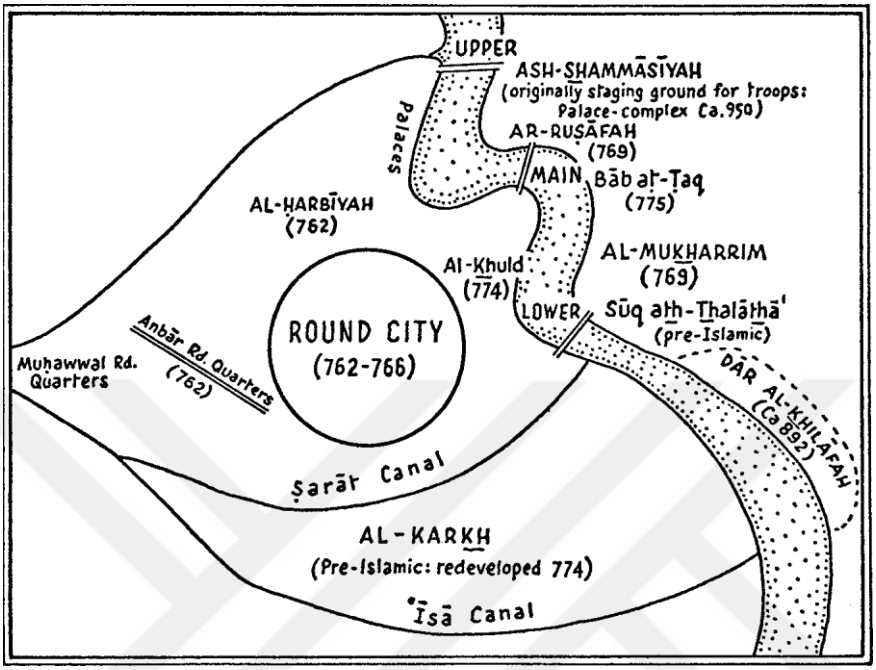

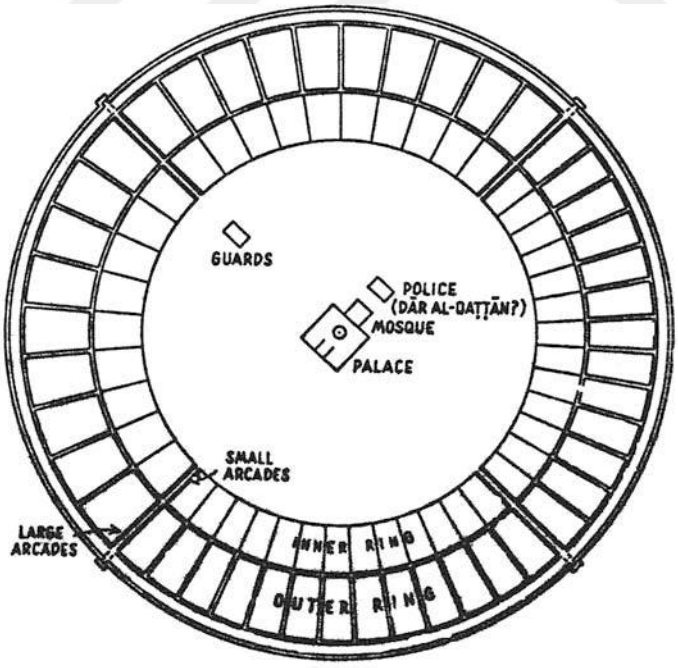
Map 2b. Routes of the Abbasid *Barīd*: the West

Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 96.

EK-3

Bağdat'ın Dairevî Şehir Planı

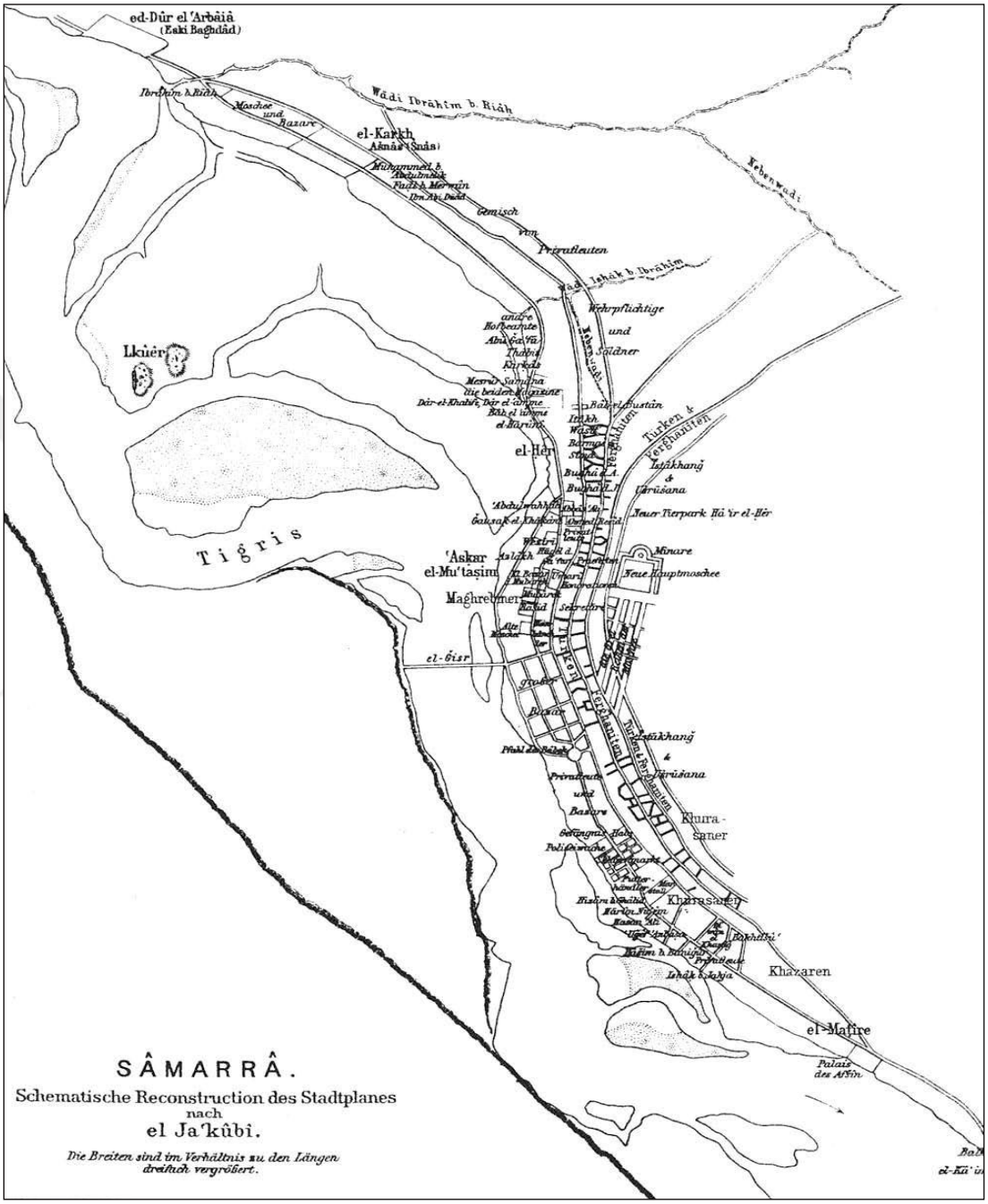

Alastair Northedge, *The Historical Topography of Samarra,* Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007, s. 249.

EK-4

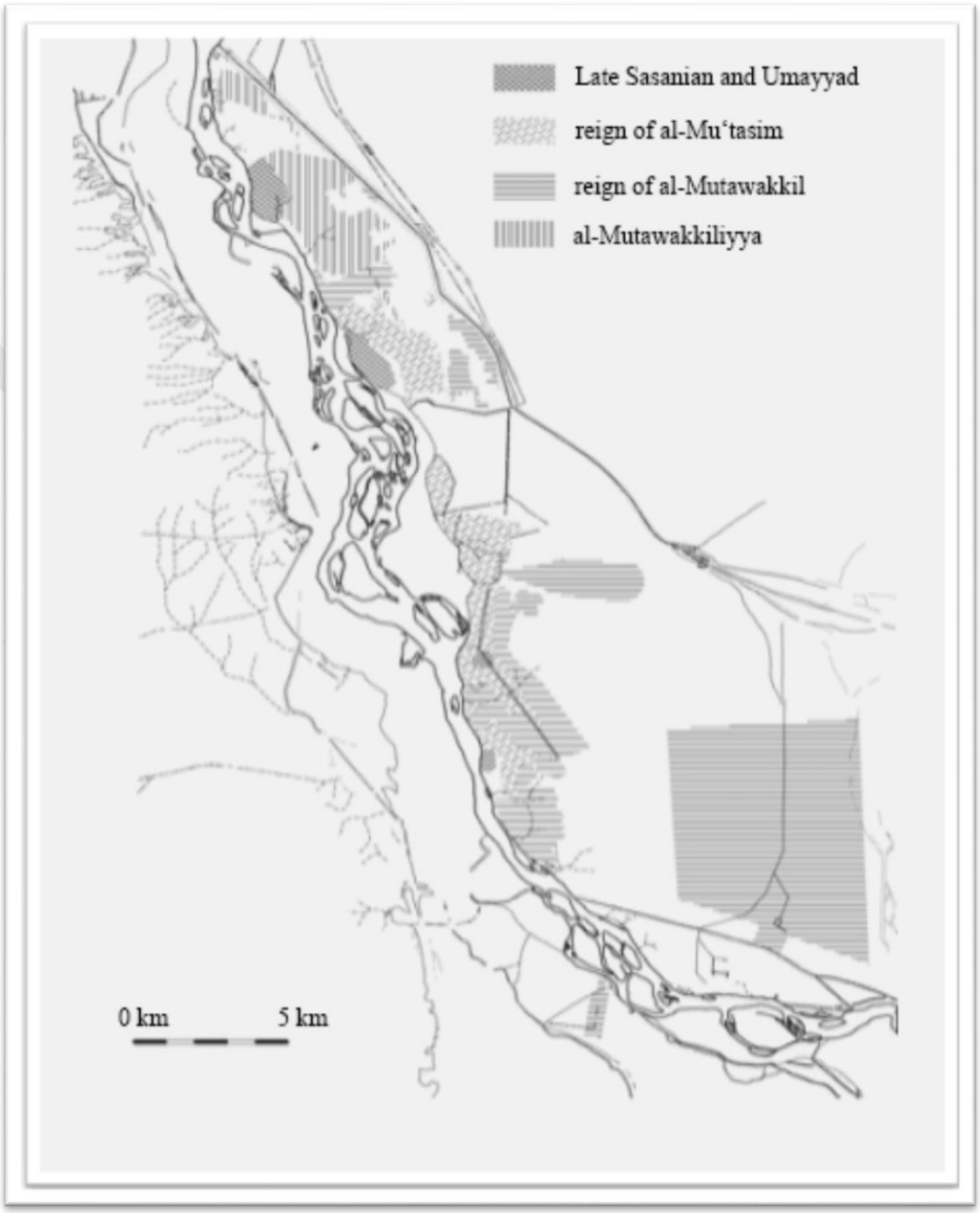
Halife Mu'tasım Döneminde Sâmerrâ

Alastair Northedge, *The Historical Topography of Samarra,* Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007, s. 103.

EK-5

Sâmerrâ'nın Tarihi Coğrafyası

Alastair Northedge, *The Historical Topography of Samarra,* Samarra Studies I, British School of Archaeology in Iraq, London 2007, s. 210.

EK-6

Bağdat Şehrinin Unsurları

MAHALLE	ÇARŞI	NEHİR	CADDE
Humeyd b. Kahtâbe et-Tâ'î	Bâbu'l-Kerh	Dicle	Bâbu'ş-Şam
Ebi'l Verd Kevser b. Yemân	Vaddâh	Fırat	Bâbu'l-Muhavvel
Vaddâh	Şam kapısı	Kerhâyâ	Bâbu'l-Kerh
Süleyman b. Mecalid	Bedru'l-Vasîf	İsa b. Ali	Enbâr
Hasan b. Kahtâbe	Sûku Hudayr	Serât	
Hârezmiyye	Yahya b. Velîd	Deccâc	
Halil b. Hişâm Bâverdî		Tâbak b. Sümeyye	
Hattâb b. Nâfi et-Tahâvî		İsa el-Azm	
Kuss		Nehravan	
Heysem b. Muâviye		Nehru'l-Mehdi	
Eyyûb Süleyman b. Eyyûb			
Harb b. Abdullah el-Belhî			
Dâru'r-Rakîk			
Kirmâniyye			
14	**6**	**10**	**4**

- Ya'kūbî, Bağdat bölümünde 14 mahalle, 6 çarşı, 10 nehir ve 4 çarşının isimlerini doğrudan zikretmiştir.
- Ya'kūbî'ye göre Bağdat'ta bulunan en büyük ve en geniş ayrıca çarşı ile sokağı daha fazla olan mahalle Harb b. Abdullah el-Belhî'dir.

EK-7

Kitâbü'l-Büldân'da Zikredilen Bağdat'a ait Sokaklar

SOKAKLAR				
Şu'rat	Ebî Hanife	Sükkâ'in	Minare	Hasan
Heysem	Dayyike	İbn Bureyhe b. İsa b. Mansur	Müezzinîn	Akfâs
Matbak	Haras	Ebî Ahmed	Dârim	Kaddârîn
Nîsa	Nu'aymiye	Akkiyyî	İsrâyil	Eyyûb b. Muğire
Sercis	Süleyman	Ebî Kurra	Kuvvârîriyyi	Kûfiyyin
Hüseyin	Rabî	Abdûye	Hakem b. Yusuf	Yemâmiye
Atiyye	Mühelhil	Semeyda'	Semâ'a	Sabbâh
Mücâşi'	Şeyh b. Amîra	Nâfî	Sa'id Mevla Ebî Ca'fer	Sûku'l-Heysem
Abbas	Merverrûziyye	Eslem	Ziyâdiyyi	Süleyman
Gazvan	Vâdıh	Alâ'i	Gazvan	
49				

- Ya'kūbî, Bağdat bölümünde 49 tane sokak ismi zikretmiştir. Sokak isimlerini Bağdat şehrini kuşatan dört kapı üzerinden tarif etmiştir.
- Sokakların isimleri, bulundukları yere ilk gelen asker veya orayı inşa edenin adıyla yahut orada oturan halkların isimlerinden oluşmuştur.
- Sokakların hepsinde güvenlik ve ihtiyaçlar için bir grup asker ile Mevâlî'den bir grup insan bulunmaktadır.
- İki tane Gazvan Sokağı bulunmaktadır. Sıralama olarak birincisi Basra kapısından Kûfe kapısına doğru olan istikamettedir. İkincisi ise Kûfe kapısından Şam kapısına doğru olan istikamettedir.

EK-8

Kitâbü'l-Büldân'da Zikredilen Sicistan Valileri

SİCİSTAN VALİLERİ	
İSİM	**AÇIKLAMA**
Rebî b. Ziyâd Hârisî	Hz. Osman'ın hilafetinde Abdullah b. Âmir b. Kureyz adına valilik yapmıştır.
Rebî b. Kâs Anberî el-Kûfî	Hz. Ali'nin hilafetinde Abdullah b. Abbas adına valilik yapmıştır.
Abdurrahman b. Semüre	Muaviye b. Ebî Süfyân döneminde valilik yapmış ve burada ölmüştür.
Ubeydullah b. Ebî Bekre	Muaviye b. Ebî Süfyân döneminde valilik yapmıştır.
Abbâd b. Ziyâd	Muaviye b. Ebî Süfyân adına valilik yapmıştır.
Yezîd b. Ziyâd	Yezîd b. Muaviye adına valilik yapmıştır.
Talha b. Abdullah b. Halef el-Huzaî	Selm b. Ziyâd adına valilik yapmış ve Sicistan'da ölmüştür.
Abdülazîz b. Abdullah b. Âmir	İbn Zübeyr'in Basra valisi olan Haris b. Abdullah el-Mahzûmî adına valilik yapmıştır.
Musab b. Zübeyr	Kardeşinin yerine vekâlet ederek Irak'a gelmiştir.
Abdülazîz b. Abdîşems	Abdülmelik b. Mervân adına valilik yapmıştır.
Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Useyd b. Ebi'l-As b.Ümeyye	Abdülmelik b. Mervân adına valilik yapmıştır.
Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Useyd	Babasına vekâleten valilik yapmıştır.
Ubeydullah b. Ebî Bekre	Abdülmelik b. Mervân döneminde Haccâc adına valilik yapmıştır ve burada ölmüştür.

Mühelleb b. Ebî Sufre	Horasan ve Sicistan valiliği yapmıştır.
Vekî b. Bekr b. Vâil el-Ezdî	Mühelleb b. Ebî Sufre tarafından vali olarak görevlendirilmiştir.
Abdullah b. Muhammed b. Eş‘as el-Kindî	Haccâc tarafından görevlendirilmiştir.
Umâre b. Temim b. el-Lahmî	Haccâc tarafından görevlendirilmiştir. Daha sonra kısa süre içerisinde görevinden alınmıştır.
Abdurrahman b. Süleym el-Kinânî	Haccâc tarafından görevlendirilmiştir. Görev süresi yaklaşık bir yıldır.
Misma‘ b. Mâlik b. Misma‘ eş-Şeybânî	Haccâc tarafından görevlendirilmiş ve burada vefat etmiştir.
Muhammed b. Şeybân b. Mâlik	Misma‘ b. Mâlik b. Misma‘eş-Şeybânî’nin amcasının oğludur.
Kuteybe Müslim el-Bâhilî	Horasan ve Sicistan’ın birleştiği dönemde görev yapmıştır.
Abdullah b. Umeyr el-Leysî	Haccâc tarafından görevlendirilmiştir.
Menî’ b. Muaviye b. Ferve el-Minkarî	Kuteybe Müslim el-Bâhilî kendi adına görevlendirmiştir.
Nu‘mân b. Avf el-Yeşkûrî	Kuteybe Müslim el-Bâhilî tarafından görevlendirilmiştir.
Mürdik b. Mühelleb	Süleyman b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Muaviye b. Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb tarafından görevlendirilmiştir.
Adiy el-Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Adiy b. Ertât el-Fezarî tarafından görevlendirilmiştir.
Serrî b. Abdullah b. Âsım b. Misma‘	Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir.
Abdurrahman b. Üveys b. Büceyr b. Üveys el-Minkarî	Halife Abdülmelik b. Mervân döneminde İbn Hübeyre tarafından görevlendirilmiştir.
Münzir b. Nu‘mân eş-Şeybâni	İbn Hübeyre tarafından görevlendirilmiştir.

Yezid b. Gurayf el-Hemdânî	Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir. Ya‘kūbî, Ürdün ehlinden olduğunu söylemiştir.
el-Esfah b. Abdullah el-Kelbî	Halid b. Abdullah el-Kasrî tarafından görevlendirilmiştir.
Abdullah İbn Ebî Burde b. Ebî Musa el-Eş‘arî	Halid b. Abdullah Kasrî tarafından görevlendirilmiştir.
Yusuf b. Ömer es-Sekafî	
İbrahim b. Âsım el-Ukaylî	Hişâm b. Abdülmelik hilafetinde Yusuf b. Ömer tarafından görevlendirilmiştir.
Yezîd b. İzzân el-Kelbî	Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik hilafetinde Mansûr b. Cumhur tarafından görevlendirilmiştir.
Harb b. Katan b. Muharrik el-Hilâlî	Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir.
Mansur b. Ma‘ân b. Zaide b. Matar b. Şerîk Şeybân	150/767 yılında halk tarafından öldürülmüştür.
Ubeydullah b. Alâ	Ebû Cafer Temîm tarafından görevlendirilmiştir.
39	

- Said b. Ömer b. Yahya b. As A’vez, Mir b. Dubâre el-Mürrî, Mâlik b. Heysem el-Huzâî, Hacib b. Zürâre, Ebâ Necm İmran b. İsmail b. İmran ve İbrahim İbn Humeyd el-Merverûzî görevli olarak Sicistan’a gitmişlerdir. Ancak yerel halkla ilgili problemler yaşayarak görevlerini yapamamışlardır. Bu sebeple onların isimlerini listeye dâhil etmedik.
- *Kitâbü’l-Büldân*’da Sicistan valiliği yapmış 39 kişinin ismi dile getirilmiştir. Bu isimler, açıklamaları ile birlikte tabloda gösterilmiştir.

Ya‘kūbî, Kitâbü’l-Büldân, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 104-114.

EK-9

Kitâbü'l-Büldân'da Zikredilen Horasan Valileri

HORASAN VALİLERİ	
İSİM	**AÇIKLAMA**
Kays b. Heysem b. Esmâ b. Salt b. es-Sülemî	Horasan'ı 31/651-652 yılında fetheden Abdullah b. Âmîr tarafından görevlendirilmiştir.
Abdullah Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî	Hz. Osman'ın öldürüldüğü 35/655-656 senesine kadar Horasan'da kalmıştır.
Ca'de b. Hubeyre b. Amr b. Âiz el-Mahzumî	Hz. Ali tarafından görevlendirilmiştir.
Abdullah b. Âmir	Hz. Ali'nin vefatı sonrası Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Ziyâd b. Ebî Süfyan	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Halid b. Muammer es-Sedûsî	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Ubeydullah b. Ziyâd	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Eslem b. Zür'a b. Amr b. Sa'ik el-Kilâbî	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Abdullah b. Ziyâd	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir. Muâviye'nin kardeşidir.
Abdurrahman b. Ziyâd	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Saîd b. Osman	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir. Ya'kūbî yaptığı fetihlerle "Maverâünnehir'e ilk giren kişi" olarak anıldığını söylemiştir.
Eslem b. Zür'a	Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından görevlendirilmiştir.
Abbâd b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd tarafından görevlendirilmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd'ın kardeşidir.

Abdurrahman b. Ziyâd	
Selm b. Ziyâd	Yezîd b. Muaviye tarafından görevlendirilmiştir.
Ümeyye b. Abdişems	Abdülmelik b. Mervân tarafından görevlendirilmiştir.
Mühelleb b. Ebî Sufre	
Yezîd b. Mühelleb	
Mufaddal b. Mühelleb	Irak valisi Haccâc tarafından görevlendirilmiştir.
Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî	Velîd b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Yezîd b. Mühelleb	Süleyman b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Âdiy b. Ertât el-Fezarî	Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir.
El-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî	Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir.
Abdurrahman b. Nu'aym el-Gamidî	Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir.
Mesleme b. Abdülmelik	Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân tarafından görevlendirilmiştir.
Harise b. Hakem b. Ebî el-Âs	Mesleme b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Saîd b. Amr el-Haraşî	Mesleme b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Meslem b. Said b. Eslem b. Zür'a el-Kilabî	
Halid b. Abdullah b. Yezîd b. Esed b. Kürz el-Kasrî	Hişâm b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Eşres b. Abdullah Sülemî	Hişâm b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
el-Cüneyd b. Abdurrahman	Hişâm b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.

Amr b. Harise b. Harice b. Sinan b. el-Murrî	
Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilafî	Hişâm b. Abdülmelik tarafından görevlendirilmiştir.
Cafer b. Hanzala el-Behrânî	
Yusuf b. Ömer es-Sekafî	
Abdülcabbar b. Abdurrahman el-Ezdî	Ebû Cafer el-Mansûr tarafından görevlendirilmiştir.
Useyd b. Abdullah el-Huzâ'i	Halife Mehdî tarafından görevlendirilmiştir.
Humeyd b. Kahtabe et-Tâ'î	Halife Mehdî tarafından görevlendirilmiştir.
Ebâ Avn Abdülmelik b. Yezîd	Ebû Cafer el-Mansur tarafından görevlendirilmiştir.
Muaz b. Müslim er-Râzî	Halife Mehdî tarafından görevlendirilmiştir.
Müseyyeb İbn Züheyr ed-Dabbî	Halife Mehdî tarafından görevlendirilmiştir.
Fadl b. Süleyman et-Tûsî	Halife Mehdî tarafından görevlendirilmiştir.
Cafer b. Muhammed Eş'as el-Huzaî	Halife Musa Hâdî döneminde Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Abbas b. Cafer b. Muhammed b. Eş'as	Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Gıtrîf İbn Atâ	Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Hamza b. Mâlik b. Heysem el-Huzaî	Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Fadl b. Yahya b. Halid b. Bermek	Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Ali b. İsa b. Mahemân	Harun er-Reşîd tarafından görevlendirilmiştir.
Herseme b. A'yen Belhî	191/806-807 yılında göreve gelmiştir.

Me’mûn	Harun er-Reşîd’in vefatının ardından bir süre Horasan valiliği yapmıştır.
Recâ b. Ebî ed-Dahhâk	Halife Me’mûn tarafından görevlendirilmiştir.
Gassân b. Abbâd	Me’mûn tarafından görevlendirilmiştir.
Tahir b. Hüseyin	Me’mûn tarafından görevlendirilmiştir.
Talha b. Tahir b. Hüseyin	Me’mûn tarafından görevlendirilmiştir.
Abdullah b. Tâhir	Me’mûn tarafından görevlendirilmiştir. Ya‘kūbî 14 yıl görevde bulunduğunu bildirmiştir.
Tahir b. Abdullah b. Tâhir	Halife Vâsık tarafından görevlendirilmiştir.
Muhammed b. Tâhir b. Abdullah b. Tâhir	Halife Mustaîn tarafından görevlendirilmiştir. 248-259/862-873 yılları arasında valilik görevini yapmıştır.
55	

Ya‘kūbî, *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 127-144.

EK-10

Kitâbü'l-Büldân'da Yönlere Göre Tasnif Edilmiş Diğer Şehirler

ŞEHİRLER	KONUM VE ULAŞIM BİLGİLERİ	TARİHİ VE SOSYAL BİLGİLER	FİZİKSEL VE EKONOMİK BİLGİLER
SAYMARA	Efyah ovasındadır.	Halkı Arap, Kürt ve Farslıdır. Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilmiştir. Dilleri Farsçadır.	Şehrin haracı iki milyon beş yüz bin dirheme ulaşmaktadır.
HULVAN	Bağdat'tan Hulvan'a ulaşım için: Cisru'n-Nehrevân-Deskeretü'l Melik-Tararistan-Celûlâ-Hânikîn-Şirin-Hulvan istikameti takip edilmelidir.	Halkı Arap, Kürt ve Farslıdır. Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilmiştir.	Haracı diğer Cebel yerleşimlerinde olduğu gibi Sevâd şehrine bağlıdır. Ya'kûbî'nin ifadesiyle büyük ve ihtişamlı bir şehirdir.
DİNEVER	Hulvan'dan Dinever'e gitmek için; Hulvan-Merci'l-Kal-Zübeydiyye-Karmâsin-Dinever istikameti takip edilmelidir.	Halk Arap ve Acem karışıktır. Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilmiştir. "Mâhu Kûfe" olarak da isimlendirilmiştir.	Şehrin vergisi Kûfe yöneticileri tarafından toplanmaktadır. Haracı halifeye ait araziler dışında beş milyon yedi yüz bin dirhemdir.
KAZVİN VE ZENCAN	Zencan'a ulaşım için: Dinever-Ebher-Zencan. Kazvin'e ulaşım için Dinever-Ebher-Zencan-Kazvin istikameti takip edilmelidir.	Halk Arap ve Acem karışıktır. Haracı, iki milyon beş yüz bin dirhemdir ve Zencan ile beraberdir.	Kazvin büyük bir yolun ortasındadır. Deylem'e sınır olan bir dağ yamacındadır. Vâdi'l-Kebir ve Vâdi'l-Siyrem adından iki vadi bulunmaktadır.
AZERBAYCAN	Ulaşım için: Zencan-Erdebil-Azerbaycan köyleri istikameti takip edilmelidir.	Hz. Osman döneminde Muğire b. Şu'be tarafından 22/642-643 yılında fethedilmiştir. Halkı, Bezze şehri sakinleri ve Araplardır.	Haracı dört milyon dirhemdir. Vergi bir senc artmakta iken diğer senc azalmaktadır.
HEMEDÂN	Ulaşım için: Dinever-Muhammedâbâd-Hemezân istikameti takip edilmelidir.	23/643-644 yılında fethedilmiş fakat kimin fethettiği bildirilmemiştir.	Haracı altı milyon dirhemdir. Büyük, ihtişamlı bir şehirdir. Pek çok köy ve kasabası bulunmaktadır.
NİHÂVEND	Hemezân ile Nihâvend arası iki merhaledir.	Halk Arap ve Acem karışıktır. Nu'mân b. el-Mukarrin tarafından 21/643-644'te fethedilmiştir.	Haracı halifeye ait araziler dışında elli milyon dirhemdir.
KERAC	Nihâvend ile Kerac arası iki merhaledir.	Halkı Acemdir. Az sayıda Arap ile birlikte İsa b. İdris el-İcli kavminden bir topluluk da bulunmaktadır.	Haracı üç milyon dört yüz bin dirhemdir. Halife Vâsık döneminde alınan harac üç milyon üç yüz bin dirhem olmuştur.

Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 72-84.

EK-11

Kitâbü'l-Büldân'da Yönlere Göre Tasnif Edilmiş Diğer Şehirler

KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'DA YÖNLERE GÖRE TASNİF EDİLMİŞ DİĞER ŞEHİRLER

ŞEHİRLER	KONUM VE ULAŞIM BİLGİLERİ	TARİHİ VE SOSYAL BİLGİLER	FİZİKSEL VE EKONOMİK BİLGİLER
KUM VE BAĞLI OLAN ŞEHİRLER	Kum'a gitmek isteyen birisi; Hemedân'dan Kum'a ulaşır.	Halkı, Mezhic'den ve Eşarîlerden birer topluluk ile Acemler ve "Abdullah b. Abbâs'ın" mevâlisi olarak isimlendirilmiş mevâlilerdir.	Haracı dört milyon beş yüz bin dirhemdir. Kum'un en büyük yerleşimi Menûcân'dır. Bin tane caddesinin olduğu söylenen büyük ve görkemli bir şehirdir.
REY	Rey'e ulaşmak için: Dinever-Kazvin-Rey istikameti takip edilir. Rey şehri Horasan anayolu üzerindedir.	Halkı çoğunlukla Acemlerden oluşmakla birlikte az sayıda Arap da vardır. 23/643-644'de Hz. Ömer'in hilafetinde Karaza b. Ka'b Ensârî tarafından fethedilmiştir.	Haracı on milyon dirhemdir. Rey'in şehir merkezinin ismi Muhammediye'dir.
KÜMİS	Rey ile Kûmis, Horasan ana yolu istikametindedir. Uzaklıkları on iki merhaledir.	30/650-651'de Hz. Osman hilafetinde Abdullah b. Âmir b. Kureyz tarafından fethedilmiştir. Halkı Acem topluluğudur.	Haracı bir milyon beş yüz bin dirhemdir. Horasan'a bağlıdır. Burada yünden dokunan Kümisîyye kumaşları üretilmektedir.
TABERİSTAN	Şehir. Amûl olarak isimlendirilen şehre yakındır. Amûl, Bahru'd-Deylem'in (Hazar Denizi) yanındadır.	Halkı kralların soyundan Acemlerdir. Ya'kūbî halkı "Yüzleri en güzel kimseler" olarak tanımlamıştır.	Haracı dört milyon dirhemdir. Burada Taberîyye kilimi ve kumaşı dokunmaktadır.
CÜRCÂN	Deylem nehri kenarındadır. Rey ile Cürcân arası yedi merhaledir.	Abdülmelik b. Mervan döneminde Yezid b. Muhallab tarafından ikinci kez fethedilmiştir	Haracı on milyon dirhemdir. İpek kumaşı ustaları vardır. Kereste çoktur.
TÛS	Nîsâbûr ile Tûs arası iki merhaledir. Tus yerleşimleri Bahru'd-Deylem'e (Hazar Denizi) yakındır.	Halkının çoğunluğu Acem olmakla birlikte farklı kabilelerden Araplar da vardır. Şehir, Yezid b. Muaviye döneminde Selm b. Ziyâd b. Ebîh tarafından fethedilmiştir.	Haracı, Nisâbûr haracı ile birliktedir. Harun er-Reşîd'in kabri buradadır.
SİCİSTAN	Büşenc ile Sicistan arası beş merhaledir.	Halkının çoğunluğu Yemen ve Himyer şehirlerinden göç etmiş Acemlerdir.	Ya'kūbî, Sicistan valilerine ayrı bir başlık açmış, valî isimlerini ve neden göreve geldiklerini bildirmiştir.
KİRMAN	Konum olarak Cürcân şehri istikametinde ve Sicistan şehrinin doğu yönünde bulunmaktadır.	Hz. Osman döneminde Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedilmiştir.	Haracı iki milyon dirheme ulaşmaktadır.

Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 84-115.

EK-12

Kitâbü'l-Büldân'da Yönlere Göre Tasnif Edilmiş Diğer Şehirler

KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'DA YÖNLERE GÖRE TASNİF EDİLMİŞ DİĞER ŞEHİRLER

ŞEHİRLER	KONUM VE ULAŞIM BİLGİLERİ	TARİHİ VE SOSYAL BİLGİLER	FİZİKSEL VE EKONOMİK BİLGİLER
TÂLEKAN VE CÛZECÂN	Tâlekan ile Serahs arası dört, Cûzecân ile Fâriyâb arası beş merhaledir.	Cûzecan'ın Enbar, Asâm/Samâ'kan, Kündem/Kurzuman ve Şubürkan isimlerinde dört önemli şehri bulunmaktadır.	Tâlekan şehrinde Tâlekâniyye kumaşı bulunmaktadır. Fâriyab ve Yahûdan önemli iki şehridir.
MERVERÛD	Merv ile Merverûd arası beş merhaledir. Merverûd'dan Belh'e ulaşılabilmektedir.	Hz. Osman döneminde 31/651-652 yılında Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir.	Merverûd-Belh-Zemme-Âmul istikametleri takip edilerek Horasan yerleşimlerine ulaşılabilir.
HUTTEL	Hutel şehrinden sırasıyla Tohâristanu'l-ulyâ-Hammâmeyk-Bezehşâh'a ulaşılmaktadır.	_____	_____
BUHARA	Geniş ve fethedilmesi oldukça zor bir şehirdir.	Halkı Arap ve Acem karışıktır. Muaviye döneminde Said b. Osman b. Affân tarafından fethedilmiştir.	Haracı bir milyon dirheme yakındır. Ya'kûbî, Dirhemlerin bakıra benzediğini söylemiştir.
SOĞD VE FERGANA	Buhara ile Soğd arası yedi merhaledir. Soğd geniş bir araziye sahiptir. Fergana, Ya'kûbî tarafından büyük ve kuvvetli olarak tanımlanmıştır.	Soğd ve yerleşim merkezleri, Velid b. Abdülmelik döneminde Kuteybe b. Müslim el-Bahilî tarafından fethedilmiştir.	Soğd şehrinden Debûsiyye, Kişşe, Kuşmiyye ve Nesef kasabalarına ulaşılır.
İŞ'TÂHANC	İştahanc ile Semerkand arası iki merhaledir.	Halife Mutasım döneminde şehir Uceyf'e verilmiştir.	İştâhanc kaleleri ve kasabaları olan ihtişamlı bir şehirdir.
HORASAN	Türklerin kuşatması altında bulunan savaşın ve mücadelenin yoğun olduğu bir şehirdir.	Ya'kûbî, Horasan valilerini, ayrı bir başlık altında tek tek siyasi olayları gözeterek bildirmiştir.	Haracı kırk milyona ulaşır. Her yıl vergiden ayrı olarak Irak'a on üç milyon dirhem ederinde hediyeler gönderilmektedir.
BÛŞENC VE BÂDEGİS	Herat ile Bûşenc arası bir merhaledir. Bûşenc ile Bâdegîs arası üç merhaledir.	Büşenç, Hz. Osman döneminde Evs b. Sa'lebe et-Teymî ile Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir. Bâdegîs ise Muaviye döneminde Abdurrahman b. Semura tarafından fethedilmiştir.	Büşenç şehrinin halkı Acem ve Arap karışıktır. Bâdegîs ile ilgili bilgi verilmemiştir.

Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 115-144.

EK-13

Kitâbü'l-Büldân'da Yönlere Göre Tasnif Edilmiş Diğer Şehirler

KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'DA YÖNLERE GÖRE TASNİF EDİLMİŞ DİĞER ŞEHİRLER

ŞEHİRLER	KONUM VE ULAŞIM BİLGİLERİ	TARİHİ VE SOSYAL BİLGİLER	FİZİKSEL VE EKONOMİK BİLGİLER
BASRA	Ticaret ve cazibe merkezi olan önemli bir şehirdir.	Hz. Ömer hilafetinde 17/638-639 senesinde fethedilmiştir.	Basra iki fersah kullanım arazisine sahip büyük bir şehirdir.
HIMS	Hıms şehrine ulaşmak için Hama ve Rastan istikametleri takip edilmelidir.	10/631-632 senesinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Halkı tamamen Yemen'in kabilelerinden oluşmaktadır.	Hıms, yer aldığı Şam bölgesi şehirlerine nazaran oldukça geniş bir araziye sahiptir. Hıms, su ihtiyacını şehirde bulunan nehirlerden karşılamaktadır.
ÜRDÜN	Ürdün yerleşimlerine ulaşmak için Dımaşk-Câsım-Hısfın-Akabe ve Taberiyye şehirleri sırasıyla takip edilmelidir.	Ürdün yerleşimlerinin halkı Acem ve Araplardan oluşmaktadır. Şehir ilk olarak Hz. Ömer hilafetinde Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından Taberiyye şehri dışında fethedilmiştir.	Ürdün yerleşimlerinin haracı yüz bin dinardan fazladır.
FİLİSTİN	Ürdün ile Filistin arası üç merhaledir. Ya'kūbî, Lüdde şehrinin eski Filistin olduğunu daha sonra kurulan Remle şehrinin sonradan bilinen Filistin olduğunu belirtmiştir.	Filistin yerleşimlerinin halkı Acem ve Araplardan oluşmaktadır. Filistin toprakları ilk olarak bazı şehirler haricen Hz. Ömer hilafetinde Muaviye tarafından 16/637-638 senesinde fethedilmiştir. Tüm şehir ise 18/639-640 senesinde fethedilmiştir.	Haracı üç yüz bin dinardır ve daha fazlasına da ulaşabilmektedir.
MEʿÂDİNU'T-TİBR	Buraya ulaşmak için sırasıyla Asvan-Dika-Buveyb-Beydiyye-İbn Ziyad-Uzeyfer-Cebelü'l-Ahmer-Cebelü'l-Beyâd ve Vâdi'l-Allaki takip etmelidir.	Vâdi'l-Allaki, Batn-ı Vah, Â'mâd, Ahşab, Rıfk ve Suhûf önemli diğer maden bölgeleridir. Ya'kūbî Müslümanların bu bölgelere gelerek altın aradıklarını belirtmiştir.	Maden arazilerinin bulunduğu önemli bir ticaret merkezidir. Altın, fildişi gibi madenlerin çıkarıldığı bir bölgedir. Deniz yolu aracılığıyla diğer ülkelere mallar buradan ihraç edilmektedir.
NÛBE	Buraya ulaşmak için sırasıyla Allaki-Kabav-Ebvab-Sûbe-Alve mevkileri takip edilmelidir. Mısır şehrine bağlı yerleşim yerlerindendir.	Sûbe, Nûbe'nin şehirlerinden olan Alve'nin önemli yerleşim merkezlerinden birisidir. Ya'kūbî Müslümanların buraya geldiklerini bildirmiştir.	Nil nehrinin Alve'den başlandığına dair söylentiler vardır. Mihran Nubê'nin önemli nehirlerinden birisidir. Nil'de olduğu gibi Mihran'da timsahlar bulunmaktadır.

Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 159-174.

EK-14

Kitâbü'l-Büldân'da Yönlere Göre Tasnif Edilmiş Diğer Şehirler

KİTÂBÜ'L-BÜLDÂN'DA YÖNLERE GÖRE TASNİF EDİLMİŞ DİĞER ŞEHİRLER

ŞEHİRLER	KONUM VE ULAŞIM BİLGİLERİ	TARİHİ VE SOSYAL BİLGİLER	FİZİKSEL VE EKONOMİK BİLGİLER
MAĞRİB	Mısır'dan Mağrib'e ulaşmak için Fustat-Tarnut-Mina-Zâtu'l-Humâm-Beni Mudlic-Tâhume-Kenâis-Cubbi'l-Avsec-Lubiyye-Me'an-Kasri'ş-Şemmâs-Rammâda-Akabe'ye ulaşılır.	Akabe'den-Kasru'l-Ebyad-Meğayir Râkim-Kusuru'r-Rûm-Cubbi'r-Remel-Vâdî Mahîl ve Berka'ya ulaşır. Halkı Berberîlerdir.	———————
BERKA	Berka şehri ile Akdeniz arası üç mildir. Berka büyük ve düzlük bir araziye sahiptir.	Karışık bir halk yapısı vardır. Ancak çoğunlukla askerlerin ve ailelerinin ikamet ettiği bir şehirdir.	Şehrin etrafı surlar, kaleler ve hendek ile çevrilidir. Deniz kenarında yerleşim merkezleri olduğu içi ticaret gelişmiştir ve ürünleri çoktur.
SURT	Akdeniz kıyısındadır. Edâbiye ile arası beş merhaledir.	Mezâta, Mendâse, Menhena ve diğer kabilelerden oluşan karışık bir halk yapısı vardır. Ya'kûbî, inançlarının olmadığını bildirmiştir.	Ya'kûbî, Surt'a bağlı olan Berke bölgesinin haracının yirmi dört bin dinar civarında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca öşür vergilerinin toplamı ise on beş bin dinardır.
VEDDÂN VE FEZZÂN	Veddân, Berka'nın yanındadır. Surt şehri ile arası beş merhaledir.	Veddân şehrinin halkı çoğunlukla Yemenli Müslümanlardan oluşmaktadır. Fezzân şehrinin halkı ise karışıktır.	Veddân şehrinin haracı bulunmamakta ve Şehirde hurma ticareti yapılmaktadır. Fezzân büyük bir araziye sahip bir şehirdir.
ZEVÎLE	———————	Halkı Kûfe, Basra, Horasan'dan gelenler ile Yemen ve Sudanlılardan oluşmaktadır.	Şehir ismiyle anılan meşhur deriler üretilmekte ve önemli hurma arazileri bulunmaktadır.
ATRABULUS	Deniz kenarında bulunan ihtişamlı ve tarihi bir şehirdir. Çok sayıda köy, kasaba ve araziye sahiptir.	Halkı Acem, Arap ve Berberilerden oluşmaktadır. Hz. Ömer döneminde 23/643-644 senesinde Amr b. As tarafından fethedilmiştir.	Hz. Ömer döneminde en son alınan yerdir. Ya'kûbî, Elyas isminde bir liderlerinin olduğunu ve halkın ona mutlak riayet ettiğini bildirmiştir. Vergileri yoktur.
SİCİLMÂSA	Ziz nehrinin kenarında bir şehirdir. Denize oldukça yakındır.	Halkı çoğunlukla Berberi olmakla birlikte karışıktır.	Su sıkıntısı nedeniyle tarımın yapılamadığı bir şehirdir. Bazı yerleşim merkezlerinde Altın ve gümüş madenlerinin olduğu bildirilmiştir.
SÛSU'L-AKSÂ	Tamdelt ile Süs şehirleri birbirine yakındır. Sûsu'l-aksâ, Süs şehrine bağlıdır.	Halkı çoğunlukla Berberîlerden oluşmaktadır.	———————

Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 180-199.